

NN31396 . 1692 . 2

LANDSCHAPS- ONDERZOEK

cultuurhistorisch
landschapsonderzoek
West ~ Brabant

deel 1 & 2



ppd

NOORD - BRABANT



Sl R. 1692^I

**BIBLIOTHEEK
STADSGEBOUW**

STICHTING VOOR BODEMKARTERING
Postbus 98
6700 AB Wageningen
Tel. 08370-19100

Project nr. 65.5719

Rapport nr. 1692

**CULTUURHISTORISCH LANDSCHAPSONDERZOEK
STREEKPLANGEBIED WEST-BRABANT**

Deel 1

DOELSTELLINGEN, METHODE EN LEGENDA-BESCHRIJVINGEN

Deel 2

ASPECTEN VAN HET CULTUURLANDSCHAP IN WEST-BRABANT

J. Renes

ISBN 90 327 01975

Wageningen, mei 1984

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting voor Bodemkartering en de Provinciale Planologische Dienst Noord-Brabant.

INFORMACATIELOGUS

28 MEI 1985

ISBN 90 327 01975-02

INHOUD	Blz.
WOORD VOORAF	9
SAMENVATTING	11
CONCLUSIES	13
1 DOELSTELLINGEN, METHODE EN LEGENDA- BESCHRIJVINGEN	15
1.1 CULTUURHISTORISCH LANDSCHAPSONDERZOEK EN RUIMTELIJKE ORDENING	17
1.1.1 Inleidende opmerkingen over cultuurland- schappen en ruimtelijke ordening	17
1.1.2 Uitgangspunten van het beleid van de provincie Noord-Brabant ten aanzien van het cultuurland- schap	18
1.1.3 Historisch-geografische achtergronden van het waarderen van cultuurlandschappen	18
1.1.4 Historisch-geografische evaluatiecriteria	19
1.1.5 Aan het onderzoek te stellen eisen	20
1.2 WERKWIJZE	21
1.2.1 Drie methoden	21
1.2.2 De opbouw van het rapport	23
1.3 LEGENDA VAN DE TYPOLOGIEKAART	24
1.3.1 Inleiding	24
1.3.2 Het grondgebruik	25
1.3.2.1 De onderzochte aspecten	25
1.3.2.2 Weergave in deel 3	26
1.3.2.3 Weergave op de typologiekaart	26
1.3.3 De percelering	26
1.3.3.1 De onderzochte aspecten	26
1.3.3.2 Weergave in deel 3	27
1.3.3.3 Weergave op de typologiekaart	27
1.3.4 De perceelsrandbegroeiing	27
1.3.4.1 De onderzochte aspecten	27
1.3.4.2 Weergave in deel 3	27
1.3.4.3 Weergave op de typologiekaart	27
1.3.5 De bewoning	28
1.3.5.1 De onderzochte aspecten	28
1.3.5.2 Weergave in deel 3	28
1.3.5.3 Weergave op de typologiekaart	28
1.3.6 De periode van inrichting	28
1.3.6.1 De onderzochte aspecten	28
1.3.6.2 Weergave in deel 3	29
1.3.6.3 Weergave op de typologiekaart	29
1.3.7 Het natuurlijk substraat (bijlage 1 en aan- hangsel 1)	29
1.3.7.1 Achtergronden en werkwijze bij de reconstruc- tie van het natuurlijk substraat	29
1.3.7.2 Weergave op de typologiekaart	30

	Blz.
1.4	LEGENDA VAN DE RELICTENKAART 31
1.4.1	Politiek/juridische functie 31
1.4.2	Agrarische functie 32
1.4.3	Woonfunctie 33
1.4.4	Waterstaatkundige functie 34
1.4.5	Nijverheidsfunctie 35
1.4.6	Verkeers- en vervoersfunctie 35
1.4.7	Religieuze functie 36
1.4.8	Militaire functie 37
1.4.9	Recreatieve functie 37
2	ASPECTEN VAN HET CULTUURLANDSCHAP IN WEST-BRABANT 39
2.1	INLEIDING 41
2.2	LANDSCHAPSVORM EN LANDSCHAPSGESCHIEDENIS 43
2.2.1	De vorm van de bewoning 43
2.2.1.1	Boerderijen 43
2.2.1.2	Overige agrarische bebouwing 44
2.2.1.3	De niet-agrarische bebouwing 44
2.2.2	De perceelsvorm 45
2.2.3	Wegen 46
2.2.4.1	Lokale wegen 46
2.2.4.2	Interlokale wegen 46
2.3	DE BESTUURLIJKE (EN MAATSCHAPPELIJKE) ONT- WIKKELING VAN WEST-BRABANT 49
2.3.1	De grote eenheden 49
2.3.1.1	De oudste ontwikkeling 49
2.3.1.2	Verdeling van het Land van Breda 50
2.3.1.3	Het Land van Breda en het Land van Bergen op Zoom na de verdeling 52
2.3.1.4	Latere ontwikkelingen tot 1795 54
2.3.1.5	De wording van de provincie Noord-Brabant 54
2.3.2	Plaatselijk bestuur 54
2.3.3	Bestuurscentra en verdedigingswerken 55
2.3.3.1	Middeleeuwse verdedigingswerken 56
2.3.3.2	Latere verdedigingswerking 56
2.3.3.3	Omgrachte huizen en buitenplaatsen 59
2.3.4	Grenzen in het landschap 61
2.3.5	Grenzen en nederzettingen 62
2.3.6	Sporen in het landschap 62
2.4.	HET GEBIED VAN DE VOORMALIGE GROTE WAARD 65
2.4.1	Het natuurlandschap 65
2.4.2	Gegevens over de oudste bewoning 67
2.4.3	Veranderingen in rivierlopen en de vorming van de Grote Waard 68
2.4.3.1	Veranderingen in rivierlopen 68
2.4.3.2	De vorming van het waterschap van de Grote Waard 69
2.4.4	Nederzettingen in de Grote Waard 71
2.4.4.1	Het Land van Heusden en Altena 71

	Blz.
2.4.4.1.1 De nederzettingen op de stroomruggen	71
2.4.4.1.2 Oevernederzettingen	72
2.4.4.1.3 Ontginning van de kommen	72
2.4.4.2 Het westelijk deel van de Langstraat	73
2.4.4.3 Het gebied ten westen van Geertruidenberg	77
2.4.4.4 De in de 15e eeuw verloren gegane delen van de Grote Waard	78
2.4.5 Achtergronden van de ondergang van de Grote Waard	79
2.4.6 De overstromingen in de 15e eeuw en de daarop volgende defensieve bedijkingen	80
2.4.7 Ontwikkelingen vanaf de 15e eeuw	82
2.4.7.1 Het Land van Heusden en Altena	82
2.4.7.2 Het westelijk deel van de Langstraat	82
2.4.7.3 Het gebied ten westen van Geertruidenberg	83
2.4.7.4 De Biesbosch	86
2.4.7.5 Bergse Maas en Nieuwe Merwede	87
2.4.8 Sporen in het landschap	88
2.5 HET NOORDWESTELIJK ZEEKLEIGEBIED	89
2.5.1 Het natuurlandschap	89
2.5.2 Ontwikkeling tot de overstromingen van de 15e eeuw	89
2.5.2.1 Occupatie en nederzettingen	89
2.5.2.2 Defensieve bedijkingen	92
2.5.3 De overstromingen en hun effecten	93
2.5.4 De jonge polders. Aspecten van bedijking en inrichting	94
2.5.4.1 De bedijking	94
2.5.4.2 Het grondgebruik	94
2.5.4.3 De inrichting van de nieuwe polders	94
2.5.4.3.1 Wegenstelsel en verkaveling	94
2.5.4.3.2 De agrarische bebouwing	96
2.5.4.3.3 De niet-agrarische bebouwing	99
2.5.5 Het verloop van de inpoldering	101
2.5.5.1 De polders tussen de Waarddijk, de Mark en de Keene	101
2.5.5.2 De polders ten zuiden van de Mark	105
2.5.5.3 Tussen Keene, Dintel en Hollands Diep: het gors van de Clundert	106
2.5.5.4 De polders tussen Dintel/Barlake en Vliet	108
2.5.5.5 De polders van Steenberg	109
2.5.6 Sporen in het landschap	110
2.6 HET WESTELIJK ZEEKLEIGEBIED	113
2.6.1 Het natuurlandschap	113
2.6.2 Ontwikkelingen tot de overstromingen van 1570	113
2.6.2.1 De ontwikkeling van bewoning en bedijking	113
2.6.2.2 Inrichting en nederzettingen	114
2.6.3 Overstromingen, langzaam herstel en nieuwe overstromingen (1570-1682)	115
2.6.4 Het verloop van de inpolderingen vanaf 1682	115
2.6.5 Sporen in het landschap	118
2.7 HET HUIDIGE ZANDGEBIED	119
2.7.1 Het natuurlandschap	119

		Blz.
2.7.2	Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis	119
2.7.2.1	Occupatie en nederzettingen tot ca. 1200	119
2.7.2.2	Het verdere verloop van de ontginningen in het "zandgebied"	120
2.7.3	De vervening	121
2.7.3.1	Achtergronden van de turfwinning	122
2.7.3.2	Technische en organisatorische aspecten	122
2.7.3.2.1	Groot- en kleinschalige vervening	122
2.7.3.2.2	De inrichting van de grotere veengebieden	122
2.7.3.2.3	Turfwinningmethoden	123
2.7.3.2.4	Overlaadplaatsen	123
2.7.3.2.5	Vaarten	124
2.7.3.3	Het verloop van de vervening	124
2.7.3.3.1	Bergen op Zoom	125
2.7.3.3.2	Steenbergen	125
2.7.3.3.3	Doorlicht, Roosendaal en Oudenbosch	126
2.7.3.3.4	Etten, Monnikenmoer	127
2.7.3.3.5	Leur	127
2.7.3.3.6	Breda	128
2.7.3.3.7	Terheijden	128
2.7.3.3.8	Teteringen	129
2.7.3.3.9	Rijen	129
2.7.3.3.10	Balru	129
2.7.3.4	Turfhoofden en nederzettingen	129
2.7.4	De landbouw op de zandgronden	131
2.7.4.1	Het landbouwsysteem en zijn ontwikkeling	131
2.7.4.2	De bouwlanden	132
2.7.4.3	De graslanden	133
2.7.4.4	De heidevelden en woeste gronden	135
2.7.4.5	Bossen en landgoederen	136
2.7.5	De nederzettingen	137
2.7.5.1	De "plaatse"-nederzettingen	137
2.7.5.2	Einzelhöfe en hoeve-akkergehuchten	140
2.7.5.3	Kransakkergehuchten	140
2.7.5.4	Geplande agrarische nederzettingen	140
2.7.5.5	De jongere ontginningen	144
2.7.5.6.	Het tiendakkerdorp en verwante vormen	144
2.7.6	Sporen in het landschap	146
2.7.6.1	Sporen van de vervening	146
2.7.6.2	Overige sporen	147
3	GEMEENTEBESCHRIJVINGEN	149
3.1	INLEIDING	
3.2	DE TABELLEN	
3.3	DE GEMEENTEBESCHRIJVINGEN IN ALFABETISCHE VOLGORDE	
4	NOTEN, LITERATUUR, REGISTER, AANHANGSELS	245
4.1	NOTEN BIJ DEEL 1	249
4.2	NOTEN BIJ DEEL 2	257

4.3	NOTEN BIJ DEEL 3	B1z. 285
4.4	LITERATUURLIJST	293
4.5	REGISTER	311
4.6	AANHANGSEL 1: BESCHRIJVING EN VERANTWOORDING VAN DE KAART VAN HET NATUURLIJK SUBSTRAAT TEN TIJDE VAN ONTGINNING (BIJLAGE 1)	
4.7	AANHANGSEL 2: HET GEBRUIK VAN DE GEGEVENS UIT HET CULTUURHISTORISCH LANDSCHAPSONDERZOEK TEN BEHOEVE VAN PLANVORMING EN PLANTOETSING OP GE- MEENTELIJK NIVEAU	

LIJST VAN FIGUREN

1	Twee onderzoeksmethoden	
	a. Schematische weergave van een retrogressief onderzoek	22
	b. Schematische weergave van een retrospectief onderzoek	22
2	De ligging van wegen in verband met de geomor- fologische gesteldheid	47
3	West-Brabant tot ca. 1500 (staatkundige indeling)	51
4	De gebieden van de schepenbanken in West-Brabant	53
5	De linies langs de Eendracht en tussen Bergen op Zoom en Steenbergen (situatie 1629)	58
6	Vestingwerken bij Klundert (situatie 1893)	59
7	De Oud en Nieuw Nederlandse stelsels van vestingbouw	60
8	De huidige bodemgesteldheid van het Land van Heusden en Altena	66
9	De Grote Waard en omgeving	70
10	De dorpskommen van Eethen en Genderen	71
11	Babiloniënbroek en Hill	72
12	Het kommangebied ten noorden van Babiloniënbroek	73
13	De historisch-geografische ontwikkeling van de westelijke Langstraat	74
14	Het zuidwestelijke deel van de Grote Waard	76
15	Het gebied tussen Werkendam en Oudendijk	80
16	Het voormalige ambacht Honswijk	81
17	De vorming van de Emiliapolder	
	a. Situatie voor 1645	84
	b. Situatie na 1645	85
18	De stad Zevenbergen in 1893	90
19	De Valkenburgse Amer in 1893	92
20	De Oude Fijnaartpolder in 1893 en de 18e eeuwse domeingronden	95
21	Boerderijen in de Bloemendaalse polder	97
22	Doorsnede van een zeekleipolder	
	a. Oude polder met voorland	97
	b. Na aanleg nieuwe polder	97
23	De dorpen van het Flakkeese type in West-Brabant	98
24	Standdaarbuiten in 1614	100

		Blz.
25	De vorming van de Royale polder en de Nieuwe Zwaluwe polder	
	a. Situatie 1645	102
	b. Situatie 1650	103
26	De polders in het westelijke zeekleigebied	
	a. Polders bedijkt of bewoond vóór 1583	112
	b. Polders bedijkt of herbedijkt 1583-1682	112
	c. Polders bedijkt of herbedijkt 1683-1942	112
27	Het dorp Polder of Polre op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1560)	114
28	De polders in het westelijke zeekleigebied	
	a. Noordelijke helft	116
	b. Zuidelijke helft	116
29	De turfhoofden van Roosendaal, Oudenbosch (Bosschenhoofd) en Leur	130
30	Het Overveld	134
31	De gemeijnte van De Aard	134
32	Het Bavel's Broek	136
33	De Oude en de Nieuwe Wouwse Plantage in 1894	138
34	Boshoevennederzettingen rondom Wouw	142
35	Putte in 1895	143
36	Sprundel in 1832	143
37	Deelgebied Baarle-Nassau. Gebiedsindeling	359
38	Deelgebied Baarle-Nassau. Relictenkaart (vereen- voudigd)	361
39	Deelgebied Baarle-Nassau. Voorbeelden	363

LIJST VAN TABELLEN

1	Gegevens over vroegmiddeleeuwse bewoning in het Land van Heusden en Altena	67
4	De polders tussen de Waarddijk, de Mark en de Keene	104
5	De polders ten zuiden van de Mark	106
6	De polders tussen Keene, Dintel en Hollands Diep	107
7	De polders tussen Dintel/Barlake en Vliet	108
8	De polders van Steenberg	110
9	De polders tussen De Heen en de Belgische grens	117
10	Oppervlakte-percentages van het grondgebruik in een tweetal gebieden in de Baronie omstreeks 1825	132
11	Karakteristieke landschapselementen per deelgebied (1900)	362
12	Cultuurhistorische waardering, per locatie, per landschapselement voor gaafheid en samenhang	364

LIJST VAN BIJLAGEN

1	Natuurlijk substraat ten tijde van ontginning/gebiedsindeling
2	Cultuurhistorische landschapstypologie (1900)
3	Relictenkaart
4	De polders in de Biesbosch omstreeks 1890
5	De polders tussen de Waarddijk, de Mark en de Keene
6	De polders ten zuiden van de Mark
7	De polders tussen de Keene, de Dintel en het Hollands Diep
8	De polders tussen de Dintel, de Barlake en de Vliet

- 9 De polders van Steenberg en Nieuw Vossemeer
- 10 Het turfvaartenstelsel van Bergen op Zoom
- 11 Het turfvaartenstelsel van Steenberg
- 12 De turfvaartenstelsels van Roosendaal, Doorlicht
en Oudenbosch
- 13 De turfvaarten van de Monnikenmoeren bij Etten
- 14 Het turfvaartenstelsel van Leur
- 15 Het turfvaartenstelsel van Breda
- 16 De turfvaartenstelsels bij Terheijden en Teteringen
- 17 De turfvaarten ten westen van Dongen
- 18 De ontwikkeling van West-Brabant in de tijd *ontbreekt*

WOORD VOORAF

De provincie Noord-Brabant heeft in het kader van de provinciale milieu-inventarisatie aan de Stichting voor Bodemkartering opdracht verleend tot het verrichten van een cultuurhistorisch landschaps-onderzoek van het streekplangebied West-Brabant.

Dit onderzoek is gedurende de tweede helft van 1982 en de eerste helft van 1983 uitgevoerd. De uitvoering was grotendeels in handen van drs. J. Renes, S. Benedictus en J. van Schaik. De beide laatstgenoemden zijn daartoe door de Provinciale Planologische Dienst Noord-Brabant voor de duur van 6 maanden gedetacheerd bij de Stichting voor Bodemkartering.

Projectleider was drs. J. Renes, die tevens de tekst schreef. De wetenschappelijke begeleiding werd verzorgd door drs. J.A.J. Vervloet.

Vanuit de Provinciale Planologische Dienst werd het onderzoek begeleid door een commissie, bestaande uit ing. J. Bax, ing. T. Hagedoorn, ir. A. Tol en drs. G.Th.A. Wilders (PPD) en als extern deskundige prof.dr. G.J. Borger (Historisch-geografisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam).

De heren K.A.H.W. Leenders te Rotterdam en W.A. van Ham te Bergen op Zoom, grote kenners van de streek, stonden de schrijver van het rapport met raad en daad terzijde. De heer Leenders heeft speciaal voor dit onderzoek een overzicht samengesteld van alle bekende gegevens over turfvaarten (Leenders, 1983).¹ De bijlagen 1 en 2 werden getekend door de heer B. van den Oosterkamp (afd. Kartografie Stiboka), bijlage 3 door de heren H.H. Knoers en A.H. Minkels (PPD). De heren G.J. van Dorland, H.A. Gijsbertse en J. Onderstal (afd. Kartografie Stiboka) tekenden de figuren. Het register is samengesteld door mw. S. Benedictus.

In de eindfase van het onderzoek hebben daarnaast de redactie en mw. H.E. Michel-Knaap (afd. Tekstverwerking Stiboka) het verschijnen van het rapport mogelijk gemaakt.

De Directeur van de
Stichting voor Bodemkartering

Dr.Ir. F. Sonneveld

Voor noten: zie deel 4

SAMENVATTING

Het historisch-landschappelijk onderzoek waarvan dit rapport het resultaat vormt, is verricht in opdracht van de Provinciale Planologische Dienst Noord-Brabant. Het rapport bestaat uit een aantal kaarten en een toelichtende tekst.

In Deel 1 van het rapport worden inleidende opmerkingen gemaakt over het onderzoek en over de relatie tussen het cultuurhistorisch landschapsonderzoek en de Ruimtelijke Ordening. In dit kader wordt nader ingegaan op een aantal begrippen (gaafheid, zeldzaamheid, ouderdom, diversiteit, karaktericiteit en samenhang) dat kan worden gehanteerd voor het maken van een waardering. Belangrijk uitgangspunt voor een waardering is de mate waarin de historische ontwikkeling nog herkenbaar is in het huidige landschap.

Vervolgens wordt de in het onderzoek gebruikte methode beschreven. Drie van de gangbare historisch-geografische onderzoeksmethoden zijn in dit onderzoek gebruikt: de retrospectieve, de retrogressieve en de chronologische methode.

Retrospectief onderzoek gaat uit van het huidige landschap. Zaken die in het huidige landschap aanwezig zijn (relicten) worden geïnventariseerd en beschreven. De relictenkaart (bijlage 3) is volgens deze methode opgebouwd.

Bij de retrogressieve methode gaan we uit van de toestand op een bepaald tijdstip in het verleden. Voor dat tijdstip wordt een beschrijving van het gebied gegeven. De relicten, die zich in het huidige landschap vaak voordoen als losse elementen, worden daardoor in hun vroegere ruimtelijke context geplaatst. In dit rapport zijn twee dwarsdoorsneden in de tijd opgenomen. Bijlage 1 geeft een beeld van het zandgebied en het Land van Heusden en Altena rond het jaar 1000. Deze kaart wordt toegelicht in Aanhangsel 1. Bijlage 2 (de "typologiekkaart") geeft grondgebruik, percelering en perceelsrandbegroeiing aan rond 1900. Ook is op de kaart ouderdom van de inrichting aangegeven (middeleeuws/post-middeleeuws).

Geeft de typologiekkaart de ruimtelijke samenhang tussen de relicten, deel 2 van de tekst plaatst de relicten in de tijd. De verschillende hoofdstukken van dit deel zijn voornamelijk chronologisch opgebouwd.

Deel 2 begint met een hoofdstuk over het verband tussen landschapsvormen en landschapsgeschiedenis. Bewoningsvorm, perceelsvorm en wegenpatroon weerspiegelen hun ontstaansgeschiedenis.

In hoofdstuk 2.3 wordt de bestuurlijke ontwikkeling beschreven. Het gebied vormt pas sinds de Franse tijd staatkundig een eenheid, daarvoor was het verdeeld in allerlei heerlijkheden zoals het land van Breda en de landen van Heusden en Altena. Daaronder stonden de plaatselijke bestuurlijke eenheden (schepensbankgebieden, moergerechten, ambachten). De grenzen van de politieke eenheden zijn vaak direct of indirect nog in het landschap terug te vinden, direct in de vorm van grenswallen of -sloten, indirect doordat de ontwikkeling van nederzettingen en verkaveling door grenzen beïnvloed is. In de hoofdstukken 2.4 t/m 2.7 worden vier deelgebieden voornamelijk chronologisch behandeld. De gebieden zijn onderscheiden op basis van een verschillende historisch-geografische ontwikkeling. Het eerste deelgebied is de voormalige Grote Waard. Dit gebied heeft een tijdlang een gezamenlijke waters-taatkundige ontwikkeling gekend. Dat neemt niet weg dat het was opgebouwd uit zeer verschillende onderdelen. Het Land van Heusden en Altena was het oudst bewoonde deel. In de Langstraat en ten westen van Geertruidenberg lagen veenontginningen die mogelijk teruggaan tot in de 12e eeuw. Nadat door verleggingen van de Maas het water van de Maas en Waal allemaal door de Merwede ging stromen werden de gebieden ten westen en ten zuiden van deze rivieren samengevoegd tot de Grote Waard. Is de Grote Waard aanvankelijk van oost naar west opgebouwd, in de loop van de 14e eeuw werd juist de westelijke dijk steeds meer bedreigd door de oprukkende zee. Een

overstroming in 1421 betekende het einde van de Grote Waard. Bij deze overstroming trad een zonering op. Van zee naar land zijn achtereenvolgens te onderscheiden:

1. een gebied dat geheel onder water verdween
2. een gebied dat grotendeels verdween, maar waar toch een aantal zaken (verhoogde huisplaatsen, enkele wegen en waterlopen) de overstromingen overleefde
3. een gebied dat weliswaar open lag voor de zee, maar waar een groot deel van de inrichting bleef bestaan
4. een gebied dat nauwelijks invloed ondervond van de overstroming.

De gebieden 1 en 2 zijn na de overstromingen onder water gebleven of nieuw ingericht, in de gebieden 3 en 4 bleef in feite de oude inrichting bestaan. Zo bleef in een aantal randgebieden van de Grote Waard de oude inrichting bestaan: in het Land van Heusden en Altena, het zuidelijk deel van de Langstraat en het gebied tussen Geerttruidenberg en Zwaluwe. Daarbuiten vonden nadien weer nieuwe inpolderingen plaats. Ten westen van de Grote Waard lag aanvankelijk een uitgestrekt veengebied, waarin vanaf de 13e eeuw plaatselijk menselijke activiteiten plaatsvonden (landbouw, turfwinning). In de loop van de 13e en 14e eeuw drong de zee vanuit het Haringvliet steeds verder naar het oosten door. De eerste overstromingen leidden nog tot een versnelde menselijke occupatie doordat de winning van zout uit veen mogelijk werd. Latere overstromingen maakten de bewoning echter steeds moeilijker. In de 14e en 15e eeuw werd het grootste deel van het gebied ontruimd. Slechts aan de randen bleven gebieden steeds in gebruik, ondanks de overslibbing door klei. Men kan bij deze overstromingen dezelfde zonering onderscheiden als in de Grote Waard.

Vanaf de 16e eeuw werden de op- of aangeslibde gebieden opnieuw bedijkt. De nieuwe polders werden systematisch ingericht. In een aantal polders werd een dorp gesticht. Daarnaast ontstonden op de dijken gehuchten van arbeiderswoningen. De boerderijen werden verspreid in de polder gebouwd.

In het gebied ten westen van de Zoom werden in de Middeleeuwen eveneens gebieden bedijkt. Lange tijd kon dit gebied zich tamelijk ongestoord ontwikkelen. Nadat echter in 1530 oostelijk Zuid-Beveland verloren was gegaan lag het gebied ten oosten daarvan onbeschermd. De meeste polders werden overstroomd in 1570. Het herstel werd in de kiem gesmoord door inundaties in 1583. Nadien kwam het herstel langzaam op gang. Pas nadat de meeste polders opnieuw waren overstroomd door een stormvloed in 1682 volgde een nieuwe reeks bedijkingen, die wel standhield.

Van het zandgebied waren grote delen in de Middeleeuwen moerassig. Dit heeft aanvankelijk de ontwikkeling van bewoning en ontginning sterk vertraagd. Slechts op enkele plekken bestond vóór de 13e eeuw bewoning. Vanaf de 13e eeuw werd de ontwikkeling daarentegen juist sterk gestimuleerd door de exploitatie van de grote venen die de kernen vormden van de moerasgebieden. Op grote schaal werd tussen de 13e en de 18e eeuw turf gewonnen. De bouwlanden werden met de groei van de agrarische bevolking steeds verder uitgebreid. De uitbreiding werd echter aan grenzen gebonden door de aanwezige hoeveelheid weidegrond. De oudste bewoning in het zandgebied was over het algemeen verspreid. Pas later ontstonden de meeste gehuchten. Ook de gehuchten met een "plaatse" zijn tenminste in een aantal gevallen secundair. Een deel van de uitbreidingen van het bewoonde areaal werd gerealiseerd door het stichten van systematische nederzettingen. De meeste dorpen onstonden pas later door concentratie van niet-agrarische bebouwing rond een kerk of molen.

In Deel 3 van het rapport wordt een korte beschrijving per nederzettingseenheid gegeven. In tabellen (aansluitend bij bijlage 18) worden de gebiedskenmerken weer gegeven. Dit geschiedde uitgebreider dan mogelijk was op de typologiekaart.

Deel 4 bevat noten, literatuur, register en een tweetal aanhangsels. Aanhangsel 1 beschrijft de achtergronden en de wijze van samenstelling van de reconstructie van het natuurlijk substraat.

Aanhangsel 2 geeft enkele praktijkvoorbeelden van het toepassen van de in dit rapport aangedragen gegevens in de praktijk van de Ruimtelijke Ordening.

CONCLUSIES

Het belangrijkste criterium bij het bepalen van de historisch-landschappelijke waarde is de mate waarin de historische ontwikkeling van het landschap nog in het huidige landschap zichtbaar is.

Voor inzicht in de bewoningsgeschiedenis vormen spreiding en vorm (plattegrond) van de bewoning belangrijke kenmerken. Ook het wegenpatroon is van groot belang voor inzicht in de bewoningsgeschiedenis. De verkaveling geeft inzicht in de ontginningsgeschiedenis. Vooral de zg. hoofdstructuurlijnen van de verkaveling zijn in dit opzicht van belang.

In de huidige zeekleigebieden zijn de overstromingen uit de 13e tot en met de 17e eeuw sterk bepalend geweest. Essentieel voor een goed inzicht in het landschap is de grens tussen de gebieden die na de overstromingen nieuw zijn ingericht en de gebieden waarvan de inrichting de overstromingen heeft overleefd. De bedijkingsgeschiedenis laat zich aflezen uit de vele (nu vaak functieloze) dijken.

In het zandgebied zijn vooral de agrarische ontwikkeling en de vervening van belang. De vervening is nog terug te vinden in de plattegrond van een aantal nederzettingen, in de percelering, maar vooral in het net van turfvaarten.

Bij de agrarische ontwikkeling zijn vooral de contrasten tussen de oude weidegronden (beemden), de oude bouwlandontginningen (met de open akkercomplexen als meest uitgesproken groep) en de jonge ontginningen in de voormalige heide-, veen- en stuifzandgebieden belangrijk. Bijzonder zijn de zeer oude (vanaf de 16e eeuw aangelegde) productiebossen, de zogenaamde plantages.

In een aantal gevallen bestaat een vanaf de aanleg aanwezige samenhang tussen bewoning en percelering. De belangrijkste nog aanwezige voorbeelden zijn een aantal zeekleipolders en enkele systematisch aangelegde nederzettingen op de zandgronden.

1.1 CULTUURHISTORISCH LANDSCHAPSONDERZOEK EN RUIMTELIJKE ORDERING

1.1.1 Inleidende opmerkingen over cultuurlandschappen en ruimtelijke ordening

Op alle beleidsniveaus wordt het belang onderschreven van de inbreng van landschapsbehoud en -ontwikkeling in het ruimtelijk beleid. Hiertoe dient men te beschikken over informatie omtrent de betekenis (waarde) en de kwetsbaarheid van cultuurlandschappen, alsmede een visie omtrent de mogelijkheden tot behoud en ontwikkeling. In dit rapport zullen we ons bezig houden met de historisch-geografische inbreng op dit terrein en met de toepassing hiervan in het ruimtelijk beleid op provinciaal niveau, met name de streekplanvorming en het toetsen van bestemmingsplannen.

Om de betekenis (waarde) en kwetsbaarheid van cultuurlandschappen te bepalen zullen de te verzamelen historisch-landschappelijke basisgegevens dienen te worden geïnterpreteerd. Hieraan zijn zowel principieel als wetenschappelijke problemen verbonden. Op die problemen zal kort worden ingegaan in par. 1.1.4, en meer uitgebreid in aanhangsel 2. In dit aanhangsel wordt het gebruik van de gegevens uit het cultuurhistorisch landschapsonderzoek nader uitgewerkt, onder meer aan de hand van een praktijkvoorbeeld.

Het maatschappelijk belang van het behoud en het ontwikkelen van nog bestaande oude cultuurlandschapselementen laat zich in algemene zin beschrijven aan de hand van de functies die een landschap voor de mens vervult. Naast een economische (vooral agrarische en recreatieve functie) kunnen nog vier andere functies worden onderscheiden:²

- oriëntatiefunctie: functie van het landschap voor het leveren van informatie ten behoeve van de oriëntatie in het landschap;
- educatiefunctie: functie van het landschap voor het leveren van informatie ten behoeve van de opvoeding;
- onderzoeksfunctie: functies van het landschap als kennisbron voor het wetenschappelijk onderzoek;
- esthetische en ethische functie: de bekoring van het landschap die bijdraagt aan het menselijk welbevinden en de ethische normen die men stelt aan de wijze van omgaan met het landschap. Vooral deze laatste groep functies is sterk gebonden aan subjectieve oordelen.

Om aan deze functies inhoud te geven dienen ze gekoppeld te worden aan evaluatiecriteria. In het landschapsonderzoek is het moeilijk gebleken om de afzonderlijke functies aan een eenduidige combinatie van criteria te koppelen en te kwantificeren. Een dergelijke operatie zal voor een evaluatie uit historisch geografisch oogpunt dan ook niet na worden gestreefd. De opsomming van functies fungeert alleen als kader om de maatschappelijk betekenis aan te geven. Tegen het evalueren bestaan bezwaren. Door bepaalde groepen wordt waarden principieel afgewezen. Het zou er toe leiden, dat niet of minder waardevolle gebieden vogelvrij worden verklaard. In de beleidspraktijk dienen echter belangen te worden afgewogen en prioriteiten te worden gesteld. Hiertoe moeten betekenissen en kwetsbaarheden worden aangegeven. Dit betekent niet dat witte gebieden geen waarde hebben. Het beleid zal echter in die gebieden minder stringent op behoud gericht zijn, maar meer op behoud en her-

stel van hoofdstructuren en het ontwikkelen van nieuwe structuren.

1.1.2 Uitgangspunten van het beleid van de provincie Noord-Brabant ten aanzien van het cultuurlandschap

In het kader van de ruimtelijke ordening heeft de provincie een centrale taak door middel van streekplanvorming en bestemmingsplan-toetsing. Daarbij heeft zij een aantal taken op het terrein van het natuur- en landschapsbehoud waarbij historisch geografische inbreng van belang is. Hierbij kan aan de volgende beleidscategorieën gedacht worden: nationale parken en landschappen, grote landschaps-eenheden, laaglandstromen, kanalen en vaarten, waardevolle agrari-sche cultuurlandschappen, waardevolle historische en/of landschappe-lijke gezichten, landgoederen en historische buitenplaatsen, afzon-derlijke landschapselementen, relatienota- en landinrichtingsgebie-den.

In het streekplan worden de volgende beleidsuitgangspunten genoemd die van belang zijn voor het behoud van de historische aspecten van het cultuurlandschap.

- a. In zijn algemeenheid is het beleid gericht op behoud en verster-king van in het landschap historisch gegroeide samenhang. Het gaat hierbij vooral om de samenhang tussen het abiotisch, biotisch, occupatie- en ruimtelijk patroon.
- b. Bescherming van de beekdalen.
- c. Handhaving van het historisch gegroeide eigen karakter.
- d. Behouden van dijken die hun oorspronkelijke functie verloren hebben.
- e. Behoud van historische bouwwerken en hun omgeving.
- f. Bij de ontwikkeling in het buitengebied dient landschapsbouw de aandacht te krijgen.

De provincie is op vele terreinen betrokken bij behoud en ontwikke-ling van de historisch gegroeide aspecten van het landschap. Om het op bescherming en handhaving van belangrijke landschapselementen gericht beleid te onderbouwen dienen de historisch geografische relicten ver-zameld te worden. Beleidsmatig wordt zwaar gewicht toegekend aan de samenhang in het landschap en het historisch gegroeide eigen karakter. Bij de evaluatie van de cultuurhistorische betekenis van het landschap dienen de criteria samenhang en karakteristieiteit centraal te staan.

1.1.3 Historisch-geografische achtergronden van het waarderen van cultuurlandschappen

Het historisch-geografische onderzoek van de laatste jaren neigt steeds meer tot het benadrukken van de dynamische processen, die tot de vorming van onze oude cultuurlandschappen hebben geleid. De landschappen die op de oudste topografische kaarten zijn afgebeeld behoeven zich zoals in eerder onderzoek wél is verondersteld, niet in een soort historisch climax-stadium te bevinden. Evenmin wordt door ons aangenomen dat de landschappen op de oudste topografische kaarten steeds een harmonieus geheel hebben gevormd. Qua samenstel-ling was hierbij slechts zelden sprake van een samenhangend geheel.

Ook vroeger waren de landschappen vaak opgebouwd uit elementen van verschillende ouderdom en met uiteenlopende achtergronden.

Wél was vroeger de dynamiek zelden zo ingrijpend dat alle oudere sporen verloren gingen. Nieuwe ontwikkelingen voegden iets aan het landschap toe, terwijl de oudere situaties min of meer herkenbaar bleven. Dit gaf aan de cultuurlandschappen in het nabije verleden een rijke schakering.

Momenteel laten ingrepen door hun aard en schaal vaak veel minder van de vroegere situatie over. Oude elementen die vroeger bij de gemiddeld kleinere schaal en snelheid van de veranderingen vanzelf bleven bestaan, zijn nu alleen door doelgerichte beslissingen te behouden. Het continueren van de historische diepgang van het landschap kan niet meer aan het vrije spel der krachten worden overgelaten, maar is een object van ruimtelijke ordening geworden.

Twee manieren van actie vallen hier te noemen:

- bescherming door veilig stellen middels ruimtelijke plannen, vergunningen, aankoop en subsidies op onderhoud en beheer.
- bescherming via het geven van een nieuwe functie.

Vooraf losse elementen kunnen op deze wijze een plaats krijgen in een nieuwe landschappelijke constellatie.

Ten behoeve van het ruimtelijk beleid terzake van het behoud van historisch gegroeide landschapsstructuren is de laatste jaren het cultuurhistorisch landschapsonderzoek (een op toepassing in de ruimtelijke ordening gerichte tak van de historische geografie) tot ontwikkeling gekomen. Prioriteit hierbij heeft het herkenbaar blijven van de wijze waarop de mens in het verleden vorm heeft gegeven aan zijn bestaan.

De historische ontwikkeling blijft optimaal zichtbaar als een gebied in zijn geheel geconserveerd wordt. Dit is echter in de praktijk niet aan de orde en zou ook niet wenselijk zijn. Het stopzetten van een ontwikkeling getuigt van even weinig besef van de continuïteit in het landschap als het uitwissen van alle oude sporen.

In de praktijk zal gevraagd worden om een waardering, een onderscheid in belangrijke en minder belangrijke gebieden. Daarnaast kunnen lijn- en puntelementen afzonderlijk worden gewaardeerd.

Door een gebied niet alleen in zijn geheel als "waardevol" aan te geven, maar (daarnaast) binnen dat gebied de belangrijkste structurelementen aan te geven wordt een aangrijpingspunt gegeven voor een ontwikkeling met behoud van hoofdkenmerken.

Een voorbeeld ter illustratie: het is bij een ruilverkaveling steeds onmogelijk gebleken het verkavelingspatroon te behouden. De laatste jaren wordt echter wel gestreefd naar behoud van ontginningsbases, achterkaden, belangrijke grenzen, etc. Door deze lijnelementen te sparen, blijft althans een deel van de historisch landschappelijke informatie bewaard.

1.1.4 Historisch-geografische evaluatiecriteria

Als een onderlinge afweging van relictten wordt gemaakt, wordt over

het algemeen uitgegaan van één of meer van de volgende begrippen: gaafheid, zeldzaamheid, ouderdom, diversiteit, karakteristiekiteit en samenhang.³ In aanhangsel 2 wordt nader ingegaan op de wijze waarop in de ruimtelijke ordening met deze begrippen kan worden gewerkt.

In een aantal gevallen is gepoogd deze begrippen in cijfers uit te drukken.⁴ Hoe verdienstelijk deze werkzaamheden ook zijn, men moet niet uit het oog verliezen dat de genoemde criteria ongelijkwaardig zijn en moeilijk vergelijkbaar. Cijfers geven een schijnobjectiviteit die de achterliggende keuzen aan het zicht dreigt te onttrekken.

Essentieel is vanuit historisch-geografisch gezichtspunt de herkenbaarheid van de historische ontwikkeling en van de daarmee samenhangende relictten. Die herkenbaarheid is het uitgangspunt van dit onderzoek. De genoemde criteria zijn hieraan ondergeschikt of worden er impliciet onder gevangen. Het eigen karakter van een landschap wordt hier gedefinieerd als een samenstel van kenmerken en eigenschappen die het gevolg zijn van de specifieke historische ontwikkeling, in samenhang met de daar aanwezige natuurlijke gegevens. Hieruit volgt dat het uitgangspunt, herkenbaarheid van de historische ontwikkeling, tevens inzicht geeft in het op zich moeilijk grijpbare eigen karakter van een landschap.

1.1.5 Aan het onderzoek te stellen eisen

De in de voorgaande paragrafen geformuleerde uitgangspunten kunnen worden uitgewerkt tot een aantal aan het onderzoek te stellen eisen.

1. Het onderzoek moet inzicht geven in de historische ontwikkeling van het cultuurlandschap.
2. Uit deze achtergrondinformatie moet worden afgeleid welke landschappelijke gevolgen deze ontwikkeling heeft gehad.
3. Er moet worden aangegeven welke sporen hiervan nog over zijn.
4. De basisgegevens dienen zodanig gepresenteerd te worden (middels kaarten en toelichting) dat ze ten behoeve van het ruimtelijk beleid geïnterpreteerd kunnen worden met onder meer evaluatiecriteria.

1.2 WERKWIJZE

1.2.1 Drie methoden

Na in het voorgaande hoofdstuk de uitgangspunten te hebben geformuleerd zetten we thans de gevolgde methode uiteen. Deze is gebaseerd op een combinatie van drie van de meest gebruikte historisch-geografische onderzoeksmethoden, die worden aangeduid met de termen "retrospectief", "retrogressief" (afb. 1) en "chronologisch".

Retrospectie betekent terugkijken. Bij retrospectief onderzoek wordt vanuit het heden teruggekeken naar het verleden. Er wordt een verklaring gezocht voor de zaken die men in het huidige landschap waarneemt. Men gaat uit van "relicten".

Retrogressie betekent terugschrijven. Bij retrogressief onderzoek verplaatst de onderzoeker zich als het ware naar een tijdstip in het verleden en geeft een beschrijving van wat hij daar waarneemt. In dit verband spreekt men ook wel van een dwarsdoorsnede in de tijd.

Chronologie duidt op een opeenvolging in de tijd. Bij dit type onderzoek wordt gestreefd naar weergave van de historische ontwikkelingsgang van het begin tot aan het heden.

Elk van deze methoden heeft zowel voor- als nadelen. De retrospectieve methode gaat uit van het heden. Dat is een duidelijk voordeel bij onderzoek ten behoeve van planologen, die immers geïnteresseerd zijn in wat over is en niet in wat verdween. Daartegenover staat het nadeel dat voornamelijk losse elementen worden beschreven, zonder hun onderlinge context en hun samenhang met andere verschijnselen.

De beide andere methoden geven juist die context, de een in geografische, de andere in historische zin. Met de retrogressieve methode worden de nu nog aanwezige relicten beschreven als onderdelen van structuren waarvan ze op een vroeger tijdstip deel uitmaakten. Door de chronologische ontwikkeling weer te geven wordt aangegeven uit welke fase van de landschappelijke ontwikkeling de beschreven relicten stammen.

Deze methoden hebben echter ook nadelen. Het eerste nadeel is dat niet duidelijk wordt wat nog over is en wat is verdwenen. Bovendien geeft een dwarsdoorsnede in de tijd een statisch beeld. De dynamiek en de ontwikkeling van de verschillende elementen wordt niet duidelijk. Bij de chronologische methode wordt juist de ruimtelijke context onvoldoende duidelijk.

Daarom is gekozen voor een combinatie van de genoemde benaderingen.

1.2.2 De opbouw van het rapport

In dit onderzoek zijn de retrospectieve, retrogressieve en de chronologische methode gecombineerd. Van een aanpak in retrospectieve zin getuigt de "relictenkaart" (bijlage 3). Hierop is aangegeven welke historisch-geografisch belangwekkende elementen en structuren

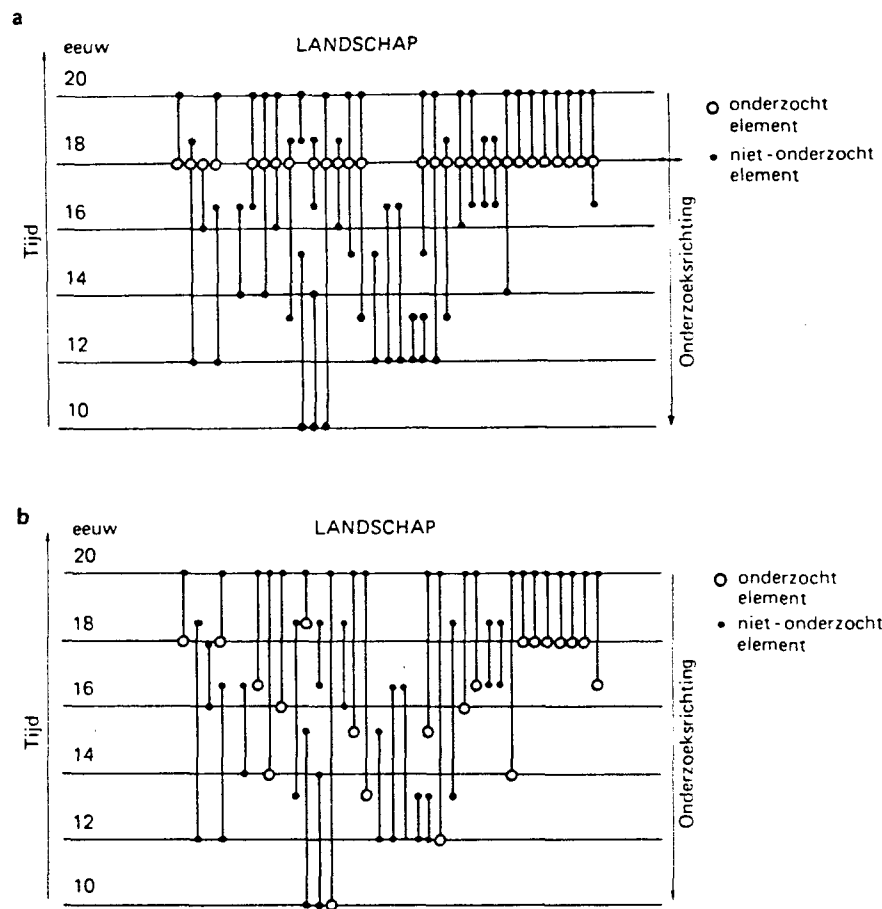


Fig. 1 Twee onderzoeksmethoden a. Schematische weergave van een retrogressief onderzoek
b. Schematische weergave van een retrospectief onderzoek

in het huidige landschap zichtbaar zijn (zie hoofdstuk 1.4). Getracht is deze relictten, vooral ruimtelijk in een breder verband te plaatsen door middel van de "typologiekaart" (bijlage 2). Deze is samengesteld volgens de retrogressieve methode. Op deze kaart wordt uitgegaan van de situatie rond 1900; een tijdstip waarin veel historische landschapselementen nog wat duidelijker dan thans aanwezig waren. De typologiekaart geeft door een onderscheid in ouderdom ook een indruk van de ontwikkeling in de tijd. De kaart van het natuurlijk substraat ten tijde van ontginning (bijlage 1) maakt bovendien een koppeling mogelijk met het oorspronkelijke landschap. Een toelichting op deze kaart is te vinden in Aanhangsel 1.

In Aanhangsel 2 wordt de wijze waarop de in dit rapport verzamelde gegevens kunnen worden gebruikt in de planologische praktijk nader uitgewerkt en geïllustreerd.

Bij de behandeling van typologiekaart en relicttenkaart wordt voor achtergrondinformatie over het ontstaan van de verschillende relictten en relictstructuren verwezen naar deel 2 van dit rapport. Hierin worden de historisch-geografische ontwikkelingen chronologisch behandeld. In deel 3 wordt de typologiekaart per gemeente nader uitgewerkt in de vorm van een tabel met een kaartfragment en een korte samenvattende tekst.

Deel 4 bevat de notenlijst bij deel 1, 2 en 3, de literatuurlijst, een register en de twee aanhangsels.

1.3 LEGENDA VAN DE TYPOLOGIEKAART

In dit hoofdstuk wordt de typologiekaart (bijlage 2) nader verklaard. Deze ziet er enigszins anders uit dan de reeds bestaande landschapstypologieën.⁵

Aan het begin van dit hoofdstuk zullen we de redenen hiervoor aanduiden. Vervolgens zal de hier gehanteerde werkwijze worden toegelicht. Daarna beschrijven we de geïnterpreteerde aspecten. De volledige inventarisatie wordt in deel 3 per gemeente aangegeven. Voor de uiteindelijke typologiekaart hebben we een selectie gemaakt uit de gegevens. Deze selectie wordt verantwoord bij de beschrijving van de legenda van deze kaart.

Tenslotte wordt in par. 1.3.7 achtergrond en methode van de reconstructie van het natuurlijk substraat ten tijde van de ontginning besproken. Deze kaart is bedoeld als ondergrond voor de typologiekaart maar is, vooral om kartografische redenen, afzonderlijk bij het rapport gevoegd (bijlage 1).

Elders werd reeds een groot aantal landschapstypologieën verzameld en geëvalueerd.⁶ Een nadeel van de meeste gangbare indelingen⁷ bleek hun onevenwichtige, nu eens op de perceelsvormen dan weer op de bewoningsvormen gebaseerde, opzet. Bovendien kwam in deze typologieën de ouderdom van de elementen onvoldoende tot uitdrukking. Daarnaast sloten de genoemde typologieën niet aan bij het door ons geïnterpreteerde materiaal.

Derhalve besloten wij van een eigen landschapstypologie te vervaardigen. Hierin zijn grondgebruik, parcelering, perceelsrandbegroeiing, bewoning en periode van inrichting, samengebracht. We kozen voor een wijze van presentatie waarin al deze aspecten herkenbaar zijn gebleven.

1.3.1 Indeling

Gepoogd is door een indeling in dorpstoebehorens zoveel mogelijk agrarisch-functionele eenheden te onderscheiden. Deze dorpstoebehorens zijn in de eerste plaats gebaseerd op de indeling in schepenbanksgebieden rond 1795.⁸ Soms is nog een nadere onderverdeling aangebracht, terwijl in andere gevallen eenheden zijn samengevoegd. Dit laatste is gebeurd waar een politiek/juridisch onderscheid geen verband hield met de landschappelijke situatie.

De dorpstoebehorens zijn op basis van grondgebruik, parcelering en ouderdom verder onderverdeeld in deelgebieden. Deze zijn vervolgens getypeerd naar de genoemde aspecten, en naar perceelsrandbegroeiing en bewoning.

Zoals al opgemerkt is de typologiekaart gescheiden in twee kaarten. Eén kaart, waarop zowel de typologie als het natuurlijk substraat waren aangegeven, had wellicht de voorkeur verdiend. Het kaartbeeld zou dan echter te ingewikkeld worden. De kaart is daarom gesplitst in afzonderlijke kaarten voor het natuurlijk substraat (bijlage 1) en de typologie (bijlage 2). Beide kaarten zijn met elkaar verbonden door middel van de grenzen van dorpstoebehorens en de daarin-

nen onderscheiden deelgebieden. Namen van de dorps toebehorens en nummers van de deelgebieden zijn aangegeven op bijlage 1. Het jaar 1900 is als uitgangspunt gekozen. Nadien is de landschapelijke ontwikkeling in een versneld tempo verlopen en is bovendien meer ingrijpend van karakter geworden. Waar voorheen oude elementen naast nieuwe herkenbaar bleven, plegen recente ingrepen vaak alle oudere sporen uit te wissen.

1.3.2 Het grondgebruik

1.3.2.1 De onderzochte aspecten

Grondgebruik is een belangrijk kenmerk, omdat hierdoor het karakter van het landschap in sterke mate wordt bepaald. Het sterkst treedt het verband met geomorfologische en hydrologische verschijnselen op de voorgrond waar grote oppervlakten met een permanent grondgebruikstype optreden. Onderscheiden zijn bouwland (meestal op de hoogste delen van het landschap gelegen), en grasland (de beekdalen en andere lage plekken in het zandgebied alsmede de kommen in het rivierengebied). Afzonderlijk zijn de grote open akkercomplexen aangegeven. Een open akkercomplex is hier gedefinieerd als een bouwlandgebied van minimaal 15 ha, op 19e eeuwse topografische kaarten zonder interne heggen, maar met een buitenhaag, en volgens het kadaster van 1832 verdeeld in verschillende eigendommen.⁹

Soms is het grondgebruik niet over grote oppervlakken hetzelfde maar treedt versnippering op. Deze kan samenhangen met een fijn gemodelleerd landschap doch ook met afwisseling in grondgebruik over kleine oppervlakken. Er zijn twee eenheden gemengd onderscheiden:

- gemengd 1 (bouwland en grasland) en
 - gemengd 2 (bouwland en/of grasland afgewisseld met heide).
- Vooraf bij "gemengd 2" was de ontginning omstreeks 1900 vaak nog in volle gang. Toch kunnen hier ook oudere "kampontginningen" voorkomen.

Een restcategorie vormt de eenheid "heide, bos en woeste grond". Hiervan nam in 1900 de heide veruit de grootste oppervlakte in. De heide vormde een extensief gebruikt onderdeel van het bij een nederzetting behorende grondgebied en werd gebruikt voor het weiden van schapen en het steken van plaggen. Plaatselijk werd nog veen gestoken voor eigen gebruik. In 1900 was de functie van de heide voor de landbouw in hoog tempo aan het verdwijnen, vooral door de invoering van de kunstmest (zie 2.7.2.2).

Hoewel bos in de legenda niet nader is onderscheiden, werden omstreeks 1900 twee typen bos aangetroffen. Oude produktiebossen, ontstaan vanaf de 16e eeuw ("plantages" als het Mastbos, Liesbos e.d.) en nieuwe produktiebossen die vanaf het eind van de 19e eeuw op de heidevelden werden aangeplant en die achteraf veelal slechts een tussenstadium bleken te zijn bij de ontginning van de heidevelden tot cultuurland. De woeste gronden bestonden grotendeels uit stuifzanden die niet of nauwelijks in gebruik waren.

1.3.2.2 Weergave in deel 3

In deel 3 zijn alle verzamelde gegevens opgenomen. De indeling is hierbij als volgt:

- A1 bouwland.
 - A* open akkercomplex
- A2 overgrote deel bouwland. Enkele percelen weiland aanwezig (bijvoorbeeld rond huizen)
- W grasland (wei- en hooiland)
- G1 gemengd, bouwland en grasland
- G2 gemengd, bouwland en/of grasland, samen met heide, bos en/of woeste grond
- H heide, bos en woeste grond
- S stedelijk gebied.

1.3.2.3 Weergave op de typologiekaart

Het grondgebruik werd zo belangrijk geacht dat het is gekozen als hoofdcriterium voor de indeling van de typologiekaart. Voor de legenda van de typologiekaart is de hierboven beschreven indeling slechts op één punt vereenvoudigd: de typen A1 en A2 zijn samengevoegd tot 'bouwland'.

1.3.3 De percelering

1.3.3.1 De onderzochte aspecten

De percelering bepaalt de structuur van het grootste deel van het landelijk gebied en geeft een schat aan informatie over de ontginningsgeschiedenis. Vooral de vorm en de mate van regelmaat van de percelen zijn van belang. Onregelmatige blokken kunnen een aanwijzing vormen voor een hoge ouderdom, regelmaat en strookvorm voor geplande inrichting.

Bij de kartering zijn negen typen onderscheiden. Naar vorm kan de percelering in een gebied bestaan uit blokken, stroken of een combinatie van beide. Bij blokken ligt de lengte-breedte-verhouding tussen 1:1 en $2\frac{1}{2}$:1.

Naar regelmaat wordt onderscheid gemaakt naar gebieden met een regelmatige, een onregelmatige en een gemengd regelmatige percelering. Bij regelmatige stroken zijn de twee lange zijden, bij regelmatige blokken twee willekeurige zijden, recht en onderling evenwijdig.

De inventarisatie berust op topografische kaarten. Daardoor ontbreekt informatie over de percelering op de oude akkercomplexen. Deze is op de topografische kaarten niet aangegeven.

Al deze typen en onderscheidingen zijn integraal opgenomen in deel 3.

1.3.3.2 Weergave in deel 3

In deel 3 is de volgende indeling gebruikt:

	regelmatig	onregelmatig	gemengd
blokken	1A	1B	1C
stroken	2A	2B	2C
gemengd	3A	3B	3C
ongeperceleerd			

1.3.3.3 Weergave op de typologiekaart

Voor de typologiekaart is de indeling van de perceelsvormen vereenvoudigd tot het belangrijkste onderscheid, dat tussen stroken (samenvoeging van de typen 2A, 2B en 2C) en overige typen.

1.3.4 De perceelsrandbegroeiing

1.3.4.1 De onderzochte aspecten

Het al of niet voorkomen van een of andere vorm van perceelsrandbegroeiing is vooral in visueel opzicht een belangrijk landschappelijk kenmerk.

De perceelsrandbegroeiing is niet afzonderlijk geïnventariseerd. Wel is bij elk van de op basis van grondgebruik perceelsvorm en periode van inrichting onderscheiden vlakken eventuele randbegroeiing aangegeven. Daarvoor is een indeling gehanteerd in vier categorieën: geen, nauwelijks, wel en veel. In de laatste categorie is het merendeel van de percelen omgeven door een houtwal, brede houtrand, houtsingel of heg.

1.3.4.2 Weergave in deel 3

De gegevens zijn volledig weergegeven in deel 3.

Hier ziet de indeling er als volgt uit:

- perceelsrandbegroeiing afwezig
- 0 randbegroeiing zeer spaarzaam aanwezig (slechts langs enkele percelen)
- + perceelsrandbegroeiing duidelijk aanwezig
- ++ randbegroeiing om grootste deel van de percelen.

1.3.4.3 Weergave op de typologiekaart

Voor de typologiekaart is de indeling vereenvoudigd tot twee categorieën. De eerste twee ("afwezig" en "langs enkele percelen") zijn samengevoegd tot "gebied met weinig of geen perceelsrandbegroeiing", de andere twee tot "gebied met randbegroeiing".

1.3.5 De bewoning

1.3.5.1 De onderzochte aspecten

De bewoning heeft slechts aanleiding gegeven tot de onderscheiding van vlakken als een bebouwde kom groot genoeg was voor een apart kaartvlak.

De topografische kaarten zijn minder geschikt voor het onderscheiden van agrarische en niet-agrarische bebouwing. Integratie met gegevens samenhangend met het agrarisch bodem- en ruimtegebruik leek daarom niet wenselijk. Beperking bleek noodzakelijk. Er is onderscheid gemaakt tussen bebouwing in een kom (agrarisch, niet-agrarisch en agrarisch met latere niet-agrarische uitbreidingen), lineaire- en verspreide bebouwing.

1.3.5.2 Weergave in deel 3

In deel 3 is de bewoning op de volgende wijze ingedeeld:

K kom

P met plein(en)

1 oorspronkelijk agrarisch, latere niet-agrarische uitbreidingen

2 niet-agrarisch, gepland

3 niet-agrarisch, spontaan gegroeid

L lineair

V verspreid

- geen.

1.3.5.3 Weergave op de typologiekaart

Gezien de problemen met het koppelen van gegevens over bewoning aan die van grondgebruik en percelering is de bewoning niet op de uiteindelijke typologiekaart aangegeven.

1.3.6 De periode van inrichting

1.3.6.1 De onderzochte aspecten

Het cultuurlandschap is het resultaat van zeer uiteenlopende processen en kan als zodanig worden opgevat als een dynamisch geheel. Voor een beter begrip van de ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden is het nuttig kennis te nemen van de ouderdom van de structuren en de elementen die daar gezamenlijk deel van uitmaken. Getracht is dit tot uitdrukking te brengen in een chronologische indeling.

De hoofdindeling berust op het onderscheid tussen middeleeuws (voor 1500) en post-middeleeuws (tussen 1500 en 1900). Landschappen waar bewoning en ontginningen uit de vroege middeleeuwen waarschijnlijk zijn, zijn omschreven als gebieden die vóór 1500, en gedeeltelijk zelfs vóór 1000 in cultuur zijn gebracht.

Landschappen die zeker voor een deel postmiddeleeuws zijn, maar

waarin middeleeuwse ontginningen voorkomen, zijn aangegeven als 'vóór 1900, delen voor 1500'.

Voor een aantal gebieden, met name de polders in de Biesbosch, is de periode 1500-1900 nog nader onderverdeeld in 1500-1850 en 1850-1900. Het jaartal 1850 komt overeen met de oudste topografische kaart Tenslotte bestaan nog gebieden waarvan de datering onduidelijk is. Soms is in deze gebieden een middeleeuwse kern waarschijnlijk. In zo'n geval is 'vóór 1900, delen vóór 1500 aangegeven'.

1.3.6.2 Weergave in deel 3

De bovenstaande overwegingen leidden tot de volgende indeling:

- 1 vóór 1500, delen vóór 1000
- 2 vóór 1900, delen vóór 1000
- 3 1000-1500
- 4 vóór 1850, delen vóór 1500
- 5 1500-1850
- 6 1850-1900
- 7 1500-1900
- 8 vóór 1900, delen vóór 1500
- 9 na 1900.

1.3.6.3 Weergave op de typologiekkaart

Voor de typologiekkaart is de indeling vereenvoudigd tot '(deels) vóór 1500' (samenvoeging van de categorieën 1, 2, 3, 4 en 8) en 'na 1500' (overige categorieën).

1.3.7 Het natuurlijk substraat (bijlage 1 en aanhangsel 1)

1.3.7.1 Achtergronden en werkwijze bij de reconstructie van het natuurlijk substraat

Het cultuurlandschap heeft een duidelijke relatie met de van nature aanwezige gegevens. Een typologiekkaart wint aan bruikbaarheid als een koppeling met een bodemkaart of een geomorfologische kaart mogelijk wordt.

Het huidige substraat is op veel plaatsen door menselijke ingrepen en door natuurlijke processen aanzienlijk van karakter veranderd en verschaft daarom geen optimaal inzicht in de wijze waarop de mens en het fysisch milieu elkaar hebben beïnvloed.

Belangrijk is het, te weten welke periode als uitgangspunt is genoemd voor de reconstructie van het natuurlijk substraat.

- In het oude Land van Heusden en Altena is de situatie rond het jaar 1000 weergegeven, in een periode dat de occupatie nog maar aan zijn begin stond.
- Het huidige zandgebied moet op dat moment slechts een zeer spaarzame bewoning hebben gekend. Derhalve kan 1000 ook hier goed als uitgangspunt fungeren.

- In het huidige zeeleigebied is bekeken of de in 1900 bestaande inrichting nog sporen te zien gaf van vóór de middeleeuwse overstromingen. Was dat het geval, dan is op de kaart veen aangegeven, anders klei.

Centraal staat dus hier de verklaring van het landschap van de periode rond 1900.

Voor een nadere toelichting bij de voor deze reconstructie gehanteerde methode wordt verwezen naar aanhangsel 1.

1.3.7.2 Weergave op de typologiekkaart

Om de typologiekkaart goed leesbaar te houden is het natuurlijk substraat op een afzonderlijke kaart weergegeven (bijlage 1). Koppeling met de typologiekkaart (bijlage 2) is mogelijk door de op beide kaarten aangegeven onderverdeling in deelgebieden.

1.4 LEGENDA VAN DE RELICTENKAART

Doel van de relicttenkaart is een overzicht te bieden van nu nog aanwezige, historisch waardevolle landschapselementen.

Deze kunnen worden onderscheiden in vlakken, lijnen en punten. In de relicttenkaart van West-Brabant ligt sterk de nadruk op lijnelementen: wegen, dijken, waterwegen, nog herkenbare natuurlijke waterlopen en hoofdlijnen in de verkaveling. De laatste jaren is gebleken dat lijnelementen, meer dan vlakelementen, geschikte aanknopingspunten vormen voor aspecten als landschapsbouw en landinrichting. Door uit te gaan van behoud van hoofdstructuurlijnen is modernisering van het landschap mogelijk met behoud van de belangrijkste historisch-landschappelijke kenmerken.

Vlakelementen geven deze aanknopingspunten in mindere mate. Hun belang ligt vooral in een waarschuwingfunctie.

Relatief weinig aandacht wordt geschonken aan puntelementen. Veelal worden deze geïnterpreteerd door de IBM (Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten).

In de legenda is een groepering aangebracht op basis van met name functionele criteria.¹⁰ Achtereenvolgens zijn relictten onderscheiden met de volgende hoofdfuncties:

- Politiek/juridisch (grenzen staatkundige eenheden, grenzen schepenbanksgebieden, enz.)
- Agrarisch (agrarisch grondgebruik, verkaveling, ontginningsbases, enz.)
- Wonen (bewoningskernen, huizen, enz.)
- Waterstaat (waterkerende dijken)
- Nijverheid (met name relictten van de vervening)
- Verkeer en vervoer (land- en waterwegen)
- Religieus (tiendgrenzen)
- Militair (kastelen, forten en linies)
- Recreatief (landgoederen en buitenplaatsen)

De elementen staan steeds gerangschikt onder hun belangrijkste functie. Dat neemt niet weg dat veel elementen ook andere functies hebben. Zo hebben waterkerende dijken ook vaak een verkeersfunctie. Driften en stegen hadden bijvoorbeeld ook onder "agrarisch" kunnen worden gerangschikt; turfvaarten onder "nijverheid" (hoewel: als retourlading vaak mest werd meegebracht, zodat ze ook nog een agrarische nevenfunctie) hadden. Bij aspecten als bewoning en percelering, is de mate van verandering in de 20e eeuw gemeten. Vooral bij de percelering is dit van belang, omdat dit een vlakdekkend verschijnsel betreft.

1.4.1 Politiek/juridische functie

Onder deze categorie horen vooral grenzen. Deze zijn op velerlei wijzen in het landschap terug te vinden. Veel grenzen zijn gemarkeerd door het graven van sloten, het opwerpen van wallen of het oprichten van grenspalen. Op de kaart is onderscheid gemaakt tussen verschillende grenstypen:

- Grenzen van staatkundige eenheden geven informatie over de vroegere territoriale indeling van West-Brabant. Het gaat hier om de grenzen van de Landen van Breda, Bergen op Zoom, Heusden, Altena, Zevenbergen, enz. (zie 2.3.1). Van speciaal belang zijn de grenzen van de zgn. hertogelijke enclaves, die naast hun juridische ka-

- rakter ook informatie geven over de vroegste ontginningsgeschiedenis van de landen van Breda en Bergen op Zoom (zie 2.3.1.1).
- Grenzen van dorpstoebehorens. Hier is vooral aangeknoopt bij de indeling in schepenbanksgebieden rond 1795.¹¹ In enkele gevallen zijn ook oudere grenzen opgenomen. In veel gevallen markeren grenzen van dorpstoebehorens ook agrarisch-functionele eenheden: één of meer gehuchten of dorpen met het erbij behorende cultuurland. Voor meer gegevens over de juridische indeling op lokaal niveau wordt verwezen naar 2.3.2

1.4.2 Agrarische functie

Onder deze categorie vallen zowel relictten van grondgebruik als van landinrichting.

In de eerste plaats is hier aangegeven welke gebieden geheel of gedeeltelijk een middeleeuwse inrichting hebben. Dit aspect is overgenomen van de typologiekaart. Voor nadere gegevens verwijzen we daarom naar 1.3.6.

Bij die inrichting gaat het vooral om de indeling van het land in percelen. De percelering vormt met de bewoning één van de kenmerkendste structuren in het cultuurlandschap. De percelering is niet enkel van belang als relict op zich, maar ook als indicatie voor de landschappelijke verandering als geheel. De mate van verandering van de percelering in de 20e eeuw geeft een indruk van de wijze waarop het gebied de grootschalige en vaak nivellerende ontwikkelingen uit genoemde periode (zie 2.6.4) is doorgekomen.

De mate van verandering in de percelering is aangegeven in drie klassen, t.w. weinig veranderd, matig veranderd en sterk veranderd:

- in gebieden met weinig veranderde percelering hebben uitsluitend zeer kleine veranderingen plaatsgevonden. Heel het beeld van de percelering van omstreeks 1900 is nog in het huidige landschap terug te vinden. Deze gebieden zijn aangegeven met een donker gele tint;
- in gebieden met matig veranderde percelering (aangegeven met een lichtgele tint) zijn de hoofdlijnen van de percelering nog wel terug te vinden;
- in gebieden met sterk veranderde percelering (niet ingekleurd) zijn ook de hoofdlijnen niet meer terug te vinden. Hoogstens zijn nog wat losse lijnen blijven bestaan (geel getrokken lijnen). Binnen deze groep vallen ook de gebieden die pas na 1900 verkaveld zijn. De indeling berust op het werk van de Werkgroep Landschapstypologie. De door deze Werkgroep ontwikkelde veranderingsmaten¹² zijn vereenvoudigd tot de hier gehanteerde klassen.¹³

Bij de kenmerken van de percelering is niet zozeer gekeken naar typen, maar veeleer naar hoofdstructuurlijnen. Dit zijn de lijnelementen die het meest bepalend zijn voor de kenmerken van de percelering in een gebied. Voorbeelden zijn de grenzen van ontginningsblokken. Onder ontginningsblokken worden gebieden verstaan die in één keer zijn ingericht en die nog in het landschap herkenbaar zijn door hun perceelsvorm (meestal regelmatige stroken, uitgezet vanuit een zgn. ontginningsbasis) en hun begrenzing. Bij gebieden met een strookvormige percelering is bovendien de richting aangegeven waarin de percelen lopen.

Vooraf in het zeekleigebied vormen natuurlijke waterlopen (kreeken) belangrijke elementen. Ze zijn vaak in de percelering herkenbaar

gebleven en vormen dan onderbrekingen in de verder meestal zeer regelmatige inrichting van de polders. Bij eventuele herinrichtingsmaatregelen zou ernaar kunnen worden gestreefd zoveel mogelijk de aangegeven hoofdstructuur te handhaven. Ook de aangegeven richting in de percelering kan sturend werken bij het bepalen van te handhaven perceelsgrenzen en te handhaven of aan te brengen beplantingen.

Behalve naar de plattegrond van de percelering is gekeken naar de eraan gekoppelde opgaande begroeiing. Op 19e-eeuwse kaarten is op de droge zandgronden van West-Brabant, met uitzondering van een aantal akkercomplexen vrijwel ieder perceel omgeven door randbegroeiing. De legenda van de topografische kaart maakt onderscheid tussen een aantal typen randbegroeiing: houtwallen, brede houtranden, houtsingels (bestaande uit een enkele rij bomen), heggen en losse bomen. Om tijdsredenen konden enkel de twee eerstgenoemde categorieën worden onderzocht. Op de relictenkaart staan alle houtwallen en brede houtranden die ook al als zodanig op kaarten van rond 1900 waren aangegeven.

Een volgende aspect is het agrarisch grondgebruik. Het grondgebruik vormt voor een aantal gebieden (akkers, beemden, heide) het meest kenmerkende aspect. Om die reden is het ook, naast de periode van inrichting, de belangrijkste onderscheiding in de typologiekaart (zie 1.3.2).

Afzonderlijk zijn de nog herkenbare vloeiweiden aangegeven. Dit is een type cultuurland waarbij door middel van een systeem van dammetjes en slootjes overstroming en slibafzetting door een beek kon worden bevorderd (zie 2.7.4.3).

De heide is voor het overgrote deel ontgonnen. De laatste resten zijn op de typologiekaart aangegeven. De oude dorpsakkers blijken door hun droge en stevige ondergrond en hun ligging dicht bij de oude dorpskernen, vaak te zijn overbouwd. Soms zijn ze ook minder herkenbaar geworden door aantasting van de openheid of door het meer open worden van het gebied eromheen. De grote open akkercomplexen die op de typologiekaart staan en die nog steeds hun open karakter hebben bewaard zijn op de relictenkaart aangegeven. Als laatste zijn nog de oude (al in 1900 bestaande) bossen op de relictenkaart aangegeven. Deels horen deze bij landgoederen, deels gaat het om productiebossen ("plantages", zie 2.7.4.5). Daarnaast is een aantal bossen aan het eind van de 19e eeuw aangelegd als fase in de ontginning van de heide. Jacht wordt meestal samen met agrarische activiteiten behandeld. Eendenkooien zijn aangelegd voor het vangen van eenden. Ze hebben een karakteristieke vorm, bestaande uit een centrale vijver en vier "vangpijpen".

1.4.3 Woonfunctie

Zoals al vermeld in de inleiding is voor zowel percelering als bewoningsvorm de verandering in de twintigste eeuw bekeken. Ook bij de bewoning is dat gedaan aan de hand van de methoden die ontwik-

keld zijn door de Werkgroep Landschapstypologie.¹⁴

Het onderzoek heeft zich voornamelijk beperkt tot de al in 1900 bestaande "kernen". Dit zijn groepen van vijf of meer gebouwen, elk op een eigen huisperceel en met een onderlinge afstand van minder dan 150 meter.¹⁵

De typenindeling naar de vorm van de plattegrond is op een manuscriptkaart aangegeven, samen met de veranderingen die sedert 1900 hebben plaatsgevonden in bebouwing en wegenpatroon. Deze kaart is aanwezig bij de opdrachtgever (PPD-Noordbrabant).

De mate van verandering is voor de relictkaart vereenvoudigd tot 3 categorieën: weinig veranderd (donkerrood), matig veranderd (lichtrood) en sterk veranderd (wit).¹⁶

Op de relictkaart is daarnaast een aantal specifieke typen opgenomen en wel

- "plaatsen"/markten, de centrale pleinen in de grotere nederzettingen, vooral van het zandgebied. In een aantal, maar niet in alle gevallen, gaan deze terug op een "plaatse", een (vaak driehoekige) ruimte voor het verzamelen van vee. (Zie 2.7.5.1)
- De geplande polderdorpen en de spontaan opgekomen dijkgehuchten van de jonge zeekleipolders (zie 2.5.4.3).

De geplande lijnvormige nederzettingen vallen meestal samen met de al onder de "agrarische elementen" besproken ontginningsbases. Belangrijke uitzonderingen vormen de Langstraat en Drimmelen. Hier is de bewoning verplaatst (en is de oorspronkelijke ontginningsbasis later in het water verdwenen).

Vanwege de reeds op gang zijnde IBM-inventarisatie¹⁷ is slechts weinig aandacht besteed aan de verspreide bewoning. Slechts kastelen, omgrachte huizen (voor het verschil zie 2.3.3), buitenplaatsen (zie 1.4.9) en de in het Land van Heusden en Altena voorkomende huisterpen zijn op de kaart aangegeven.

Tenslotte is een aantal verdwenen nederzettingen aangegeven. Dit betreft terreinen met een grote archeologische waarde.

1.4.4 Waterstaatkundige functie

1.4.4.1 Waterkerende dijken

In deel 2 wordt op veel plaatsen ingegaan op waterkerende dijken. Deze kunnen zowel zijn aangelegd ter bescherming van bestaand land (defensieve dijken) als voor het winnen van nieuw land (offensieve dijken).

Dijken waren van essentieel belang: zonder dijken was of werd bewoning vaak onmogelijk.

Uit de beschrijving van de jonge polders in het zeekleigebied (2.5; 2.6) blijkt dat in het bijzonder waar nieuw land tegen oud land aanslibde (aanwassen) steeds nieuwe polders tegen oudere werden aangedijkt. De dijken van de oudere polders verloren daardoor hun (buiten)-waterkerende functie.

Dijken die een functie vervulden t.o.v. het binnenwater, bijvoorbeeld als scheiding tussen polders met een verschillend waterpeil, konden hun functie bijvoorbeeld verliezen door samenvoeging van polders.

Als relict zijn dijken van groot belang om het inzicht dat ze geven in vroegere situaties op waterstaatkundig terrein. In het gebied van de jonge polders vormen ze bovendien de belangrijkste basis voor het

verkrijgen van inzicht in de opeenvolging van de inpolderingen. Dijken zijn globaal onderverdeeld naar gaafheid. Naast nog bestaande dijken zijn dijken opgenomen die nog bestaan als weg of die nog herkenbaar zijn in de verkaveling. Deze zijn van belang omdat ze dezelfde informatiewaarde hebben als nog bestaande dijken. Naar ouderdom is onderscheid gemaakt tussen middeleeuwse en jongere dijken.

Plaatsen waar dijken eens zijn doorgebroken zijn te herkennen aan zogenaamde wielen. Op de plaats van de doorbraak wordt door het water een diep gat uitgeschuurd, waardoor herstel van het oude tracé moeilijk is. Zelfs na demping van het gat blijft het een zwakke plek.

De nieuwe dijk wordt daarom om het gat (het wiel) heengelegd. Als de nieuwe dijk aan de landkant wordt gelegd en het wiel dus buitendijks komt te liggen, spreken we van een "buitenbedijkt wiel", anders van een "binnenbedijkt wiel". Een buitenbedijkt wiel slibt vaak dicht en is dan nog slechts door het dijktracé te herkennen. Op de topografische kaart zijn wielen soms nog als moeras aangegeven. In het veld blijft nog lang een laagte zichtbaar.

1.4.5 Nijverheidsfunctie

Specifiek voor grote delen van West-Brabant is de grote invloed die de vervening vanaf de dertiende eeuw op het landschap heeft gehad. Tot de belangrijkste verveningssporen behoren de turfvaarten, die evenwel onder "verkeer/vervoer" (1.4.6) nader behandeld zullen worden.

De turf werd aan het eind van de vaart overgeladen in grotere schepen. Soms gebeurde dat in speciaal daarvoor aangelegde overlaadplaatsen, zogenaamde turfhoofden. Waar deze nog in het landschap te herkennen zijn, zijn ze op de relictenkaart aangegeven.

Met name in het huidige zeekleigebied zijn nog gebieden met een als gevolg van vroegere vervening bobbelig oppervlak. Deze gebieden zijn op de relictenkaart aangegeven als gebied met verveningssporen. Tot de oudste sporen van een vervening behoren de grenssloten, -greppels of -wallen die werden aangelegd om een concessie te markeren. Waar nog aanwezig zijn deze aangegeven als grens veenconcessie.

1.4.6 Verkeers- en vervoersfunctie

In de categorie verkeer/vervoer zijn de land- en waterwegen ondergebracht. Bij de landwegen is een nader onderscheid gemaakt tussen lokale en interlokale (doorgaande) wegen. In beide categorieën zijn nog nadere onderscheidingen gemaakt.

Bij de lokale wegen zijn als eerste de zogenaamde driften of stegen apart onderscheiden. Deze dienden om vee vanuit de nederzettingen naar de weidegronden (komgronden, beemden, heidevelden) te drijven. Een geheel andere categorie vormen de polderwegen. Hieronder worden de wegen verstaan die deel uitmaken van het oorspronkelijke ontsluitingspatroon van de zeekleipolders. In het ideale geval bestaat dit wegenpatroon uit een aantal vierkanten, die de basis hebben gevormd voor de verdere inrichting van de polder.

Een derde, afzonderlijk onderscheiden groep vormen de bos- en land-

goedwegen.

Bij de interlokale wegen zijn postroutes apart onderscheiden. Deze vormden tot de komst van de spoorwegen een net van verbindingen tussen de grote steden. Ze liepen vaak buiten de dorpen om.

De rest van de in 1900 al bestaande wegen is ondergebracht in de restcategorie: overige wegen. Hierbij is geen onderscheid meer gemaakt in lokaal en interlokaal.

Een afzonderlijke categorie vormen de keistraten. Deze zijn bestraat met natuursteen (keien). Van de vele westbrabantse keistraten zijn er nog slechts enkele over.

Naast landwegen zijn waterwegen onderscheiden. De belangrijkste groep hierbinnen wordt gevormd door de vaarten die zijn aangelegd in verband met de turfwinning. Op het belang van deze vorm van nijverheid werd al in de voorgaande paragraaf gewezen. In 2.7.3 wordt nadere informatie gegeven over de turfvaarten.

Tussen de nog resterende stukken turfvaart bestaan grote verschillen in gaafheid. Enerzijds bestaan situaties waarin een gerestaureerde turfvaart geflankeerd wordt door een jaagpad (de Turfvaart in het landgoed De Pannenhoeft) of waar een turfvaart zelfs nog tussen twee wegen in ligt (Ettense Beemden, Terheijden). Anderzijds is soms enkel een smalle sloot in het terrein over. Soms is de vaart verdwenen door verbreding van de erlangs lopende weg of wegen (Schuitvaart Jaagpad, Langeweg). Slechts de laatste zijn apart aangegeven op de kaart (turfvaart, nog herkenbaar als weg).

Bij de groep overige gegraven waterlopen is de vroegere transportfunctie niet altijd even duidelijk. De bochtafsnijdingen in de Mark zijn in ieder geval wel aangelegd voor de scheepvaart.

1.4.7 Religieuze functie

Tiendgrenzen. De tiend was een kerkelijke belasting, bestaande uit 1/10e (soms 1/11e) deel van de oogst. De opbrengst diende voor het onderhoud van de kerk en haar functionarissen.

Het verzamelen van de tienden werd later verpacht.¹⁸ De pachter betaalde dan aan de bezitter van de tiend een vast bedrag en inde vervolgens de tienden bij de boeren. De verpachting gebeurde bij opbod. Voor die verpachting werd het gebied verdeeld in een aantal administratieve eenheden, de tiendblokken.

De indeling in tiendblokken is vaak lange tijd stabiel gebleven. Sommige tiendgrenzen gaan terug tot de middeleeuwen. Uiteindelijk werden alle tienden per 1 januari 1909 opgeheven.

In dit onderzoek werden de tiendgrenzen overgenomen van oude kaarten (Roosendaal, Wouw) of uit bestaande literatuur (Baarle, Chaam, Moerstraten).¹⁹

1.4.8 Militaire functie

Tot de resten van militaire activiteiten behoren kastelen, forten en stadswallen (puntelementen) en linies (lijnelementen). Daarnaast moeten de beide inundatievaarten bij de Noordschans worden genoemd.

1.4.9 Recreatief

Buitenplaatsen zijn voornamelijk aangelegd met een recreatief doel. Op de relictkaart zijn huizen met een bijbehorende tuin of park-aanleg als buitenplaats aangegeven. Vaak vormde een buitenplaats de kern van een landgoed dat daarnaast cultuurgronden en bossen kon omvatten.

2 ASPECTEN VAN HET CULTUURLANDSCHAP IN WEST-BRABANT

2.1 Inleiding

"Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de nederzettingsgeschiedenis van westelijk Noord-Brabant" merkte Lambert in 1971 op.¹ Gelukkig is tussen het verschijnen van het boek van Lambert en het schrijven van dit rapport een behoorlijk deel van de over het cultuurlandschap van West-Brabant hangende mist opgetrokken. In de jaren '70 en '80 is veel literatuur over het gebied verschenen. Vooral publikaties van Leenders, Van Ham, Delahaye en Vervloet hebben het inzicht in de historische geografie van West-Brabant vergroot. De hoeveelheid literatuur is zo groot dat het tijdstip gunstig is voor een voorlopige samenvatting. In de volgende hoofdstukken zal daartoe een poging worden gedaan. Bij de beschrijving is, terwille van het overzicht, het streekplan-gebied verdeeld in een aantal deelgebieden die zich van elkaar onderscheiden door een uiteenlopende historisch-geografische ontwikkeling.

De grenzen van het streekplangebied West-Brabant hebben primair planologische achtergronden en geen historisch-geografische. Dat leidt tot een grote verscheidenheid aan cultuurlandschappen binnen het gebied. Anderzijds zijn gebieden die men graag als één geheel beschreven zag, zoals de Langstraat, door de streekplangrens in tweeën gedeeld..

Gezien het karakter van dit onderzoek zullen de nu nog in het landschap aanwezige relictten centraal staan (de subparagrafen "sporen in het landschap" aan het eind van de hoofdstukken 2.3 t/m 2.7). De beschrijving is zo beknopt mogelijk gehouden. Uitweidingen, achtergrondinformatie en discussies zijn ondergebracht in noten.

Dit rapportgedeelte is als volgt opgebouwd: In hoofdstuk 2.2 wordt in algemene zin ingegaan op het verband tussen een aantal vormen in het landschap en hun ontwikkelingsgeschiedenis. Daarbij gaat het vooral om de wijze waarop het huidige landschap inzicht geeft in en begrepen moet worden uit de historisch-landschappelijke ontwikkelingen. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan de bewoningsvormen, de perceelsvormen, de aard van het grondgebruik, de perceelsscheidingen en de wegen.

In hoofdstuk 2.3 worden in kort bestek enige bestuurlijke achtergronden behandeld. Deze zijn van belang voor het begrijpen van een aantal landschappelijke ontwikkelingen. Zowel direct als indirect heeft de bestuurlijke organisatie sporen in het landschap achtergelaten, direct in de vorm van nog zichtbare grenzen, indirect door invloed op het bewoningspatroon, de percelering, etc.

In de hoofdstukken 2.4 tot en met 2.7 worden de vier deelgebieden beschreven waarin West-Brabant voor deze studie is verdeeld.

In hoofdstuk 2.4 wordt de voormalige Grote Waard behandeld. Hierin worden vier deelgebieden onderscheiden: het Land van Heusden en Altena, de Langstraat (voorzover vallend binnen het onderzoeksgebied), het gebied ten westen van Geertruidenberg en tenslotte het in 1421 verloren gegane en nadien slechts voor een deel herwonnen gebied van de Biesbosch.

In hoofdstuk 2.5 komt het noordwestelijk zeekleigebied aan de orde en in hoofdstuk 2.6 het westelijk zeekleigebied. Het apart onderscheiden van het westelijke zeekleigebied hangt samen met de afwijkende ontwikkeling die dit gebied t.o.v. het noordwestelijk zeekleigebied heeft doorgemaakt. Vooral de gevolgen van de stormvloed van 1682 zijn hierbij van belang.

In hoofdstuk 2.7 wordt het huidige zandgebied beschreven. Hierin is geen nadere onderverdeling meer aangebracht.

2.2 LANDSCHAPSVORM EN LANDSCHAPSGESCHIEDENIS

2.2.1 De vorm van de bewoning

De bebouwing wordt vooral onderscheiden naar dichtheid (verspreide bebouwing versus concentraties van verschillende omvang), vorm van de plattegrond (lineaire, plein, overige) en de regelmatigheid van de plattegrond.

Voor de verklaring moet in de eerste plaats onderscheid worden gemaakt naar de functie van de bebouwing. Het gaat hierbij om 3 categorieën:

- boerderijen;
- overige agrarische bebouwing;
- niet-agrarische bebouwing.

Elk stelt zijn eigen eisen aan een vestigingsplaats.

2.2.1.1 Boerderijen

De ligging van boerderijen werd vroeger sterk beïnvloed door de ligging van de verschillende grondgebruikseenheden. Dat grondgebruik was weer sterk beïnvloed door de van nature aanwezige gegevenheden. Bouwland vroeg om droge gronden, terwijl langs een beek de beste graslanden lagen. De boerderijgebouwen fungeerden als centrum van waaruit de bedrijfsvoering plaatsvond. De belangrijkste factor bij het kiezen van de plaats voor de bedrijfsgebouwen is minimalisering van de bij de bedrijfsvoering af te leggen afstanden. De beste plekken lagen op de grens van enerzijds bouwland en anderzijds weiland of heide. Het bouwland was het meest intensief gebruikte deel van het grondgebied. Als echter dagelijks vee van de boerderij naar weiland of heide moest, was het ook aan te raden zich in de nabijheid daarvan te vestigen.

In feite krijgt men vaak de indruk dat de ligging van boerderijen meer door de weidegebieden wordt bepaald dan door het bouwland.²

Het hooiland had veel minder invloed op het bebouwingspatroon: de contacten tussen de bedrijfsgebouwen en het hooiland zijn erg extensief (de boer behoefde er slechts af en toe te gaan maaien).

De boerderijen lagen dus aan de rand van bouwland, weide en/of heide. In een erg kleinschalig landschap, waar de voor akkerbouw of weide geschikte gebieden klein waren, ligt een patroon van verspreide boerderijen voor de hand. Waar sprake is van grotere complexen zal men eerder groepjes boerderijen vinden.

Een andere belangrijke factor is het grondbezit. Over het algemeen zal een boerderij midden op het bijbehorende land worden gebouwd. Waar sprake is van grote, aaneengesloten gebruikseenheden zullen de boerderijen ver uiteen liggen. Kleine gebruikseenheden zullen een veel dichter patroon opleveren. Sterk versnipperd grondbezit maakt bedrijfsgebouwen op het eigen land minder zinvol. De kans dat boerderijen in groepjes bijeen staan is dan groot.

Vaak zal dan de behoefte bestaan een aantal zaken samen te regelen. Zo werd een "plaatse" gebruikt voor het samendrijven van vee, dat vervolgens samen naar de weiden werd gedreven.

Ook wegen oefenen aantrekkingskracht uit op boerderijen. Vooral de latere boerderijen werden bij voorkeur langs een weg gebouwd.

Waar de geomorfologische situatie weinig aanknopingspunten bood voor de plaatskeuze (in vlakke gebieden dus) is de invloed van het wegenpatroon groot. Bij een regelmatig wegenpatroon is ook het bebouwingspatroon regelmatig.

Een volgende factor is het al dan niet planmatige karakter. Naarmate meer sprake is van doelgerichte en gecoördineerde voorbereiding krijgt het bebouwingspatroon een regelmatigere aanzien. Typerend voor planmatig ontworpen middeleeuwse nederzettingen zijn gehuchten of dorpen met een lineair bebouwingspatroon (de huizen staan aan een weg, water of dijk) met een op de bewoningsas aansluitende strookvormige verkaveling.

2.2.1.2 Overige agrarische bebouwing

Landarbeiderswoningen staan dicht bij de erven van boerderijen. Soms staan ze in groepjes bijeen. In de zeekleipolders zijn de arbeiderswoningen gebouwd op de dijktaf, de enige stukken land die niet in agrarisch gebruik waren.

2.2.1.3 De niet-agrarische bebouwing

Deze was vroeger vooral te vinden in de dorpen. Hier was het bestuur gelokaliseerd. In de belangrijke bestuurscentra (o.a. kerkdorpen) bevond zich tevens enige dienstverlening (bakkers, smeden, leerlooiers, e.d.). Handel vond men vooral langs bevaarbaar water. Bij het opzetten van dorpen in de nieuwe zeekleipolders werd hier al rekening mee gehouden; ze werden gebouwd op plaatsen waar een kreek de dijk kruiste; het buitendijkse deel van de kreek kon dienen als haven.

Aan hun ligging aan bevaarbaar water danken ook plaatsen als Roosendaal, Oudenbosch, Zevenbergen, Steenbergen en Leur hun opkomst. Het zijn plaatsen waar de turf, die via de turfvaarten werd aangevoerd, in grotere schepen kon worden overgeladen. Andere nederzettingen groeiden langs wegen (Zundert) of bij een veer (Moerdijk, Raamsdonksveer).

2.2.2 De perceelsvorm

De parcelering is een van de belangrijke bronnen van informatie om inzicht te verkrijgen in de historische ontwikkeling van het landschap.

Bij percelen wordt onderscheid gemaakt naar de omvang (grote of kleine percelen) en naar de vorm (meestal onderscheiden in blok- of strookvormig en regelmatig of onregelmatig). Deze aspecten kunnen worden gekoppeld aan specifieke historische ontwikkelingsprocessen. De belangrijkste factoren zijn:

- Hoeveelheid beschikbare ruimte. De eerste kolonisten in een gebied hoefden geen rekening te houden met bestaande rechten van anderen. Wel lieten ze zich beïnvloeden door de eigenschappen van het terrein. Het resultaat was meestal een onregelmatig gevormd blok. Anderzijds treffen we ook een onregelmatige parcelering aan bij restontginningen.
- Landmeetkundige invloed. De eenvoudigste wijze om een stuk land te verdelen begint met het uitzetten van de gewenste verhouding

langs één van de zijden. Vervolgens wordt het blok verdeeld door onderling evenwijdige lijnen te trekken loodrecht op die zijde. Op deze wijze kan onder andere een verdeling in stroken ontstaan. Dit principe kan zowel worden toegepast bij de inrichting van een nieuw te ontginnen gebied als bij de opdeling van al bestaande percelen.

- Individuele of centraal geplande inrichting. Een inrichting die het gevolg is van individuele en ongecoördineerde ontginningen kent over het algemeen weinig regelmaat. Aan de andere kant zijn gebieden, die zijn ingericht volgens een vooraf gemaakt ontwerp, vaak regelmatig. Vooral de middeleeuwse systematische ontginningen kennen vaak een regelmatige strokenverkaveling. De oorzaak hiervan is vooral de wat eenvoudiger landmeetkundige procedure (zie boven). De jonge polders zijn soms verdeeld in stroken, soms in grote rechthoeken.
 - Transport. Om bij de agrarische bedrijfsvoering de af te leggen afstanden zo klein mogelijk te houden, was het gunstig het cultuurland in een aaneengesloten kavel om het huis te hebben. Waar dit het geval was, vinden we grotere percelen dan elders.
 - Groot- of kleingrondbezit. Over het algemeen leidt grootgrondbezit tot een grootschaliger, vaak blokvormige, percelering.
 - Eigenschappen van het terrein. Een sterk geaccidenteerd terrein werkt een onregelmatiger percelering in de hand. Als het terrein langzaam naar één richting afhelt zal het slotenpatroon ongeveer loodrecht op de hoogtelijnen staan. Het gevolg is een indeling in stroken.
- Grote verschillen in kwaliteit op een bepaalde schaal werken versnippering in de hand.
- Erfrecht. Een systeem waarbij grondbezit wordt verdeeld tussen de erfgenamen leidt eerder tot versnippering dan een erfrecht waarin één persoon de boerderij erft.
 - Grondgebruik. Bouwland en hooiland zijn vaak verder onderverdeeld dan de weidegebieden. Bij bouwland hangt dit samen met de intensiteit van het grondgebruik, bij hooiland leidde vooral schaarste soms tot een vergaande verdeling.

2.2.3 Perceelsscheidingen

Bij de aard van de perceelsscheidingen is allereerst het onderscheid tussen natte en droge gebieden van belang. In natte gebieden bestaat de mogelijkheid om waterhoudende sloten te gebruiken als perceelsscheiding. In andere gebieden bestaat die mogelijkheid, tenminste gedurende een deel van het jaar, niet door een te lage grondwaterstand. Het land van twee verschillende eigenaren kon worden gescheiden door droge greppels of zelfs door een denkbeeldige lijn tussen twee vaste punten (bomen, grensstenen). Om dieren uit de akkers te weren, moest rondom een heg of houtwal worden aangelegd.

We zien dan ook over het algemeen de meeste houtwallen en heggen in gebieden met gemengd grondgebruik.

In aaneengesloten gebieden permanent bouwland waren afrasteringen niet nodig. Bij uitbreiding of aaneengroeien van deze akkercomplexen verdwenen de tussenliggende houtwallen na verloop van tijd. Dit is de achtergrond van de openheid van de grote open akkercomplexen.

2.2.4 Wegen

Een belangrijk onderscheid is dat tussen lokale en interlokale wegen.

2.2.4.1 Lokale wegen

Lokale wegen zijn meestal van agrarische origine. Ze verbinden de boerderijen met de bijbehorende gronden, met andere boerderijen, met de kerk en de molen, enz.

In de meeste gevallen lag het bouwland in de omgeving van de boerderij. Waar de boerderij niet aan de weidegronden grensde moest het vee door de akkers naar de weide worden gedreven. Om dit in goede banen te leiden ontwikkelden de boeren veedriften. Kwamen deze driften in gemeenschappelijk gebruikte en onverkavelde weidegebieden (zoals de heidevelden) uit, dan waaierden ze uit.

Waar een groep boerderijen bijeen stond, ontwikkelde zich soms een "plaatse". Vaak was die driehoekig van vorm met de scherpe punt wijzend in de richting van de weidegronden en aansluitend op één of meer veedriften. In de beemden, de lage wei- en hooilanden langs de beek, werden de veedriften (die hier tevens dienden voor hooitransport) wel verhoogd aangelegd. Voorbeelden zijn de Hooisdijk en de Meeuwisdijk in de Ettense beemden. Ook een aantal van de "stegen" (veedriften die de dorpen op de stroomruggen in het Land van Heusden en Altena verbonden met de weilanden in de komgronden) was verhoogd aangelegd en had soms een waterkerende nevenfunctie.

De oudste boerderijen zijn waarschijnlijk niet of nauwelijks door wegen met de buitenwereld verbonden geweest. Naarmate de externe contacten toenamen, nam het aantal verbindingen toe.

Vanuit enkele centrale punten kwamen stervormige wegenpatronen tot ontwikkeling. Centraal in zo'n ster stond in enkele gevallen een molen, zoals in Made. Vaker stond de kerk in het middelpunt. Rond die kerk kon zich een woonkern ontwikkelen.

Latere bebouwing richtte zich voornamelijk naar het bestaande wegenpatroon.

2.2.4.2 Interlokale wegen

Interlokale wegen verbinden dorpen en steden met elkaar. Vooral bij oude interlocale wegen is het tracé vaak sterk beïnvloed door de natuurlijke omstandigheden. Ze volgden de hoge en goed begaanbare delen en staken laagten over waar die het smalst waren.

Dit betreft althans hun strekking, niet het exacte tracé. De oudste interlokale wegen door ons gebied kunnen al in de prehistorie al hebben gefunctioneerd.³

In de middeleeuwen kwamen gaandeweg meer interlokale wegen tot stand. In het Land van Heusden en Altena vond het verkeer vooral plaats over de stroomruggen, later ook over de dijken. In de veengebieden was watertransport waarschijnlijk belangrijker. De oudste ontwikkeling

hangt hier vaak samen met vervening en daarmee met turfvaarten. In het huidige zandgebied hebben ook landverbindingen gefunctioneerd. Deze volgden zoveel mogelijk de hogere gronden. Lage natte gebieden werden op de smalste punten overgestoken⁴ (fig. 2). Een aparte categorie vormden de postroutes. Deze kwamen in de 17e en 18e eeuw tot ontwikkeling en onderscheidden zich van de meeste oudere interlokale verbindingen doordat ze veelal buiten de dorpen omliepen.⁵

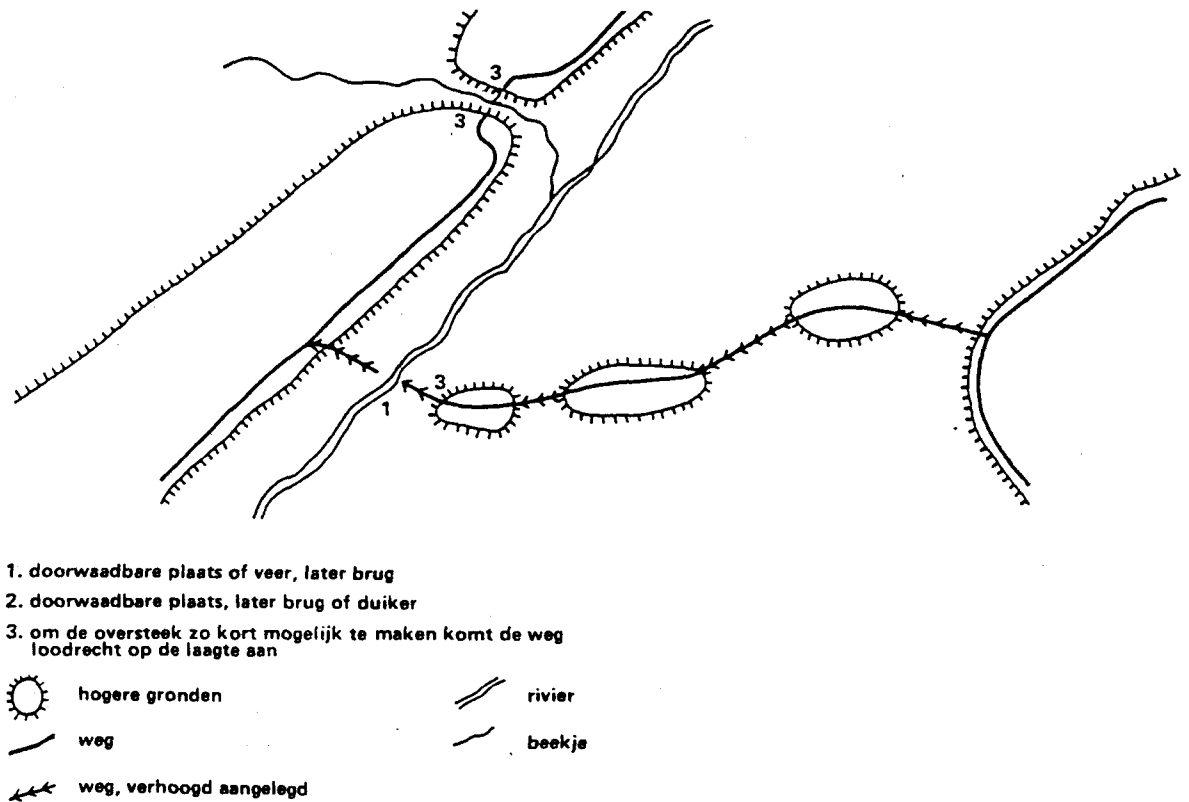


Fig. 2 De ligging van wegen in verband met de geomorfologische gesteldheid

In de 19e eeuw werden de speciale postroutes overbodig door de aanleg van straatwegen. Deze kwamen tot stand in en na de Franse tijd.⁶

Aan het eind van de 18e eeuw waren buiten de bebouwde kommen slechts enkele wegen verhard. Er lag een steenweg tussen Etten en Leur. Breda was door verharde wegen verbonden met Ginneken (17e eeuw), Princenhage (1684) en Teteringen/Terheyden (1692).⁷

In 1814 waren ook de wegen Breda - Turnhout; Breda - Antwerpen; Willemstad - Steenberg en Raamsdonk - Waalwijk verhard.

Naast vervoer over land is watertransport steeds belangrijk gebleven. Zo werden in de 18e eeuw voor de scheepvaart bochten in de Mark afgesneden.⁸

In de tweede helft van de 19e eeuw werden de spoorwegen belangrijk.⁹

2.3 DE BESTUURLIJKE EN MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELING VAN WEST-BRABANT

In dit hoofdstuk zal kort worden ingegaan op de staatkundige ontwikkeling. Naast noodzakelijke achtergrondinformatie is dit onderwerp ook van belang om de landschappelijke consequenties. Grenzen zijn vaak nog in het landschap terug te vinden, zowel direct (grenssloten) als indirect (invloed op het nederzettingspatroon). Bovendien geeft de staatkundige ontwikkeling soms verrassende doorkijkjes naar het landschap.

2.3.1 De grote eenheden

2.3.1.1 De oudste ontwikkeling

De territoriale geschiedenis van West-Brabant is nogal ingewikkeld en weerspiegelt de positie in het grensgebied tussen Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland.

Enig inzicht in de situatie krijgen we pas omstreeks de 12e eeuw, in het rivierengebied wat eerder, als de contouren van een aantal grotere politieke eenheden zichtbaar worden. Tot die tijd moeten we ons verspreide lokale overheden voorstellen, met een grote mate van zelfstandigheid en weinig hinder van de aspiraties van hogere overheden.

Al in de 12e eeuw breidden de graven van Holland hun invloed in zuidelijke richting uit.¹⁰

Enige tijd later viel ook een Brabantse expansie in noordelijke richting waar te nemen.

In de 12e eeuw kwam het tot conflicten tussen beide. Sommige tot dan toe zelfstandig opererende heren werden gedwongen partij te kiezen.

In 1198 koos de heer van Schoten (bij Antwerpen) de kant van de hertog van Brabant. Hij gaf zijn bezitting Breda (het gebied van de latere stad met Teteringen en Terheijden) aan de hertog.

De hertog gaf hem daarop dit gebied in leen terug, vermeerderd met een groot deel van de rest van West-Brabant (de "venne usque Strine"). De oorkonde van 1198 wordt meestal beschouwd als de oorsprong van het Land van Breda.¹¹

Een aantal gebieden was al voor 1198 door de hertog in leen uitgegeven en vormde de zg. hertogelijke enclaves binnen het Land van Breda. Het waren Baarle-Hertog, Zundert-Hertog, Wernhout, Borgvliet, Gageldonk en mogelijk Burgst. Gageldonk vormde een conglomeraat van verschillende verspreid liggende goederen onder Princenhage: Gageldonk (waartoe oorspronkelijk ook Hambroek behoorde), Sprundel (Sprundel-Hertog), Roosendaal, Nispen, Wouw en Heerle.¹²

Op Baarle-Hertog na zijn al deze enclaves op den duur verdwenen. De hertogelijke gebieden zijn voor ons van belang omdat ze een doorkijk bieden naar de situatie in de 12e eeuw. Het zijn gebieden waar in 1198 al menselijke activiteiten plaats hadden, anders was geen reden voor de afzonderlijke status aanwezig geweest. Hiermee is een aantal van de oudste ontginningen van West-Brabant gelokaliseerd.

De uitbreiding van de heerlijkheid Breda in 1198 wordt in de oor-

konde omschreven als de "venne usque Strine", de veengebieden tot aan het gebied van de heren van Strijen of tot aan de rivier de Striene.¹³ Volgens Leenders is de invloedssfeer van de heren van Strijen mogelijk af te lezen uit de rij van plaatsen, die van Strijen zouden zijn afgesplitst: Niervaart, Heiligenberg, Overdrage (samen nu de gemeente Klundert), Zevenbergen¹⁴, Zwaluwe, Drimmelen, Standhazen en het slot en de heerlijkheid van Strijen te Oosterhout. De Strijense gebieden kwamen bij Holland met uitzondering van de bezittingen in Oosterhout. De grens tussen Holland en Brabant (ofwel tussen het Strijense en het Bredase gebied) werd in grote lijnen vastgelegd nadat een meningsverschil over het bezit van Breda in 1200 in het voordeel van Brabant was beslist.¹⁵

Geertruidenberg werd een steunpunt van de graaf van Holland in dit gebied en kreeg in 1213 stadsrechten. De grens volgde grotendeels de huidige zuidgrens van de gemeenten Zevenbergen, Hoge en Lage Zwaluwe en, behoudens een recente grenswijziging, Made en Drimmelen. Ten oosten daarvan schoof de grens later aanzienlijk naar het noorden op¹⁶ (het kasteel van Strijen, aanvankelijk exact op de grens gelegen, lag later ver in het Bredase gebied).

In het gebied van de Grote Waard is de staatkundige versnippering nooit geheel opgelost, al nam de Hollandse invloed er wel steeds meer toe. Enig Brabants gebied lag slechts in het zuidoosten. De gebieden van Strijen, Heusden en Altena hadden daarnaast een grote mate van zelfstandigheid. Strijen kwam het eerst onder Hollandse invloed.

In het latere Land van Heusden & Altena werd de ergste verbrokkeling in de 12^e eeuw opgeheven. Uiteindelijk bleven twee gebieden over: het Land van Heusden, met het kasteel van Heusden als bestuurscentrum, en het Land van Altena. De heren van Altena woonden bij hun kasteel op de Altenase heuvel.

De Landen van Heusden & Altena waren zelfstandige lenen van Kleef. De Hollandse invloed nam onder andere toe door de waterstaatkundige eenwording van het gebied van de latere Grote Waard. Het kasteel Altena werd in 1230 in leen opgedragen aan de Graaf van Holland. Uiteindelijk werd in 1332 het Land van Altena en in 1357 (na een korte periode onder Brabants bestuur) het Land van Heusden ingelijfd door Holland.¹⁷

2.3.1.2 Verdeling van het Land van Breda¹⁸

In 1287 werd het Land van Breda verdeeld tussen Gerard van Wezemale en Raso van Gaveren-Liedekerke, echtgenoten van de beide dochters van Godfried van Breda. Raso van Gaveren kreeg de stad Breda met alle erbij horende leengoederen. Gerard van Wezemale kreeg een gelijkwaardige portie met als centra Bergen op Zoom en het kasteel van Wouw. Een deel bleef onverdeeld en zou door beiden gemeenschappelijk worden beheerd. Het waardevolle landbouwgebied rond Wouw/Roosendaal werd afzonderlijk verdeeld: de westelijke helft kwam bij Bergen op Zoom, de oostelijke bij Breda. Ook het waardevolle moergebied ten oosten van Roosendaal werd afzonderlijk verdeeld; het middendeel kwam aan Breda, het noorden (Zegge) en zuiden (Langendijk) aan Bergen (fig. 3).

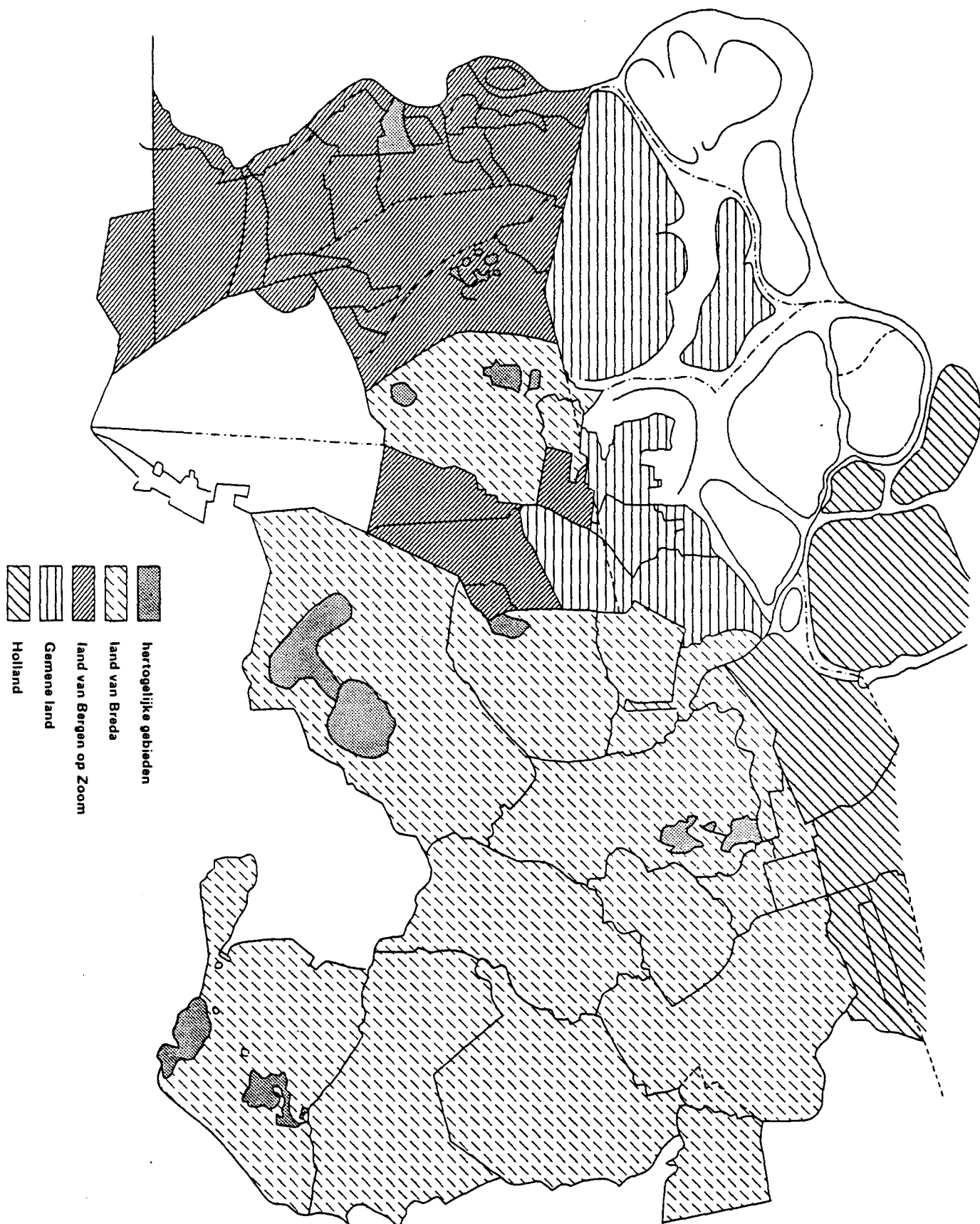


Fig. 3 West-Brabant tot ca. 1500 (staatkundige indeling) (Bron: Van Ham, 1981: 49, 50)

Een goed beeld van de verdeling krijgen we pas uit latere gegevens. Een eerste grensregeling vond plaats in 1289. Onenigheid over de grenzen bleef telkens terugkomen en leidde tot steeds duidelijker grensbeschrijvingen. Het gemeenschappelijk bestuurd land werd in 1458 verdeeld. De heer van Bergen op Zoom kreeg Gastel, Oudenbosch, Nieuwenbosch en Hoeven; de heer van Breda, Steenberghe met de "gemeynen" van Steenberghe (waaronder het gebied van het latere Dinteloord), Roosendaal en Wouw. Steenberghe is niet bij de rest van het Land van Breda gevoegd, maar werd een afzonderlijke heerlijkheid onder de heer van Breda. Overigens waren enige decennia voor de verdeling door de grote overstromingen nogal wat gaten geslagen in het noordelijke deel van het gebied. De grenzen werden hier slechts vaag omschreven en de grensproblemen bleven liggen tot kort voor de (her)bedijking.

2.3.1.3 Het Land van Breda en het Land van Bergen op Zoom na de verdeling¹⁹

Vanaf 1287 bestonden naast elkaar een Land van Breda en een Land van Bergen op Zoom.

Beide hadden aanvankelijk nogal last van centrifugale krachten. Onder andere gedwongen door financiële problemen werden door beide heren gebieden in achterleen²⁰ gegeven. Al voor 1287 was dat gebeurd met Heer Boudewijns-polder, Hildernisse, Ossendrecht en Woensdrecht (alle in het westelijke deel van het Land van Bergen op Zoom). Tussen 1287 en ca. 1350 volgden Oosterhout, Roosendaal, Doorlecht (bij Roosendaal), Etten, Zonzeel (bij Terheijden), Ulvenhout, Alphen, Baarle, Gilze (allen onder Breda) en Hoogerheide (onder Bergen op Zoom). Daarnaast bestonden nog de hertogelijke enclaves en een aantal tamelijk onafhankelijke geestelijke goederen (goederen behorend aan de geestelijkheid). Van de laatste zijn voor ons van belang de hofgerechten in Oosterhout (van de Commanderij van Ter Braake te Alphen) en Baarle (van de abdij van Thorn), de bezittingen en rechten van de abdij van St. Bernaards (toen gevestigd in Hemiksem aan de Schelde) in Gastel, Oudenbosch en Hoeven en de rechten en goederen van het Wilhelmiënklooster in Huybergen.

Na ca. 1350 is een duidelijk centralistische tendens waarneembaar. Zowel de heer van Breda als zijn collega in Bergen op Zoom deed veel moeite de verschillende achterlenen weer onder direkt gezag te krijgen, invloed te krijgen op de geestelijke goederen en enclaves te verwijderen.

De verschillende dorpsheerlijkheden werden teruggekocht. Ook een deel van de geestelijke goederen werd aangekocht. Andere kwamen onder invloed van de heer van Breda, doordat deze de voogdij hierover verwierf.

Ook de meeste hertogelijke enclaves verdwenen en kwamen in handen van Breda of Bergen op Zoom.

Voor hun juridische organisatie waren de gebieden ten westen van de Zoom op Zeeland geörienteerd. Hier werd een groot aantal "ambachten" aangetroffen.

In staatkundige zin reikte de grens tussen Zeeland en Brabant veel westelijker. Deze liep langs de Schelde en de Striene (westelijk van het voormalige eiland Schakerlo, dat nu deel uitmaakt van Tholen), later langs de Schelde en de Eendracht.

2.3.1.4 Latere ontwikkelingen tot 1795

Vooraf in de 14e en 15e eeuw ging veel land verloren door overstromingen. Bij de inpolderingen nadien werden zoveel mogelijk de rechtsgebieden uit de periode voor de overstromingen hersteld.²¹ Een uitzondering vormde Willemstad, dat in de 17e eeuw werd losgemaakt uit het Markiezaat van Bergen op Zoom.

Op fig. 4 is de situatie rond 1795 aangegeven.²² Binnen het huidige streekplangebied West-Brabant lagen toen twee grote en een aantal kleinere territoriale eenheden.

De grote waren het Markiezaat van Bergen op Zoom en de Baronie van Breda. Deze bestonden elk uit twee gedeelten. Steenberg, Dinteloord en Prinseland en Willemstad waren grotendeels zelfstandig. Al deze gebieden behoorden sedert 1648 tot de Generaliteitslanden (Staats-Brabant).

Enkele randgebieden, Nieuw Vossemeer en Hinkelenoord, waren Zeeuws. Tot de Oostenrijkse Nederlanden behoorden Baarle-Hertog (de laatst overgebleven hertogelijke enclave) en een deel van het huidige Huybergen.

In het noorden lag een groot Hollands gebied, bestaande uit het baljuwschap Zuid-Holland en een aantal onafhankelijke hoge heerlijkheden. Tot het baljuwschap behoorden de Langstraatorpen, Drimmelen en Standhazen, Werkendam, Dussen Muilkerk en Dussen Munsterkerk.

De andere Hollandse gebieden waren het Land van Heusden, het Land van Altena en de tot de Nassause Domeinen behorende heerlijkheden Geertruidenberg (waaronder Made), Zevenbergen, Klundert en Zwaluwe. Ingeklemd tussen het baljuwschap Zuid-Holland en het Land van Heusden lag nog de kleine Brabantse exclave Haagoord.

2.3.1.5 De wording van de provincie Noord-Brabant

In 1796 werd Staats-Brabant erkend als afzonderlijk gewest. Tot 1815 werden de grenzen herhaaldelijk gewijzigd. In 1805 werd de noordgrens verlegd naar Hollands Diep, Biesbosch en Oude Maas. Daarmee kwamen Geertruidenberg, Klundert, Zwaluwe, Zevenbergen, het grootste deel van de Langstraatorpen (de polders bleven onder Holland), Drimmelen/ Standhazen en Dussen bij Brabant.

Door een nieuwe grensverlegging in 1815 schoof de grens op van de Oude Maas naar de Maas/Merwede.²³

Baarle-Hertog werd in 1815 niet bij Noord-Brabant gevoegd, maar bij de provincie Antwerpen. Vooraf in de 19e eeuw heeft men geprobeerd deze enclave te laten verdwijnen door gebiedsruil, maar dat is nooit gelukt. Wel vonden enkele jaren geleden nog grenscorrecties plaats bij Baarle. Ook in de grenzen van Noord-Brabant met Zeeland en Zuid-Holland werden recent kleine veranderingen doorgevoerd.

2.3.2 Plaatselijk bestuur²⁴

Het beste uitgangspunt voor een nadere indeling in dorpsgebieden levert vóór 1795 de indeling in schepenbanksgerechten. Deze vormden de voornaamste organen van plaatselijke rechtspraak.

De indeling in schepenbanksgebieden is de directe voorganger van de huidige indeling in gemeenten. Zij geeft op verschillende manieren inzicht

in de historisch-geografische ontwikkeling van een gebied. In de eerste plaats omvatte een schepenbanksgebied niet zelden een territorium dat ook economisch een eenheid vormde: één of meer polders of op de hogere gronden een nederzetting met de bijbehorende akkers, beemden, heidevelden, moeren en bossen. In de tweede plaats kan het ontstaan van de schepenbanken inzicht geven in de ontginningsgeschiedenis. Vaak zijn schepenbanken gesticht zodra een gebied zich economisch enigszins begon te ontwikkelen en de bevolking een zekere omvang had bereikt. Het is niet geheel duidelijk waarom bij de ene inpoldering of veenconcessie wel een afzonderlijk rechtsgebied werd gecreëerd, terwijl dat andere keren achterwege bleef. Soms lijkt stimulering van ontginning een van de achtergronden, zoals bij "Etten in de Palen van de Hoeven".²⁵ Toename van bevolking en voortschrijden van ontginning en bedijking wordt soms geïllustreerd door splitsing van rechtsgebieden. Zo bleef van het enorme gebied van Wouw slechts een kern en een exclave (Langendijk) over nadat een deel naar Steenbergen was gegaan en Roosendaal, Zegge, Rucphen, en Vorenseinde afsplitsten. Gastel viel uiteen in Gastel, Oudenbosch, Hoeven en Nieuwenbosch. Van Steenbergen werden Dinteloord en, voor een korte periode, Kruisland²⁶ en De Heen²⁷ afgescheiden.

Vooraf in de oudst bewoonde gebieden, zoals het oosten van het Land van Breda, schijnen de schepenbanken wat later tot stand te zijn gekomen.

Een andere vorm van (beperkte) lokale rechtspraak was het moer(dijks)-gerecht. Vooraf bij grotere veenconcessies werd soms een (beperkte) eigen rechtspraak toegestaan. Na afloop van de vervening verdwenen ook de bijbehorende rechtsinstellingen. Een voorbeeld was Doorlecht (bij Roosendaal). De Hollandse gebieden waren verdeeld in bannen²⁸ (ook wel ambachten of gerechten genoemd). Ook in de Zeeuwse gebieden waren ambachten de lokale eenheden. De heerlijke rechten werden hier uitgeoefend door kleine ambachtsheren. Hieronder functioneerden schout en schepenen.

Naast de lokale rechtspraak was de waterstaatkundige organisatie van belang. In enkele gevallen viel deze samen met het dorpsbestuur (Oud- en Nieuw Beijmoer, St. Maartenspolder). In andere polders, vooral de oudere als de dorpspolders in Heusden en Altena, maar ook de Boudewijnsnyder en Hildernisse, werden de waterstaatkundige taken oorspronkelijk vervuld door het dorpsbestuur.

Later kwamen afzonderlijke polderbesturen tot stand, met een dijkgraaf en heemraden. Hierin vond een schaalvergroting plaats door het vormen van samenwerkingsverbanden als verschillende polders samen een nieuwe waterkering legden of de afwatering regelden (zie figuur 17 en 25).

2.3.3 Bestuurscentra en verdedigingswerken

Een gevolg van de territoriale versnippering was het ontstaan van een groot aantal bestuurscentra in de vorm van kastelen of versterkte steden. Ook versterkingen als Geertruidenberg, gelegen in grensgebieden, hangen direct samen met de territoriale indeling.

Op lokale bestuurders gaan sommige van de zgn. "omgrachte huizen", niet verdedigbare huizen die nogal eens met kastelen worden verward, terug. Andere vormen een uitstralingseffect van de grotere bestuurlijke centra, zoals Breda.

2.3.3.1 Middeleeuwse verdedigingswerken

Middeleeuwse verdedigingswerken waren meestal geïsoleerde fenomenen: kastelen en ommuurde steden. Er was nog weinig sprake van linies en forten ter bescherming van grote gebieden. Echte (verdedigbare) kastelen waren in feite vrij zeldzaam. Ze werden vooral gebouwd als centra van territoria met een grote mate van zelfstandigheid. Het oudste type kasteel is het zgn. mottekasteel, bestaande uit een (woon)toren op een burchtheuvel. Hiervan hebben er voorzover bekend drie gelegen in het Land van Altena, nl. bij Rijswijk (de in de jaren '40 van de 20e eeuw afgegraven Rijswijkse heuvel), Uitwijk (verdwenen²⁹) en Zandwijk (de nog bestaande Altenase heuvel).³⁰ In het huidige zandgebied was waarschijnlijk het kasteel van Borgvliet, mogelijk ook dat van Woensdrecht van dit type. Van de eerste is de plaats nog in het terrein zichtbaar.

De meeste kastelen hebben het centrum gevormd van een grote, relatief zelfstandige heerlijkheid als Breda, Bergen op Zoom (het kasteel van Wouw), Zevenbergen, Strijpen (het kasteel in Oosterhout) en de al genoemde mottekastelen in het Land van Heusden en Altena. Het kasteel van Geertruidenberg was een steunpunt van de graven van Holland.³¹ Voorts stonden nog kastelen langs de Schelde (Halsteren³², Borgvliet, Woensdrecht).

Behalve kastelen, waren er in de middeleeuwen ook steden versterkt. In het hier behandelde gebied zijn Breda, Bergen op Zoom, Steenberghe, Zevenbergen, Geertruidenberg en Woudrichem omwijd of ommurd geweest. Bergen op Zoom is waarschijnlijk voor het eerst omwijd rond 1330³³, Steenberghe in het midden van de 14e eeuw. Op den duur gingen de stadsversterkingen de plaats innemen van het kasteel als basis van de landsheerlijke macht. Het binnen de stadswallen getrokken kasteel van Breda werd in 1536-'38 verbouwd tot paleis. De heren van Bergen op Zoom bouwden in de jaren 1485-1532 met gebruikmaking van enkele oudere delen³⁴ het grootste deel van het Markiezenhof in Bergen op Zoom, dat naast het kasteel van Wouw als woonplaats in gebruik werd genomen.

2.3.3.2 Latere verdedigingswerken

De middeleeuwse verdedigingswerken (kastelen, steden) lagen min of meer los in het landschap. Nadien vond een schaalvergroting plaats, waarin grote gebieden (met name Holland en Zeeland) werden beschermd door linies. Zo'n linie bestond uit een strook te inunderen gebied met op de zwakke punten (hogere en niet inundeerbare gebieden, dijken en waterwegen) forten, versterkte steden en andere versterkingen.

De meest westelijke linie in Brabant lag aan de Eendracht, de grens tussen Brabant en Zeeland. De linie werd gevormd door een reeks versterkingen aan de oostoever van de Eendracht. De polders tussen de Zoom en de Eendracht konden worden geïndeerd, zoals bijvoorbeeld gebeurde in 1583/84.³⁵ Van deze linie is de Waterschans aan de haven van Bergen op Zoom aangelegd in de jaren 1582-1584.³⁶ De andere schansen langs de Een-

dracht zullen in dezelfde tijd zijn gebouwd. In 1615 is een deel van de schansen vervangen door grotere forten.³⁷

De reeks forten en schansen langs de Eendracht raakte in verval na de aanleg van de meer oostelijke linie van Steenberg en naar Bergen op Zoom via het Halsters Laag.³⁸

Steenbergen was een van de zwakke punten in West-Brabant en werd versterkt door de aanleg van het fort Henricus aan de havenmonding van de stad (1627) en door een nieuwe omwalling van Steenberg en zelf.

In 1628 werd besloten tot het aanleggen van een linie tussen Bergen op Zoom en Steenberg en, ter vervanging van de reeks forten en schansen aan de Eendracht. Nog in hetzelfde jaar begonnen de werkzaamheden.

De nieuwe linie bestond uit een inundatiegebied en een reeks forten en versterkingen op de zwakke punten.³⁹

Het inundatiegebied bestond uit delen van de Aanwas polder, het Westland en het Oudland⁴⁰ die door kadijken werden afgescheiden van de rest van die polders. Via een nieuwe inundatiesluis bij Steenberg en kon zout water worden ingelaten.

Ten zuiden van het Halsters Laag moest de inundatie plaatsvinden d.m.v. zoet water uit een aantal meren en vennen, zoals de Melanen, die door kanalen met elkaar werden verbonden.⁴¹

Ten zuiden van het Halsters Laag viel het inundatiegebied uiteen door een drietal hogere ruggen. Elk van deze bood een potentiële doorgang naar het westen en moest door een fort worden beveiligd. Tussen het Halsters Laag en de Grote Melanen werd het fort De Roovere aangelegd, tussen de Grote en de Kleine Melanen het fort Pinssen, en tussen de Kleine Melanen en de Meeren het fort Moermont (fig. 5).

Een eeuw later, in 1729, werd dit deel van de linie nog eens extra versterkt door een wal met redans (driehoekige uitsteeksels) van Bergen op Zoom via Moermont en Pinssen naar De Roovere. De wal is nadien een paar maal verbeterd (1758/59, 1784⁴²). Delen ervan zijn nog over.

In het zuiden sloot de linie aan op de vesting Bergen op Zoom. Deze wordt beschouwd als het meesterwerk van de vestingbouwer Menno van Coehoorn en was het mooiste voorbeeld van het zgn. Nieuw Nederlandse systeem van vestingbouw.⁴³

Ten noorden en noordwesten van Steenberg en werden de toegangen naar Holland verdedigd door twee vestingen en een aantal forten. De beide vestingen waren Klundert (fig. 6) en Willemstad. Beide zijn oorspronkelijk gesticht als polderdorp en later versterkt volgens het Oud-Nederlandse systeem van vestingbouw (fig. 7). Willemstad vormt hiervan het meest gave voorbeeld in Nederland. Beide maakten later deel uit van de Zuiderwaterlinie.

De toegangen naar de beide vestingen werden verdedigd door forten als het fort Sabina, fort Bovensluis en de Noordschans. Aan de ingang van de Roode Vaart naar Zevenbergen lag het fort Noortdam.

Een andere reeks versterkingen bevond zich in het gebied rond de vesting Breda. Voor een deel dateren deze nog uit de 80-jarige oorlog en houden ze verband met belegeringen van Breda. Dit geldt voor de Kleine en de Grote Schans bij Terheijden (resp. uit 1590 en 1624⁴⁴). Ook de Zwarte dijk, nu de noordgrens van de stedelijke bebouwing van Breda, is opgeworpen als vestingwerk.

In 1700 ontwierp Menno van Coehoorn een verdedigingslinie als verbinding tussen de vestingen Breda en Geertruidenberg. De hogere

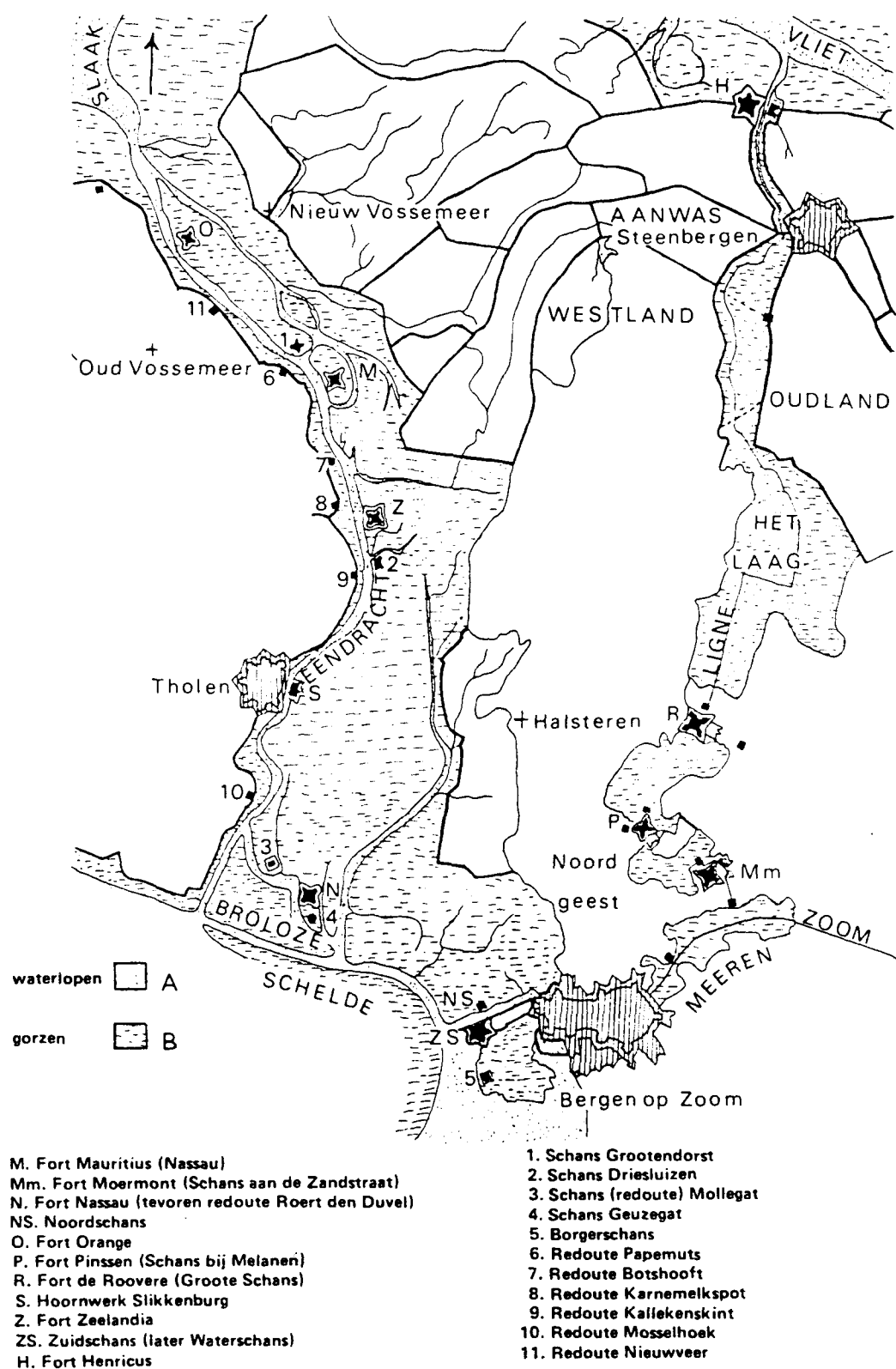


Fig. 5 De linies langs de Eendracht en tussen Bergen op Zoom en Steenbergen (situatie 1629)
 (Bron: Van Ham, 1982 – 2: 110)

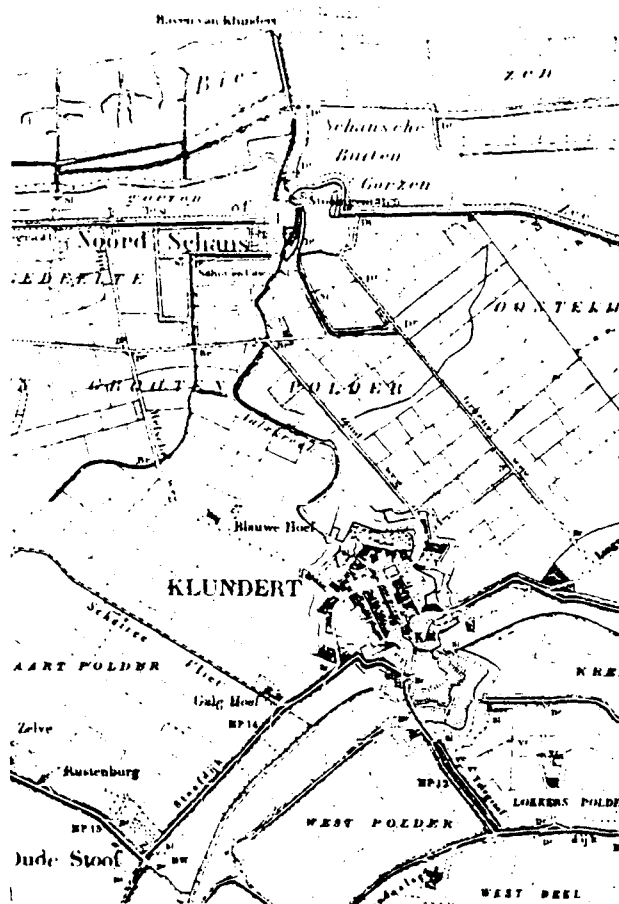


Fig. 6 Vestingwerken bij Klundert (situatie 1893)

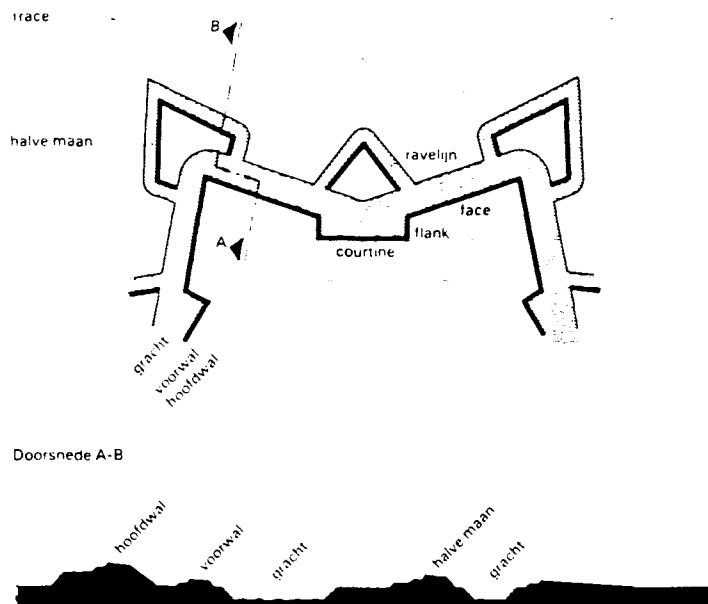
rug tussen de Terheydense Binnenpolder en de Vughtpolder, verbinding tussen de hogere gronden bij Oosterhout en de Mark, werd afgesloten door de Linie van den Munnikenhof. Een tweede, de Linie van Den Hout, sneed de doorgang via een andere rug van Oosterhout naar Wagenberg en Made af. Ook rond Geertruidenberg lagen verdedigingswerken, zoals de in 1593 aangelegde⁴⁵ schans Steelhoven.

Het Land van Altena maakte deel uit van de Hollandse Waterlinie. Het gebied is onder andere in 1672 geïnnundeerd.⁴⁶ Aan de noordkant lag de vesting Woudrichem, aangelegd volgens het Oud-Nederlandse systeem. Ook beide noord-zuid lopende dijken aan weerszijden van het Land van Altena werden later beschermd door forten: de westelijke door het fort Uppelse-dijk, de oostelijke in 1879 door de bouw van het fort bij Giessen.

2.3.3.3 Omgrachte huizen en buitenplaatsen

Een groot deel van de gebouwen met een omgrachting en vaak een kasteelachtig aanzien was niet verdedigbaar. De muren waren te dun, de ramen te groot en de grachten te smal. Ze horen dan ook niet thuis in de paragraaf over kastelen en verdedigingswerken.

Deze klasse van niet verdedigbare gebouwen, omringd door een gracht, duiden we hier aan met de term "omgrachte huizen".⁴⁷ Specifieke Brabantse aanduidingen zijn "slotje" en "schrans". Hiervan werd "schrans" vooral gebruikt voor omgrachte boerderijen.⁴⁸

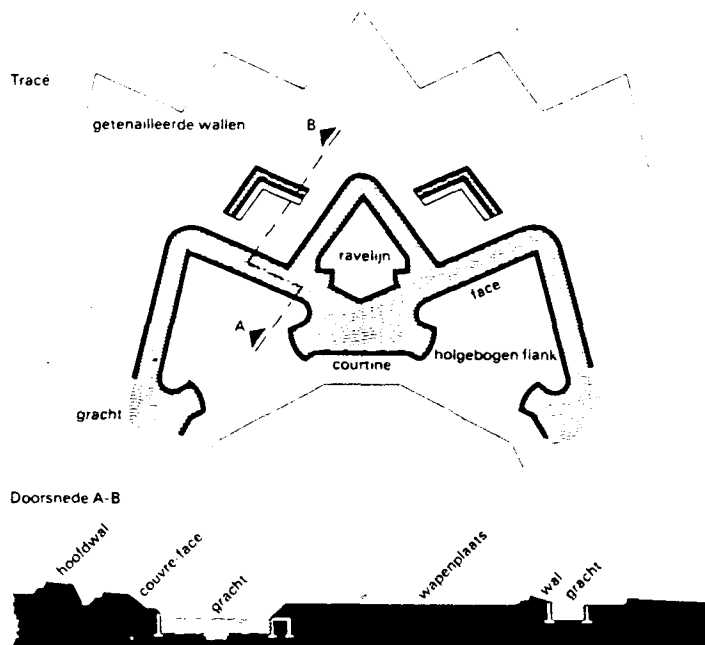


Het Oud Nederlands Stelsel

De manier van vestingbouwen bekend als Oud Nederlands Stelsel ontstond in de praktijk van de 80-jarige Oorlog.

Kenmerken van het Oud Nederlands Stelsel waren:

- de hoofdwal van de vesting: bestond uit een hoge en een lage wal, met daarvoor een brede gracht met water
- de bastionflanken: stonden loodrecht op de courtine
- in de gracht lagen versterkingen: ravelijnen ter bescherming van de courtine en halve manen ter bescherming van de bastions
- wallen en bastions waren voornamelijk van aarde gemaakt



Het Nieuw Nederlands Stelsel

Menno van Coehoorn deed in 1685 voorstellen tot verbetering.

Zijn theorieën over vestingbouw groeiden uit tot een systeem: het Nieuw Nederlands Stelsel.

Deze vernieuwingen hielden in:

- grotere bastions in twee etages zodat er meer plaats was voor geschut
- flanken, niet meer loodrecht op de courtine maar holgebogen; zo kon men de faces beter verdedigen, het bood ook betere dekking bij aanvallen
- de voorwal voor de faces (de schuine zijden van het bastion) maakte plaats voor lagere wallen: 'couvre-faces' en 'enveloppes'
- rond het verdedigingswerk (buiten de gracht) werd een bedekte weg aangelegd met wapenplaatsen en reduits (toevluchtsdoelen voor soldaten).

Buitenwerken waren in theorie overbodig maar werden in de praktijk nog wel gebouwd, vaak als 'getenailde' wallen, die zigzag rond de vesting liepen.

Fig. 7 De Oud en Nieuw Nederlandse stelsels van vestingbouw (Bron: Tentoonstelling "Vier eeuwen vestingbouw in Nederland" Rijksmuseum, A'dam 1982)

Het is zinvol in dit verband op omgrachte huizen in te gaan, gezien het vaak aanwezige verband met de ontginningsgeschiedenis. In dit verband willen we onderscheid maken in een aantal typen, die elkaar in werkelijkheid kunnen overlappen.

- centra van grondbezit en -exploitatie. Dat grondbezit kon groot of klein zijn en eigendom (allodiaal) of leengoed. De exploitatie kon gebaseerd zijn op landbouw, maar ook op vervening. Het laatste was het geval met de Munnikenhof bij Terheijden, mogelijk ook oorspronkelijk bij Moerendaal (Nispen). De Munnikenhof was een uithof (een centrum van waaruit afgelegen kloosterbezit werd geëxploiteerd) van het O.L.V.-klooster in Middelburg. Andere omgrachte uithoven waren de Munnikenhof in Wijk (agrarisch) en de Bovendonk in Hoeven (agrarisch/vervening). Kleinere uithoven vinden we soms later terug als omgrachte pastorieën (Baarle). Centra van niet-geestelijk grootgrondbezit waren onder andere Altena bij Heerle⁴⁹ en Gageldonk.
- woningen van plaatselijke ambachtsheren of grondheren, lokale adel die niet de zelfstandigheid en de middelen had om een kasteel te bouwen, maar die wel plaatselijk invloed had. Ze overlappen de vorige groep doordat er over het algemeen aanzienlijk grondbezit bijhoorde. In het Land van Heusen en Altena waren enkele omgrachte huizen de opvolgers van mottekastelen, wat wijst op onvervulde maar ooit aanwezige preten-ties. Dit was zeker het geval met het Slotje van Rijswijk, naast de motte (de Rijswijkse heuvel). Ook Dussen is waarschijnlijk begonnen als echt kasteel. Soms ging de positie van de ambachtsheren terug op de ondernemer die de leiding had bij de ontginning. Dit is vooral het geval bij systematische veenontginningen. Het verdwenen slotje van Babiloniënbroek behoorde tot deze groep.
- een derde categorie bestaat uit voorlopers van buitenplaatsen. Ze wer-in eerste instantie vooral gebouwd door stedelijke adel en liggen dan ook vaak rondom steden met een belangrijke bestuursfunctie.⁵⁰ Tot deze categorie behoort de reeks omgrachte huizen rond Breda, waaronder de Slotjes in Oosterhout⁵¹ en de huizen aan de rand van het Mastbos. Bij Bergen op Zoom lag onder andere het landgeod Goeree.

2.3.4 Grenzen in het landschap

Belangrijk is het onderscheid tussen natuurlijke en kunstmatige grenzen. Vaak zijn natuurlijke waterlopen als grens gebruikt. Voorbeelden zijn de Maas en de Mark. Het woord "mark" (ook in het Merkske, de grensbeek tus-sen Nederland en België bij Baarle) duidt op een grens, evenals "lake" (in Attelake en Laakse vaart, resp. op de grenzen van Etten met Princen-hage en met Hoeven).⁵²

Dergelijke natuurlijke waterlopen vormden duidelijk herkenbare elementen en zijn vaak vroeg als grens gebruikt. Waar geen waterloop aanwezig was kwamen grenzen vaak langzamer tot stand. De afbakening begon dan met het plaatsen van grenspalen op duidelijk herkenbare punten. In ontgonnen ge-bieden gaf het grensverloop relatief weinig problemen, gezien het grote aantal herkenningspunten. Meestal lopen grenzen hier onregelmatig en kun-nen ze per perceel verspringen.⁵³

In de onontgonnen gebieden boden de op grote onderlinge afstanden geplaat-ste grenspalen nog alle ruimte voor conflicten over het exacte verloop.⁵⁴ Die conflicten namen toe met het belangrijker worden van de onontgonnen gronden. Aanvankelijk was een indeling in invloedssferen voldoende. Exploi-

tatie van veenvoorraden of ontginning van land in de omgeving van de grens maakte een exactere regeling echter actueel.⁵⁵ Ook het steeds intensievere gebruik van de onontgonnen gronden voor het steken van plaggen en het weiden van vee leidde tot conflicten tussen dorpen over het gebruik van de woeste gronden.

Pas de aanleg van een grenssloot of -wal, of het verkavelen van een gebied legde het grensverloop definitief vast.

Latere ontwikkelingen hebben zich dan vaak aan die grens aangepast. Uitgifte van gebieden door één schepenbank of gemeente leidde ertoe dat de grens van een rechtsgebied ook een grens werd bij de verkaveling. Ook bij inpolderingen zijn grenzen van rechtsgebieden terug te vinden in grenzen van polders, of op zijn minst in grenssloten.

2.3.5 Grenzen en nederzettingen

Het gebeurt nogal eens dat een nederzetting op een grens ligt. Dat kan de volgende oorzaken hebben:

- De grens volgt een natuurlijk gegeven, dat ook de aanleiding vormt voor de ontwikkeling van een nederzetting. Hier is het verband tussen grens en nederzetting dus indirekt. Het natuurlijk gegeven kan van alles zijn. Bij Almkerk is het de rivier de Alm, grens tussen Den Doorn, Zandwijk (noordoever), Ganswijk en Emmikhoven (zuidoever). Bij een brug of dam ontstond de nederzetting Almkerk aan weerszijden van de Alm en daarmee automatisch in verschillende rechtsgebieden. Hoeven ontstond op een paar heuvels (de Halderberg en de iets zuidelijker gelegen Hoogste Halderberg). Dit waren de eerst bewoonbare plekken in een natte omgeving. Omdat ze zo duidelijk herkenbaar waren werden beide in dezelfde periode ook benut als grenspunt. Ook Zonzeel, het thans dwenen dorp, lag op een grens. Misschien was de grens hier een waterscheiding, het hoogste deel van een veenkussen, dat onder verdrogende omstandigheden het eerst bewoond werd.⁵⁶
- De nederzetting zelf is een keer verdeeld geweest tussen twee eigenaren. Dat is het geval geweest in Ossendrecht en in verschillende nederzettingen die deels hertogelijk waren. De situatie bestaat nog steeds in Baarle, en is daar een toeristische attractie. In het landschap is er echter weinig van terug te vinden.
- Tenslotte kan de grens zelf de oorzaak zijn van het ontstaan van een nederzetting. De onduidelijke situatie in grensgebieden, zeker waar die op enige afstand van bestaande nederzettingen liggen, kan gunstige omstandigheden scheppen voor het ontstaan van "huttenkolonies". Een goed voorbeeld is het Heike (nu St.Willebrord) op de grens van de Landen van Breda en Bergen op Zoom, en van de gemeenten Etten-Leur, Hoeven en Rucphen. Om andere redenen zijn de kernen van Putte en Eertbrand langs een verbindingsweg naar elkaar en naar de grens toegegroeid.

2.3.6 Sporen in het landschap

Grenzen zijn nog op velerlei wijzen in het landschap terug te vinden. De grenzen zelf kan men herkennen in de verschillende wijzen van grensmarkering. Op bijlage 3 (de relictenkaart) is aangegeven waar grenzen nog in het landschap zichtbaar zijn in de vorm van natuurlijke waterlopen, grens-

sloten of -wallen of gewone kavelsloten. Ook de nog aanwezige grenspalen zijn aangegeven.

Uit historisch-landschappelijk oogpunt zijn vooral enkele gegraven grens-sloten in de jonge zeekleipolders van groot belang: de Scheisloot tussen de Langstraat en het Land van Heusden en Altena, de Scheireevliet tussen Klundert en Fijnaart en enkele van dergelijke sloten in de Biesbosch. Deze zijn niet alleen ouder dan de aangrenzende percelering, maar vormen tevens reconstructies van nog veel oudere grenzen.

Van de middeleeuwse kastelen en stadsmuren is weinig over. Van het belangrijke kasteel Altena (bij Almkerk) is de "motte" (burchtheuvel) bewaard gebleven. Andere kastelen zijn zo sterk verbouwd dat van de middeleeuwse situatie weinig terug te vinden is (Breda). Van het kasteel van Wouw is de plaats nog bekend en enigszins in het terrein zichtbaar.

Het meest markante overblijfsel van de middeleeuwse stadsmuren is wel de O.L.Vrouwepoort in Bergen op Zoom. In Breda is de Gasthuispoort tot herkenbaarheid opgemetseld.

Van de 16e eeuwse vestingwerken rond Bergen op Zoom is de Waterschans nog over. Van de vesting, zoals aangelegd door Van Coehoorn, resteert enkel nog het Ravelijn op de Zoom.

De vestingwerken van Steenberg en zijn nog ten dele in het terrein te herkennen, maar zijn vergraven. Van de Ligne tussen Steenberg en Bergen op Zoom is vooral het fort De Roovere nog gaaf aanwezig. Ook fort Pinssen en de wal tussen beide forten is nog aanwezig. In het Halsters Laag zou een nader onderzoek ongetwijfeld nog de nodige installaties voor inundatie (sluizen, e.d.) aan het licht brengen.

Woudrichem⁵⁷ en vooral Willemstad behoren tot de meest gave voorbeelden van het Oud-Nederlandse systeem van vestingbouw. Van de vesting Klundert zijn nog delen over.

De werken ten noorden van Breda zijn nog grotendeels in het landschap zichtbaar. In het Land van Heusden en Altena is vooral het fort bij Gies-sen goed bewaard gebleven.

Tenslotte valt nog te wijzen op enkele omgrachte huizen. Goed bewaard zijn enkele van de Slotjes bij Oosterhout, Bouvigne bij het Mastbos en het Slotje van Rijswijk. Van andere is de gracht nog te zien: Altena bij Wouw.⁵⁸ Aanwijzing van de plek van het oudste huis Burgst tot archeologisch monument is in procedure. Van andere omgrachte huizen, zoals Gageldonk⁵⁹, moeten nog sporen in de grond zitten.

De regionale beschrijving begint hieronder met het gebied van de voormalige Grote Waard. De geheel eigen historische ontwikkeling van het gebied van de voormalige Grote Waard rechtvaardigt een afzonderlijke behandeling.

Vooraf in de periode vóór de overstromingen was dit een duidelijk te onderscheiden eenheid, vooral op het gebied van waterstaat en ontginningsgeschiedenis. Na de overstromingen is een deel van het gebied in stand gebleven (het grootste deel van het Land van Heusden en Altena). Aan de westrand van het Land van Heusden en Altena en ten zuiden van de Oude Maas zijn de dorpsgebieden gedeeltelijk in stand gebleven. In de Biesbosch is het landschap van vóór de overstromingen vrijwel geheel verdwenen.

In dit hoofdstuk wordt eerst (in par. 2.4.1) ingegaan op de uitgangssituatie, het landschap zoals dat bestond ten tijde van het begin van het menselijke ingrijpen. Behalve voor de gebieden waar na de overstromingen van de 15e eeuw een geheel nieuw begin is gemaakt, is dit de situatie zoals aangegeven op bijlage 1.

Vervolgens wordt ingegaan op de menselijke activiteiten tot aan de genoemde overstromingen (par. 2.4.2-2.4.4), op de overstromingen zelf (par. 2.4.5 en 2.4.5) en op de ontwikkeling sedertdien (par. 2.4.7). Evenals bij de meeste andere hoofdstukken wordt dit hoofdstuk afgesloten met een paragraaf (2.4.8) over de nog aanwezige sporen in het landschap.

2.4.1 Het natuurlandschap

Het gebied dat naderhand zou worden tot de Grote Waard lag omstreeks 1000 AD in de overgangszone tussen het rivierenlandschap en het veenlandschap (zie bijlage 1). Kenmerkend voor het rivierenlandschap is het voorkomen van oeverwallen en kommen. Daarbij bieden de oeverwallen door de hogere ligging gunstige omstandigheden voor bewoning en bouwland. De kommen waren nat en tot de cultuurtechnische verbeteringen in de 20e eeuw enkel geschikt voor wei- en hooiland. Er zijn aanwijzingen voor de mogelijkheid dat op de meeste plaatsen in de kommen veengroei heeft plaatsgehad. Op enkele plekken is ook nu nog veen aanwezig. Naar het westen neemt de invloed van het veen toe. Ten westen van het Land van Heusden en Altena was nauwelijks meer sprake van duidelijke oeverwallen, omdat ze waren overgroeid door veen. Dit wordt wel het "verdrongen rivierenlandschap" genoemd.⁶⁰ Typerend is hier het ontbreken van vroegmiddeleeuwse nederzettingen. De grens tussen het rivierenlandschap en het veenlandschap liep zoals gezegd door het Land van Heusden en Altena. Enerzijds waren hier nog enkele duidelijke oeverwallen, die in de vroege Middeleeuwen bewoond waren (de oeverwallen van Oude Maas en Alm en de zg. Dussense stroomrug)⁶¹ (zie fig. 8). Anderzijds hield die oude bewoning ten westen van Meeuwen op en waren de zg. Biesheuvelse en Rijswijkse stroomrug onbewoond. De Biesheuvelse stroomrug is zelfs in de verkaveling niet te herkennen. We vermoeden dat deze beide stroomruggen aanvankelijk niet of nauwelijks boven hun omgeving hebben uitgestoken, wat wijst op veenbedekking.

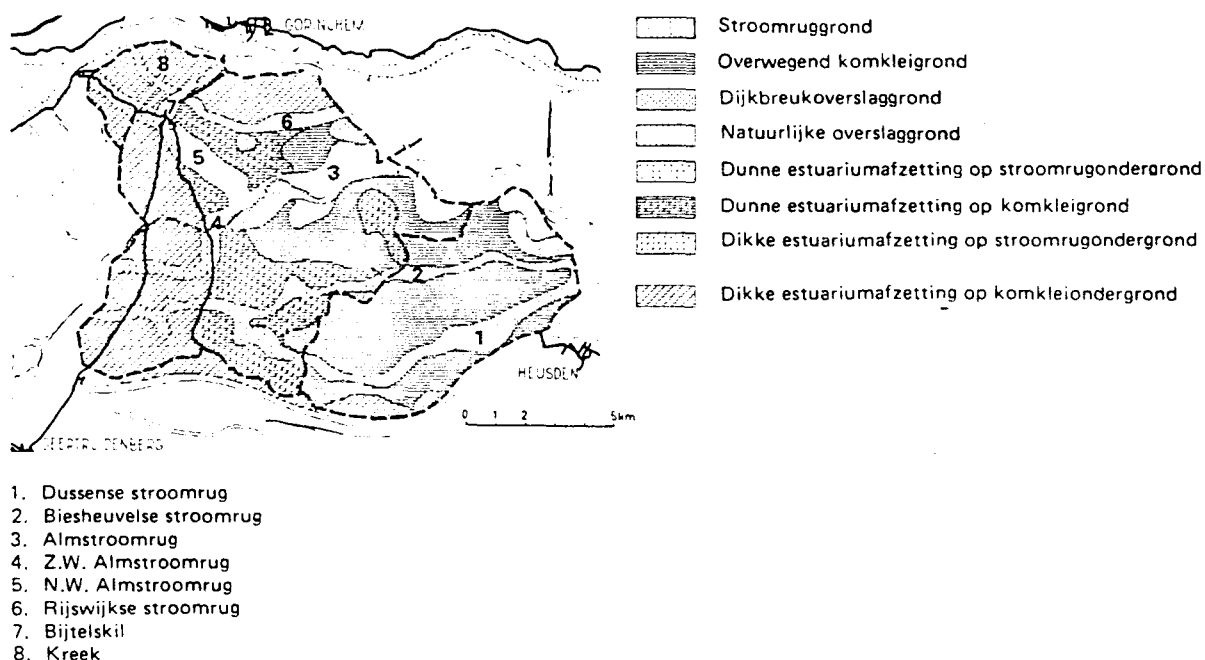


Fig. 8 De huidige bodemgesteldheid van het Land van Heusden en Altena (Bron: Sonneveld, 1958: 4)

Het is anders moeilijk in te zien waarom bijvoorbeeld in de aanleg van Babiloniënbroek geen rekening is gehouden met de stroomrug. Zou de rug zichtbaar zijn geweest, dan was de bewoning daarop gevestigd en zou ook de verkaveling er anders hebben uitgezien. Ook de Dussense stroomrug verdronk ten westen van Meeuwen in het veen. Aan een veenstroom ontstond later de nederzetting Dussen-Muilkerk. Het land van Heusden en Altena vertoonde daarmee een zelfde beeld als de Alblasserwaard, die even ver westelijk ligt, maar in tegenstelling tot Heusden en Altena nog steeds een veengebied vormt. Het grotendeels verdwijnen van het veen in Heusden en Altena zal samenhangen met de overstromingen van de vijftiende eeuw. De ontwatering moet via de door de overstromingen gevormde inbraakgeulen sterk verbeterd zijn.

In het gebied van de latere Grote Waard zullen buiten het Land van Heusden en Altena nauwelijks gebieden zijn geweest die boven het veen uitstaken. De rivieren liepen door het veen en hadden nauwelijks oeverwallen. Op pleistocene opduikingen wijzen namen als Geertruidenberg (nog steeds duidelijk voor wie de Markt nadert) en Raamsdonk. Het gebied ten zuiden van de Maas stond bekend als de "Veenzijde" van de Grote Waard.⁶² Dat zelfs een groot deel van de dekzandrug van Geertruidenberg naar Made bedekt was door veen bewijst een vermelding in 1312 van de venen tussen "Sthenlo" en "Stanthese", resp. aan de zuid- en noordzijde van de rug gesitueerd.⁶³

2.4.2 Gegevens over de oudste bewoning

De stroomruggen van Oude Maas, Dussen en Alm zijn in de Romeinse tijd bewoond geweest. Archeologische vondsten uit ongeveer de 2^e eeuw n. Chr. zijn gedaan in Drongelen (Oude Maas), Eethen en Meeuwen (Dussense stroomrug) en Spijk, Giessen, Uitwijk en Gantelwijk (Alm-Gantel- stroomrug).⁶⁴

Na de 2e eeuw valt een gat in het vondstenmateriaal. Uit de 3e t/m 6e eeuw zijn geen vondsten bekend. Pas vanaf de 7e eeuw zijn weer sporen aangetroffen. Zonder te zeggen dat het gebied eeuwenlang onbewoond is geweest, mag worden aangenomen dat in de laat-Romeinse en de Merovingische periode de bewoning uiterst dun is geweest. Vanaf de 7e eeuw raakte het gebied langzaam weer bevolkt, waarbij dezelfde gebieden werden opgezocht als in de Romeinse periode. De oudste gegevens komen van het oostelijke deel van de Dussense stroomrug (Eethen, Meeuwen). Vroegmiddeleeuwse bewoning is verder bekend langs de Waal/Merwede (Woudrichem), de Alm en de Oude Maas.

Zoals al in de vorige paragraaf werd opgemerkt, was een groot deel van het gebied, waaronder zelfs enkele stroomruggen, bedekt door veen. Hier behoeven we geen vroegmiddeleeuwse bewoning te verwachten.

Enige gegevens over vroegmiddeleeuwse bewoning zijn samengebracht in tabel 1.⁶⁵ De gegevens voor deze tabel zijn ontleend aan archeologische vondsten, oudste vermeldingen en aan plaats- en veldnamen. Plaatsnamen op -heem dateren over het algemeen uit de periode van de 5e tot de 10e eeuw.⁶⁶ De veldnaam "eng" of "enk" wijst op vroegmiddeleeuwse ontginningen.⁶⁷ Met de termen "rond" en "gestrekt" zijn twee vroegmiddeleeuwse typen nederzettingvorm aangeduid. Hierop wordt nader ingegaan in par. 2.4.4.1.1.

Tabel 1. Gegevens over vroeg-middeleeuwse bewoning in het Land van Heusden & Altena

Plaats	Oudste vermelding	Archeologica	Naamkunde	Dorpsvorm
Oeverwallen langs de Oude Maas				
-Drongelen		Xe eeuw		rond
Dussense stroomrug				
-Meeuwen	850			rond
-Hoog Meeuwen		VII		
-Eethen	850	VII		rond
-Genderen		X		rond
-Aalburg	889	IX		rond
Oeverwallen langs de Alm				
-Rijswijk			eng	gestrekt
-Giessen				gestrekt
-Spijk (tussen Wijk en Veen)		X		
-Veen			eng	
-Veen Mussentien		IX		
-Andel	ca.850			

Ver	Oudste			
Plaats	vermelding	Archeologica	Naamkunde	Dorpsvorm
-Uitwijk		VIII	eng	rond
-De Laagt of Emmikhoven		X	enk	
-Altenase hoof		X		
-Eng			eng	
Noordelijke tak (de Werken)				
-Gantelwijk		IX		
-Muilwijk		X		
-Op de Boomgaard		X		
Zuidelijke tak				
-Ganswijkse polder (2 plaatsen)		X		
Aan de Waal/Merwede				
-Woudrichem	ca.1000		-heemnaam	gestrekt

Geg.: Modderman, 1953-2; Hardenberg, 1953; Voogd, 1953; Gijsseling, 1960; Voogd, 1961-2; Den Uyl, 1957.

2.4.3 Veranderingen in rivierlopen en de vorming van de Grote Waard

2.4.3.1 Veranderingen in rivierlopen

In de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen waren de belangrijkste rivieren de Oude Maas en de Alm. Van de Alm was de noordelijke tak (naar Gantelwijk) het belangrijkste. In 1135 was het voor de inwoners van Aalst in de Bommelerwaard moeilijk om in Wijk naar de kerk te gaan, omdat het overtrekken van het water tussen de beide plaatsen lastig was. Zij kregen daarom toestemming voor het stichten van een eigen kapel.⁶⁸ Hieruit blijkt dat het Maastraject tussen Aalburg en Aalst toen al een behoorlijke rivier vormde. De gegevens wekken echter tevens de indruk dat dat kort daarvoor nog niet zo was. Ook uit het feit dat Aalst tot de parochie Wijk behoorde, valt af te leiden dat de twee plaatsen aanvankelijk niet werden gescheiden door een breed water. Toch bestond er waarschijnlijk al in de Romeinse tijd een riviertak met oeverwallen.⁶⁹ Deze moet dan nadien buiten gebruik zijn geraakt en (behalve misschien bij overstromingen) pas in de eerste helft van de 12e eeuw gereactiveerd zijn. De oude Maasloop in westelijke richting (de Oude Maas) raakte hierdoor buiten gebruik en werd (zeker vóór 1250) bij Hedikhuizen afgedamd.⁷⁰

Na de verlegging kwam de Maas bij Veen uit in de Alm. Via de zuidelijke tak van de Alm kwam het water bij Almmonde weer in de Maas. De noordelijke tak van de Alm (de Werken) verlandde en werd in 1230 afgedamd (Werkendam).⁷¹ Op den duur kon de Alm het vele water niet verwerken, waarna de Maas omstreeks 1275 opnieuw doorbrak ter hoogte van Neer-Andel.⁷² Delen van de dorpen Giessen en Rijswijk werden weggespoeld. Sedertdien komt de Maas bij Woudrichem uit in de Waal/

Merwede. Na deze tweede verlegging van de Maas kon ook de Alm afgedamd worden. Inderdaad gebeurde dat kort daarna.⁷³ Benedenstrooms werd de Maas rond 1282 afgedamd bij Maasdam en Dubbeldam. Hierdoor was een groot gebied vrij van buitenwater. Pas nadien konden de verschillende waterschappen in dit gebied worden samengevoegd tot de Grote Waard (fig. 9).

2.4.3.2 De vorming van het waterschap van de Grote Waard

De oudste kaden en dijken in het riviergebied waren loodrecht op de richting van de rivier aangelegd. Ze dienden vooral ter bescherming tegen het van bovenstrooms afkomstige overstromingswater, dat door deze "zijdwenden" werd teruggeleid naar de rivier. Mogelijk werden in het Nederlandse rivierengebied al in de 11e eeuw lokale waterkerende dijken aangelegd.⁷⁴

Later werden ook dijken gelegd langs de rivieren. Mogelijk bestonden al in het begin van de dertiende eeuw aaneengesloten ringdijken rond een aantal gebieden die later aaneengroeiden tot de Grote Waard. Het lijkt waarschijnlijk dat afdammingen van rivieren als de Werken zullen zijn voorafgegaan door of samengegaan met het sluiten van de ringdijken.

De aaneengesloten dijken maakten een vorm van bovenlokaal bestuur noodzakelijk. Hiertoe sloten de afzonderlijke ambachten zich aan een waterschap, het eerst in het begin van de dertiende eeuw in de Dordtse Waard.⁷⁵ Dit gebied werd in de dertiende eeuw aangeduid als de "Grote Waard", tegenwoordig noemt men het wel de "oorspronkelijke Grote Waard".

Een tweede waterschap kwam na 1271 tot stand in de Tieselenswaard, ten zuidwesten van de oorspronkelijke Grote Waard.

Na de afdamming van de Oude Maas en de Alm stroomde al het Maaswater via de Merwede naar het westen. De gebieden ten zuiden van de Merwede konden toen worden samengevoegd tot één groot waterschap: de Grote of Zuidhollandse Waard. Waarschijnlijk kwam dit waterschap rond 1282 tot stand.⁷⁶

Het waterschap is steeds een complex geheel gebleven. In waterstaatkundig opzicht had de Grote Waard na het afdammen van Maas en Alm nog te maken met water dat onder andere via de Donge afkomstig was van de hogere gronden aan de zuidzijde. Daarnaast was er nog de invloed van regenwater, dat met de daling van het maaiveld steeds moeilijker weg kon. De maaiveldaling ging snel: in 1334 werd de Dordtse Waard al aangeduid als de "Kleizijde van de Grote Waard" en had dus blijkbaar haar veenkarakter al verloren.⁷⁷

Met het opdringen van de zee-invloed kwam de westelijke dijk van de Grote Waard steeds meer onder druk van het zeewater te staan. Daarbij kwamen bestuurlijke problemen. Naast de verschillende Hollandse gebieden lagen stukken Brabant binnen de Grote Waard. De Brabantse delen hadden in de waterstaatsorganisatie een uitzonderingspositie en hoefden slechts hun eigen achterkade te onderhouden. Ook de Tieselenswaard is nooit volledig in het waterschap van de Grote Waard geïntegreerd.⁷⁸ In het Land van Altena betaalden slechts de ambachten die aan de buitendijken grensden, mee aan het onderhoud ervan.⁷⁹

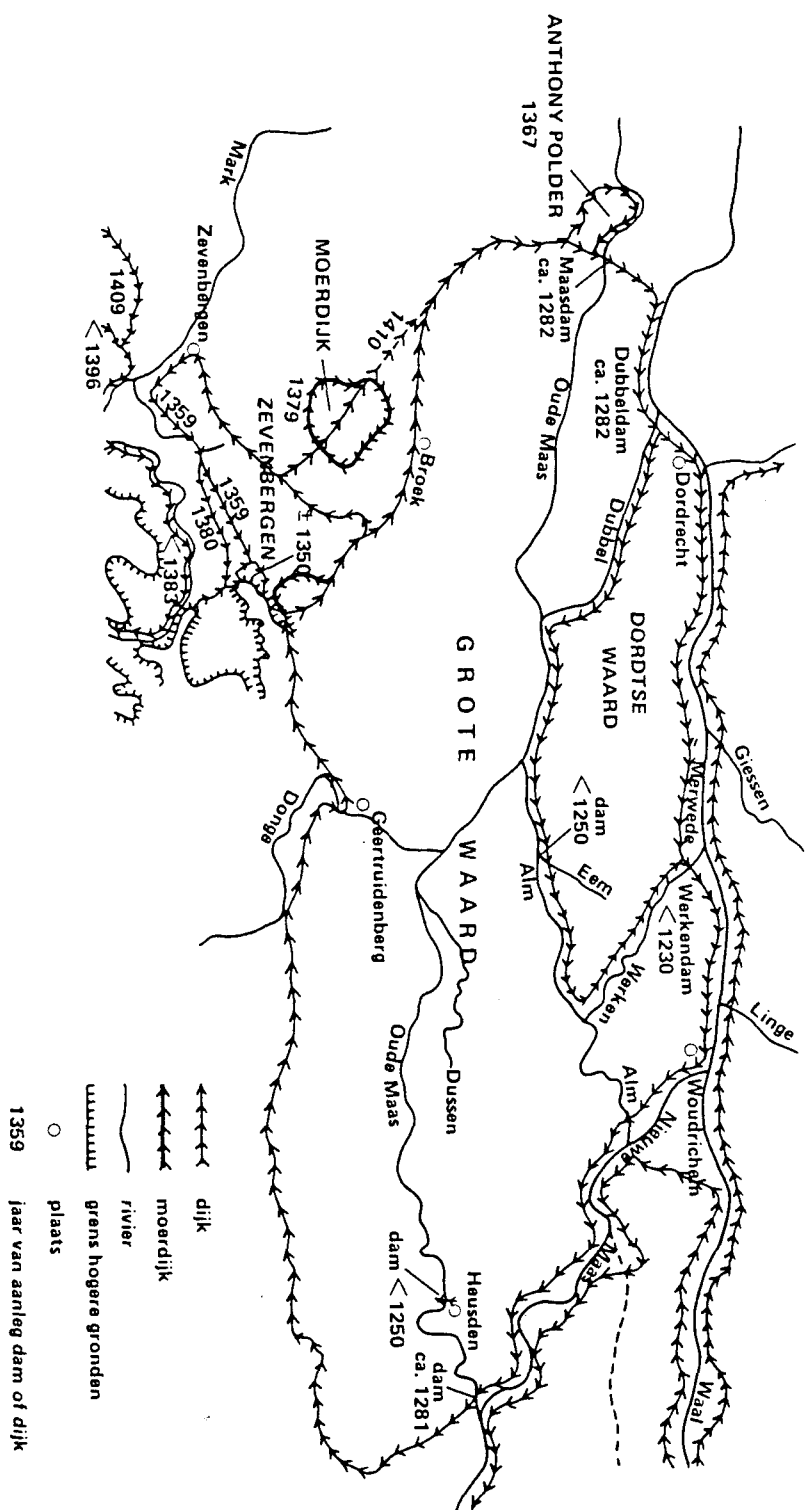


Fig. 9 De Grote Waard en omgeving Bron: Stol, 1981; Leenders, 1982-1

2.4.4 Nederzettingen in de Grote Waard

2.4.4.1 Het Land van Heusden en Altena

2.4.4.1.1 De nederzettingen op de stroomruggen

De oude nederzettingen liggen met het bijbehorende bouwland op de delen van de stroomruggen die in de vroege middeleeuwen boven het veen uitstaken.

Daarbij valt het op, dat langs de Alm goed ontwikkelde enges (open akkercomplexen) liggen: Rijswijk, Eng, Uitwijk, Emmikhoven. Op de Dussense stroomrug treffen we deze niet aan.

Den Uyl⁸⁰ noemde Eethen en Genderen als voorbeelden van het "ronde esdorp". Kenmerkend voor dit type is het onregelmatige wegenpatroon, waarin vaak een ringweg te onderscheiden valt. Vaak volgen de wegen natuurlijke waterlopen.⁸¹ De beddingen hiervan waren niet bruikbaar voor akkerbouw en daarom minder waardevol. Ze bleven onontgonnen en boden later plaats aan wegen. De "ronde" dorpen behoren tot de oudste dorpen in het rivierengebied (fig. 10)

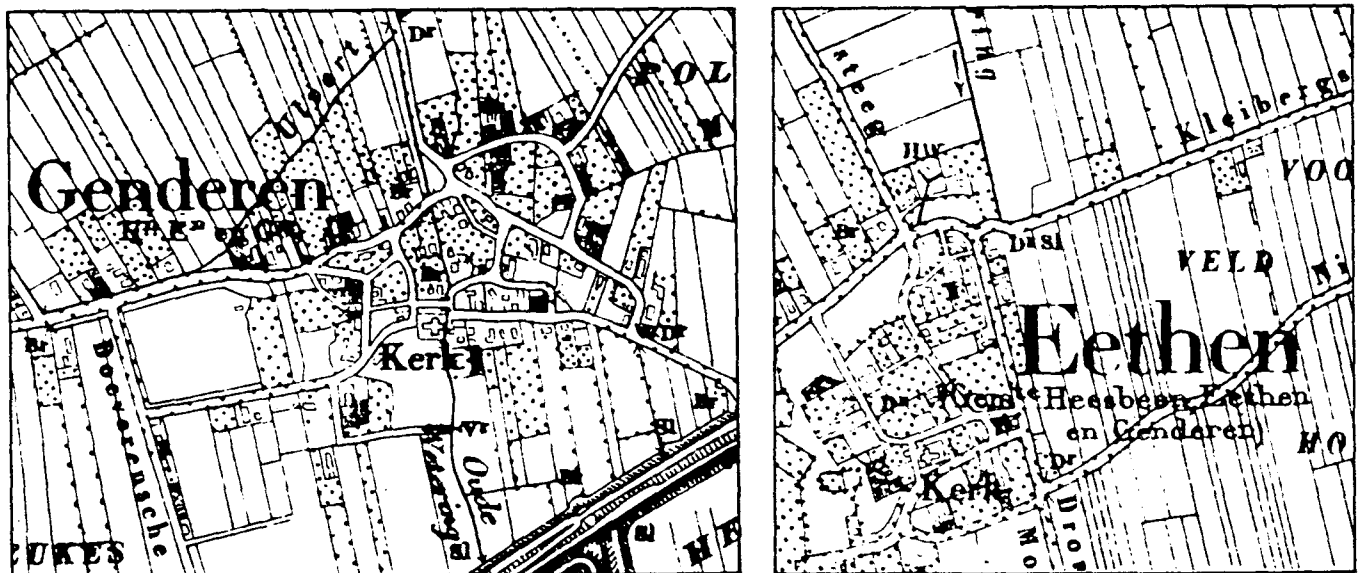


Fig. 10 De dorpskommen van Eethen en Genderen (Bron: Topografische Kaart, 1895)

Naast de al genoemde voorbeelden behoren Drongelen, Aalburg en het zeer gaaf bewaarde Uitwijk tot dit type. Naast het "ronde" wordt een "gestrekt" dorptype onderscheiden. Hier bestaat het wegenpatroon uit twee ongeveer evenwijdig lopende wegen (een voorstraat en een achterstraat), die aan beide einden van het dorp bij elkaar komen. Meestal volgen de wegen een natuurlijke waterloop. Men neemt aan dat het "gestrekte" dorptype iets jonger is dan het "ronde", maar nog wel uit de vroege middeleeuwen dateert. Voorbeelden zijn Woudrichem, Giessen en Rijswijk. Geen van de genoemde voorbeelden geeft nu nog een goed beeld van het "gestrekte" dorptype, doordat delen van de nederzettingen in de Maas zijn verdwenen. Dat gebeurde toen deze rivier zich rond 1275 een nieuwe weg baande naar het noor-

den. In Giessen werd daarbij een deel van de kerk weggespoeld, terwijl ook de kerk van Rijswijk werd beschadigd. In beide dorpen ligt de kerk nu nog buitendijks.

Ook Aalburg wekt de indruk dat een deel van het dorp in de rivier is verdwenen. Een nog bestaande heuvel in de uiterwaarden heeft misschien iets met een weggespoeld deel van het dorp te maken.

2.4.4.1.2 Oevernederzettingen

Meer naar het westen verdronken de stroomruggen in het veen. We vinden hier een totaal ander nederzettingstype: een langgerekte nederzetting, direct aan de rivier gelegen met vanuit de rivier opstreckende verkaveling. Een mooi voorbeeld is Dussen-Muilkerk, verkaveld vanuit de rivier de Dussen. Gezien de naam moet de nederzetting jonger zijn dan Dussen-Munsterkerk, dat tevens wat onregelmatiger verkaveld⁸² was. Een ander voorbeeld is De Werken, aan de gelijknamige zijtak van de Alm. Ook in Babiloniënbroek/Hill⁸³ (fig. 11) was de ontginningsbasis een natuurlijke waterloop. Al deze nederzettingen worden voor het eerst genoemd in de twaalfde eeuw.⁸⁴ Ten westen van de Kornsedijk, in de later verdronken delen van de Grote Waard, zullen voornamelijk van dergelijke nederzettingen hebben gelegen.

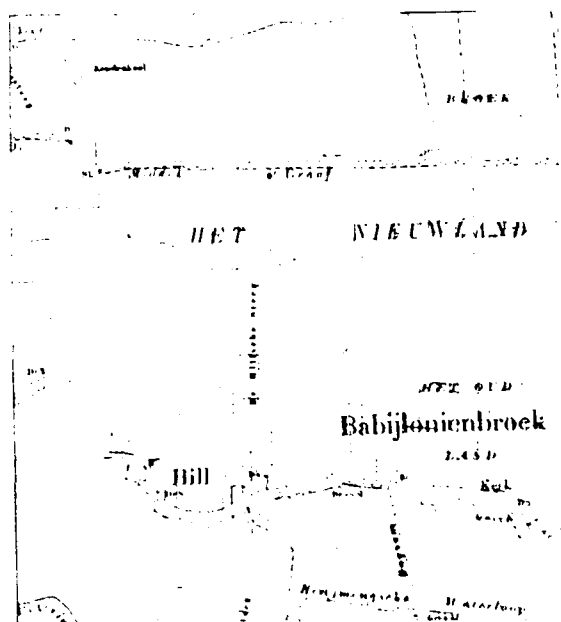


Fig. 11 Babiloniënbroek en Hill (Bron: Topografische Kaart, 1895)

2.4.4.1.3 Ontginning van de kommen

Bij de nederzettingen op de stroomruggen hoorden moerassige weilanden in de komgronden. De vorm van de dorpsgebieden weerspiegelt dit. Ze bestaan elk uit een gebied met bewoning en bouwland op een van de stroomruggen en een komgebied. De centrale gedeelten van de

Vanuit de woonplaatsen bij de rivieren werden strookvormige kavels naar achteren, het veen in, uitgezet.

Voor het uitoefenen van landbouw op veen moest het veen ontwaterd worden. Dit leidde tot verlaging van het maaiveld door klink. Het land kwam daardoor te laag te liggen voor akkerbouw en het bouwland schoof op naar een stuk nog hoogliggend veen verder naar achteren. De afstand tussen de boerderijen en het bouwland nam hierdoor toe en na verloop van tijd verplaatste de bewoning zich naar het bouwland. Deze ontwikkeling is typerend voor veenontginningen zonder vooraf bepaalde achtergrens en heeft ook elders plaatsgevonden.⁸⁷ In Raamsdonk en Waspik werd de bewoning verplaatst naar een voormalige achterkade, de Achterste dijk. Het tijdstip waarop dat gebeurde is niet bekend, maar van de kerk van Raamsdonk, die nog aan de Achterste dijk staat, zijn delen mogelijk laat 13^e-eeuws.⁸⁸ Op dat moment moet de verplaatsing van de bevolking op zijn minst in volle gang zijn geweest.

Ten oosten van Raamsdonk moeten de dorpen op dezelfde hoogte, in het verlengde van de Achterste dijk, hebben gelegen.⁸⁹

De nieuwe achterkade werd de Kadestraat. Het gebied daarachter, tussen de Kadestraat en 's-Gravenmoer was omstreden. De dorpen meenden hier op grond van hun opstrekrecht aanspraken op te hebben, de graaf meende er op grond van het wildernisregaal vrij over te kunnen beschikken.⁹⁰ In de meeste gevallen werd dit opgelost doordat de graaf het gebied als "overmate"⁹¹ verkocht aan de dorpen.

In 1329 was al op deze wijze een gebied ten zuiden van de toenmalige bewoningsas (de Achterste dijk) tot aan de Kadestraat bij de dorpen gevoegd.

Het opschuiven van het bouwland in zuidelijke richting ging door en na verloop van tijd begon de bewoning zich te verplaatsen naar de Kadestraat.

Het gebied ten zuiden van de Kadestraat was echter in de eerste helft van de 14e eeuw al aan een aantal particulieren uitgegeven voor vervening. Het sloot aan bij de vervening van 's-Gravenmoer.

In fig. 13 zijn deze gebieden aangegeven met de cijfers I, II, III, IV en V.⁹²

De turf zal waarschijnlijk zijn afgevoerd via een vaart die op de grens met 's-Gravenmoer kan hebben gelopen. Hier kon aangesloten worden op de Donge.

In 1335 werd een nieuwe vaart gegraven naar de Oude Maas, om de blijkbaar moeilijk bevaarbare Donge te omzeilen.⁹³ Van deze vaart (fig. 45: 13) is een deel ten noorden van de Achterste dijk nog te zien op een kaart uit 1562; een ander deel is nog te herkennen in een recht stuk kreek (18).⁹⁴

Later, na afloop van de vervening, zijn ook deze gebieden bij de dorpen gevoegd. Enkel het "Hendrik Luitenambacht" (gebied III op fig. 13) behield tot de Franse tijd een afzonderlijke schepenbank.⁹⁵ Door de verlaging van het maaiveld was intussen een WNW-020 gerichte dekzandrug zichtbaar geworden. De bewoning verplaatste zich opnieuw, nu naar deze rug. In Raamsdonk betekende dat een verplaatsing van het dorp in noordelijke richting (fig. 13: van 4 naar 3), in de andere dorpen in zuidelijke richting (van 7 naar 8).

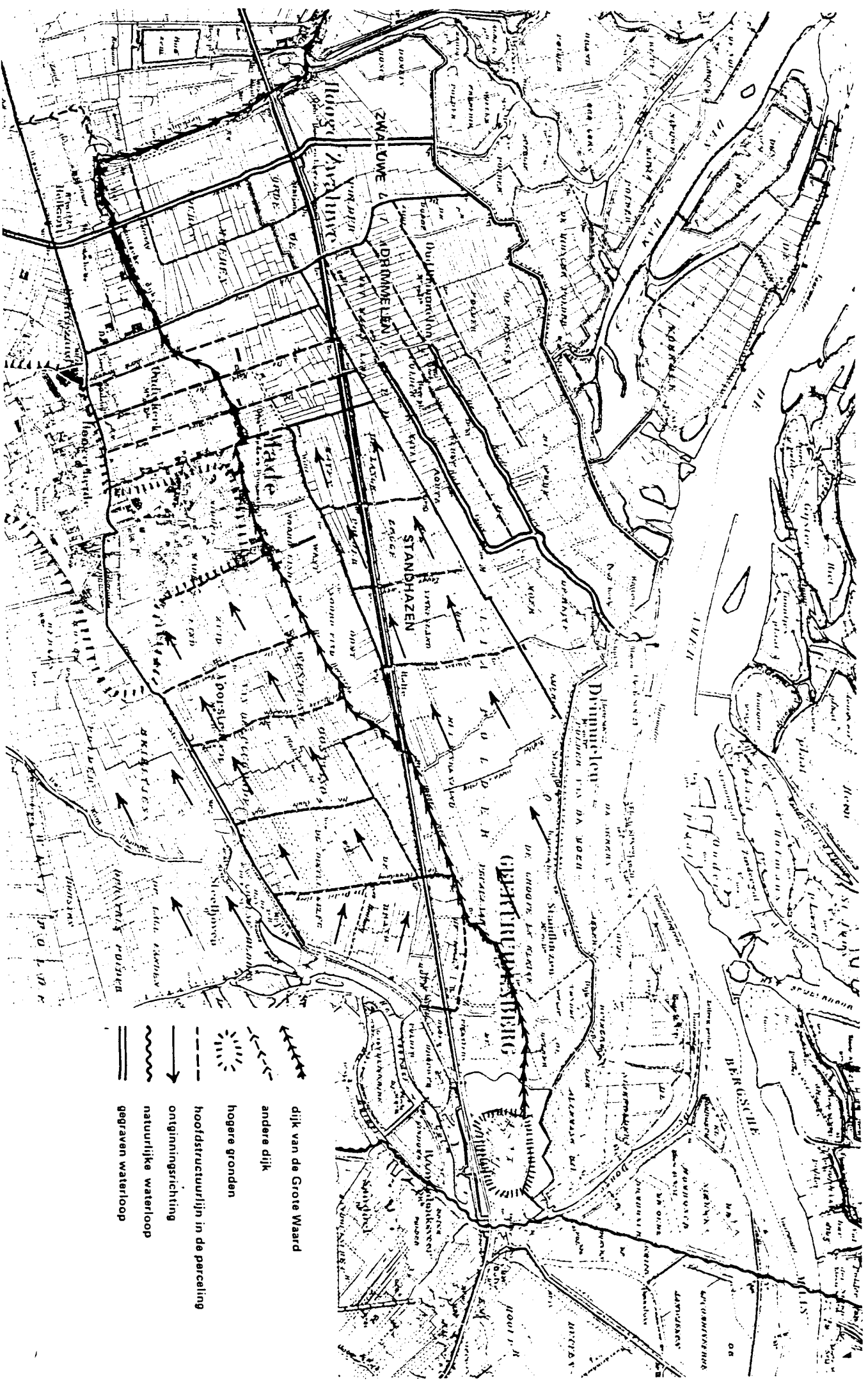


Fig. 14 Het zuidwestelijke deel van de Grote Waard (Topografie: Topografische Kaart, ca. 1900)

2.4.4.3 Het gebied ten westen van Geertruidenberg

Aan de westoever van de Donge vond een soortgelijke ontwikkeling plaats als in de hiervoor beschreven westelijke Langstraat. De oudste bewoning lag ook hier aan de rivier. Op een zandopduiking aan de Donge ontstond Geertruidenberg. De vorm van de Markt, driehoekig met de scherpe punt wijzend in de richting van de bij de stad horende graslanden, wijst nog op de agrarische voorgeschiedenis van de stad (zie fig. 14).

Het gebied van Made (de naam betekent: hooiland) behoorde bij de weidegronden die in 1213 aan de stad Geertruidenberg werden toegevoegd. Het werd gebruikt als gemeenschappelijk weiland en hooiland.⁹⁶ De naam Made werd voor het eerst genoemd in 1321.⁹⁷

De nederzetting Made (aanvankelijk alleen bestaande uit de bewoning langs de Voorstraat) zal pas ontstaan zijn nadat de gemeenschappelijke gronden in particulier bezit waren overgegaan. Voor het in erfcijs geven van die gemene gronden werd in 1346 toestemming gegeven door de gravin van Holland.⁹⁸

Ten zuiden van Geertruidenberg lag Steenlo (1213: "Sthenlo"), waarvan de naam ook wijst op een hogere plek (-lo is droog bos). De naam leeft in verbasterde vorm nog voort in het gehucht Steelhoven. Ten noorden van Geertruidenberg lagen Standhazen (1213: "Stanthese")⁹⁹ en Drimmelen.

Vanuit de bewoonde strook strekte de verkaveling op in WZW-richting. Ook de ontginning verliep in deze richting. Evenals in de Langstraatedorpen was sprake van "overmate". In 1329 verkocht de graaf van Holland "overmate" aan Standhazen en Drimmelen.

De verkaveling wijkt af van die van het grootste deel van de Langstraat door een grotere verbrokkeling. De kavels zijn niet steeds doorgetrokken. Steeds werd een nieuw ontginningsblok afzonderlijk verdeeld, vaak met een iets afwijkende richting.

Weer een ander beeld vertoont Drimmelen. De verkaveling bestaat hier uit vier zeer lange en brede stroken, die verdeeld zijn in dwarsstroken. Tussen de eerste en tweede strook ligt nu de Breede of Oude Drimmelse Vaart, tussen de derde en vierde de Kerkvaart. Beide vaarten zijn verbonden door de Dwarsvaart.

Deze vaarten maken de indruk breder en bochtiger te zijn geworden door latere zee-invloed, maar kunnen in eerste instantie dateren uit de 14^e eeuw. In 1373 wordt tenminste een "Vaertweer" genoemd in Drimmelen.¹⁰⁰ Aanvankelijk zal zeker landbouw zijn uitgeoefend op veen.¹⁰¹ Later blijkt in deze zuidwesthoek van de Grote Waard ook verveend te worden. In 1349 en 1355 werden moergronden bij Drimmelen verkocht¹⁰². Misschien hangen de vaarten van Drimmelen hiermee samen.

In het gebied van Hooge Zwaluwe ligt de Oude Moer. Deze wordt van noord naar zuid doorsneden door de Oude Vaart, een turfvaart, die via de Binnenpolder van Terheijden naar de Mark liep. De verveening is hier nog lange tijd doorgegaan, in het noordwesten van de polder zelfs tot in de 18^e eeuw.¹⁰³

De Oude Moer grenst in het oosten aan de Vierendelen. Dit onder Made behorende gebied vertoont qua structuur een grote overeenkomst met

Drimmelen: vier brede, overdwars opgedeelde, stroken. De vierdeling gaat terug tot ca. 1395, toen het gebied aan vier groepen mensen ter vervening werd uitgegeven.¹⁰⁴

2.4.4.4 De in de 15e eeuw verloren gegane delen van de Grote Waard

Over de middeleeuwse nederzettingen in de huidige Biesbosch en omgeving kunnen we kort zijn, omdat er niets van over is. Ten zuiden van de Maas lagen nederzettingen als Wioldrecht, Twintighoeven, Dubbelmonde en Almmonde. Almmonde lag tegenover de uitmonding van de Alm in de Maas. Aan de overzijde lag Almsvoet. Beide plaatsen werden verbonden door een veer, schakel in de handelsweg Geertruidenberg - Dordrecht.

In elk van de genoemde nederzettingen ten zuiden van de Maas was sprake van "overmate". Dit wijst op een nederzettingsvorm vergelijkbaar met die in de westelijke Langstraat.¹⁰⁵ Het wijst ook op een ontstaan van de nederzettingen in de periode voordat het gezag van de Hollandse graaf er effectief werd (dus vóór ca. 1200).¹⁰⁶

De uitoefening van akkerbouw op veen blijkt uit het voorkomen van korentienden in de 14^e eeuw in Twintighoeven, Almmonde en Dubbelmonde.¹⁰⁷

De meeste van deze nederzettingen zullen streekdorpen zijn geweest, met bewoning langs de rivieren en een verkaveling die vanuit de rivieren opstrekt naar achteren. Anderzijds was Werkendam, mogelijk ook Almsvoet, eerder een niet-agrarische nederzetting zonder een groot grondgebied.

2.4.5 Achtergronden van de ondergang van de Grote Waard

De eerste ontginningen in de latere Grote Waard vonden plaats in een gebied waar nog niets van zee-invloed was te merken. Toen plaatsen als Eethen en Meeuwen werden gesticht, was de kustlijn van zuidwest Nederland nog veel meer gesloten dan in later eeuwen.

In de eeuwen daarna veranderde dat. De zeegaten werden verwijd en zuidwest Nederland verbrokkelde tot een getijdendelta. Naarmate de zeegaten groter werden, drong de zee-invloed verder landinwaarts door en bereikte ook het gebied van de Grote Waard.

De problemen van de Grote Waard werden hierdoor aan de westzijde steeds groter. We zagen hoe de Grote Waard werd gevormd vanuit het oosten, waar door waterstaatkundige werken de rivieren werden buitengesloten. De dijk aan de westkant was aanvankelijk veel minder belangrijk, maar juist deze kwam nu onder druk te staan.

Overstromingen door de zee leverden direct gevaar op van dijkdoorbraken. Ze hadden nog een ander gevolg, dat op de lange termijn de gevaren sterk vergrootte: de selnering.¹⁰⁸ Het zoute veen werd op drie manieren gewonnen. Het eenvoudigst was het weggraven in al bedijkte polders. Vooral in Zeeland is hierdoor veel cultuurland vernield. Daarnaast kon men buitendijks gaan graven. Vanuit een natuurlijke of opgeworpen heuvel werd dan derrie in de omgeving verzameld.

De derde mogelijkheid was het speciaal aanleggen van een moerdijk om een moerconcessie. Dit vereiste een forse investering vooraf, maar de opbrengsten waren zo hoog, dat die er dubbel en dwars uitkwam.

In noordwest Brabant en omgeving is veel met dergelijke moerdijken gewerkt. Enkele daarvan, zoals de nog aanwezige "Zoute Dijk" (bijl. 5) lagen direct tegen de westelijke dijk van de Grote Waard. Dat leidde op den duur tot een uiterst gevaarlijke situatie: nadat het gebied binnen de moerdijk was uitgemoerd, werd het verlaten. De moerdijk werd daarna niet meer onderhouden en brak al snel door. Het zeewater kwam daardoor weer tot aan de dijk van de Grote Waard, maar die was door de verlaging van het maaiveld tot in de directe nabijheid veel minder dan voorheen in staat om het water te keren.

Intussen nam de zee-invloed in de omgeving nog steeds toe, extra versterkt door de lagere ligging van de uitgemoerde gebieden. Zo bereikte de zee in 1374 via een kort daarvoor uitgemoerd gebied bij Broek de dijk van de Grote Waard, die vervolgens doorbrak.¹⁰⁹ Door de uitgeschuurde geul liep de eb lager af dan bij de hoofdduitwatering van de Grote Waard bij Maasdam. De uitwateringssluizen werden kort daarop overgebracht van Maasdam naar Broek.

De omgeving van de sluizen bij Broek bleef daarna het zwakke punt in de dijk van de Grote Waard. De doorbraak van 1374 werd gevolgd door nieuwe doorbraken in de twee volgende jaren. Pas daarna kreeg men de kans de dijk geheel te herstellen. Toch volgden in 1394 en 1421 opnieuw doorbraken bij Broek. Alvorens nader in te gaan op de achteraf gezien fatale overstromingen van 1421 en volgende jaren, moet gewezen worden op andere factoren die de ondergang van de Grote Waard hebben gestimuleerd: de binnendijkse vervening, de maaiveldverlaging door ontwatering van het veen en de bestuurlijke chaos.

Binnen het gebied van de Grote Waard werd veen afgegraven voor gebruik als brandstof (turf).

Daarnaast werd het maaiveld verlaagd door ontwatering voor agrarische doeleinden.¹¹⁰

De verlaging van het maaiveld zorgde voor afwateringsproblemen, zonder welke wellicht de verplaatsing van de sluizen van Maasdam naar het gevaarlijke punt bij Broek achterwege had kunnen blijven. Bij overstromingen was door de maaivelddalning een grotere instroming van zeewater mogelijk.

Een laatste factor die in het nadeel van Grote Waard werkte, was de politieke versnippering, die in combinatie met de vaak tegenstrijdige belangen van verschillende groepen en deelgebieden een slagvaardig beleid bemoeilijkte (zie ook par. 2.4.3.2).

Stol¹¹¹ concludeerde dat de Grote Waard te groot was. Technisch, maar vooral organisatorisch was men nog niet in staat een zo groot en bovendien zo heterogeen gebied blijvend boven water te houden in de wel erg moeilijke omstandigheden van de vijftiende eeuw.

2.4.6 De overstromingen in de 15e eeuw en de daarop volgende defensieve bedijkingen

In november 1421 werd de Grote Waard overstroomd (St. Elizabethsvloed). Later braken ook de dijken van de Merwede tussen Sleeuwijk en Woudrichem door.¹¹² Daardoor werd het herstel van de dijken van de Grote Waard extra bemoeilijkt: het water van de Waal/Merwede schuurde een nieuwe loop uit door de latere Biesbosch.

Al snel na de St.Elizabethsvloed (waarschijnlijk rond 1422) werd de Mosterddijk aangelegd.¹¹⁷ Deze dijk lag ongeveer op de grens van het vloedwater. Van Andel volgde de Mosterddijk aanvankelijk de Andelse steeg. Ten zuiden daarvan werd de dijk nieuw aangelegd en doorsneed de bestaande verkaveling. Daarbij werd gebruik gemaakt van de intussen boven het veen uitgekomen Biesheuvelse stroomrug. Ten westen daarvan werden de meeste nederzettingen beschermd door hun hoge ligging op stroomruggen. De polder De Oude Ban werd beschermd door de Oudendijk, waarschijnlijk kort na het doorbreken van de dijk langs de Merwede aangelegd tussen die Merwededijk en de Rijswijkse stroomrug (fig. 15).

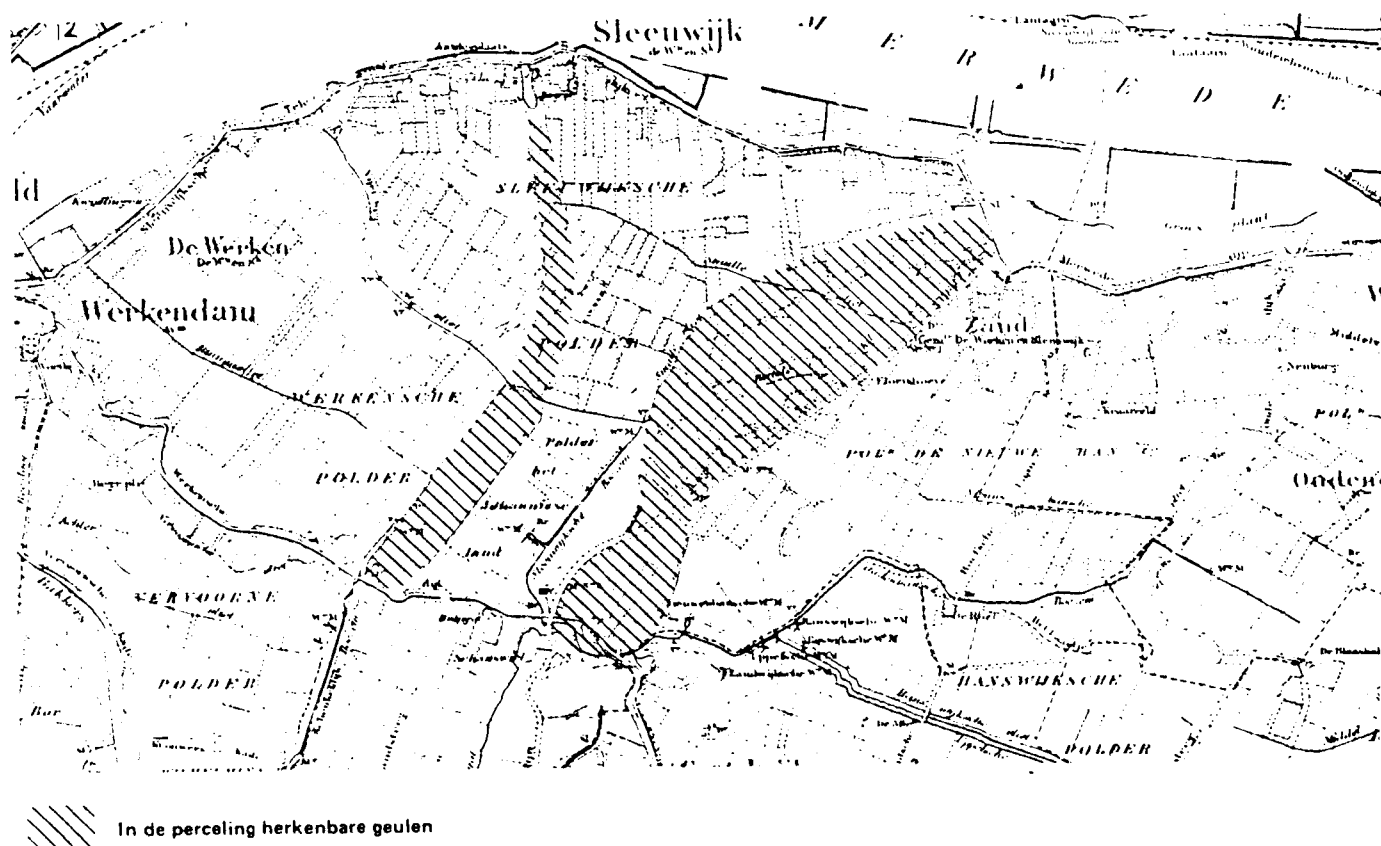


Fig. 15 Het gebied tussen Werkendam en Oudendijk (Topografie: Topografische Kaart, ca. 1900)

Ten westen van de Mosterddijk is in een groot gebied de verkaveling van vóór de St.Elizabethsvloed blijven bestaan. Dit duidt erop dat het gebied steeds in gebruik is gebleven. Wel werd de invloed van het water naar het westen toe steeds sterker gevoeld, terwijl die invloed ook in de tijd toenam.

In 1461 werd de Kornsedijk aangelegd. Door herstel van de dijk tussen Woudrichem en Werkendam (door middel van een inlaagdijk) werd de doorbraak van de Merwede weer ongedaan gemaakt. Van Werkendam werd een nieuwe dijk gelegd over de stroomrug van de Werken naar Gantelwijk, en vandaar via Almkerk naar het zuiden om bij Dussen-Munsterkerk aan te sluiten op de dijk langs de Oude Maas.

Het gebied ten Westen van de Kornsedijk ging verloren en werd pas veel later weer stukje bij beetje ingepolderd.

In het gebied direct ten oosten van de Kornsedijk is de verkaveling over het algemeen blijven bestaan, maar zijn wel nederzettingen verlaten. Het is niet bekend of dit gebeurde door wateroverlast vóór de aanleg van de dijk of juist door stagnerend water nadien. Van de dorpsgebieden Ganswijk, Den Doorn en Dussen-Muilkerk is een deel buitengedijkt. De eerste twee zijn geheel verlaten, evenals Uppel en Honswijk. Honswijk werd na verlaten te zijn, verdeeld tussen De Oude Ban, Sleeuwijk, Rijswijk en Almkerk (fig. 16).

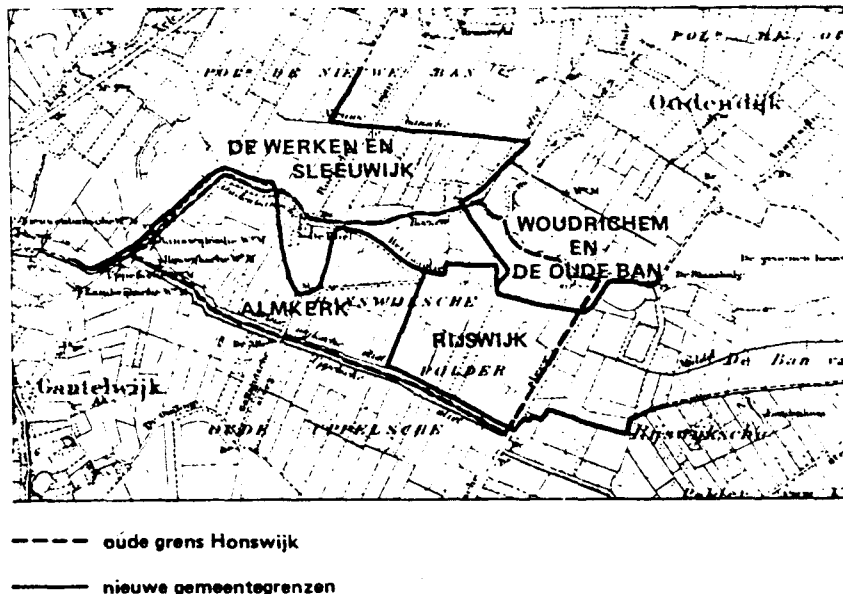


Fig. 16 Het voormalige ambacht Honswijk (Topografie: Topografische Kaart, 1888 , schaal 1:25000)

Ten zuiden van het Land van Heusden en Altena schoot een grote overstromingskreek, de Kille, het in de voorgaande eeuwen sterk verlaagde veengebied ten noorden van de Langstraatdorpen in. De achterste dijk, ooit begonnen als kade tegen het water uit de hoger gelegen venen ten zuiden ervan, ging sedertdien Raamsdonk en omgeving beschermen tegen water uit het noorden. Het gebied ten noorden van de Achter-

ste dijk verdween in de loop van de tijd voor een belangrijk deel in de golven.

De loop van de Donge veranderde op enkele plaatsen. Ten noorden van Geertruidenberg bereikte een uit het noordwesten komende kreek de Donge, die daarop zijn loop verlegde naar de nieuwe opening.

Via de Donge drong de zee ver landinwaarts door. De smalle opening tussen het hoger gelegen Geertruidenberg en de dijk bij Sandoel bleef onaangetast, maar ten zuiden daarvan vormde zich een complete binnenzee. In 1485 werd de kadijk aan de westzijde van dit water, tussen Geertruidenberg en Steenlo na een doorbraak hersteld en meteen verzwaard.¹¹⁴

Via een nieuw gevormde kreek die ten zuiden van Raamsdonk contact maakte met een vaart, die weer uitkwam op de Donge, kreeg ook hier de Donge een nieuw tracé. Een zijtak, de Melkspui, drong in oostelijke richting door tot ter hoogte van Raamsdonk. Van Raamsdonk werd een nieuwe haven gegraven naar de Melkspui, ter vervanging van de oude uitweg naar het noorden.

Ten westen van de Donge bleef Geertruidenberg/Made bestaan, met grote delen van Standhazen, Drimmelen en Steenlo. Ze werden beschermd door de hogere gronden bij Geertruidenberg, de resten van de Waarddijk bij de Zwaluwe en ontelbare kaden om kleine afzonderlijke polderdijtjes. Standhazen en Drimmelen werden wel "onthoofd": juist het bewoonde gebied in het oosten en noordoosten verdween in de golven. Standhazen werd vrijwel verlaten en het oude Drimmelen verdween.¹¹⁵ Het nieuwe Drimmelen (het tegenwoordige Oud Drimmelen) werd gebouwd aan een tweetal vaarten: de Breede Vaart (waaraan het grootste deel van het dorp ligt) en de evenwijdig daaraan lopende Kerkvaart (waaraan de kerk werd gebouwd).¹¹⁶

2.4.7 Ontwikkelingen vanaf de 15e eeuw

2.4.7.1 Het Land van Heusden en Altena

Nadat dit gebied was geconsolideerd door de aanleg van de Kornse dijk is er weinig meer gebeurd. In de eerste periode is de Kornsedijk nog enkele malen doorgebroken, maar de dijk kon steeds snel worden hersteld. Nadat voor de dijk een aantal gorzen was bedijkt, was het oude Land van Altena verder veilig voor overstroming.

De overstromingen, de daling van het maaiveld en de aanleg van de Kornsedijk maakten een nieuw afwateringssysteem noodzakelijk. Aan de oostkant van de Kornsedijk werden enkele kleine gebiedjes afzonderlijk omkaad om naast de rivieren Alm en Dussen te dienen als boezemwater.¹¹⁷

De dorpen legden afzonderlijk of te zamen weteringen aan, die uitkwamen bij molens, die het water omhoog brachten naar het niveau van het boezemwater.

2.4.7.2 Het westelijk deel van de Langstraat

Het zuidelijke deel van de dorpen in de Langstraat werd beveiligd door de Achterste dijk. Ten westen van Raamsdonk bleef een groter

deel van de nederzettingen bewaard.

Tegen de dijken begon het land weer aan te slibben. Deze gronden werden door de boeren van de aanliggende dorpen opnieuw in bezit genomen. De scheislotten van het oude land werden op de gorzen doorgetrokken, waardoor het oude verkavelingsbeeld feitelijk werd hersteld.

Na verloop van tijd werd het hele voormalige gebied teruggewonnen. Slechts het diepste deel van de inbraakkreek uit de 15^e eeuw, de Kille, bleef open water. Later kreeg deze de naam Oude Maasje. Men was toen blijkbaar de werkelijke ligging van de oude Maas al vergeten.¹¹⁸

De buitendijkse kleigebieden werden voornamelijk gebruikt voor hooiwinning. De export van hooi was lange tijd een belangrijke inkomstenbron voor de Langstraatdorpen.¹¹⁹

Een nederzetting die zich voornamelijk na de overstromingen ontwikkelde was Raamsdonkveer, bij een veer over de Donge.

2.4.7.3 Het gebied ten westen van Geertruidenberg

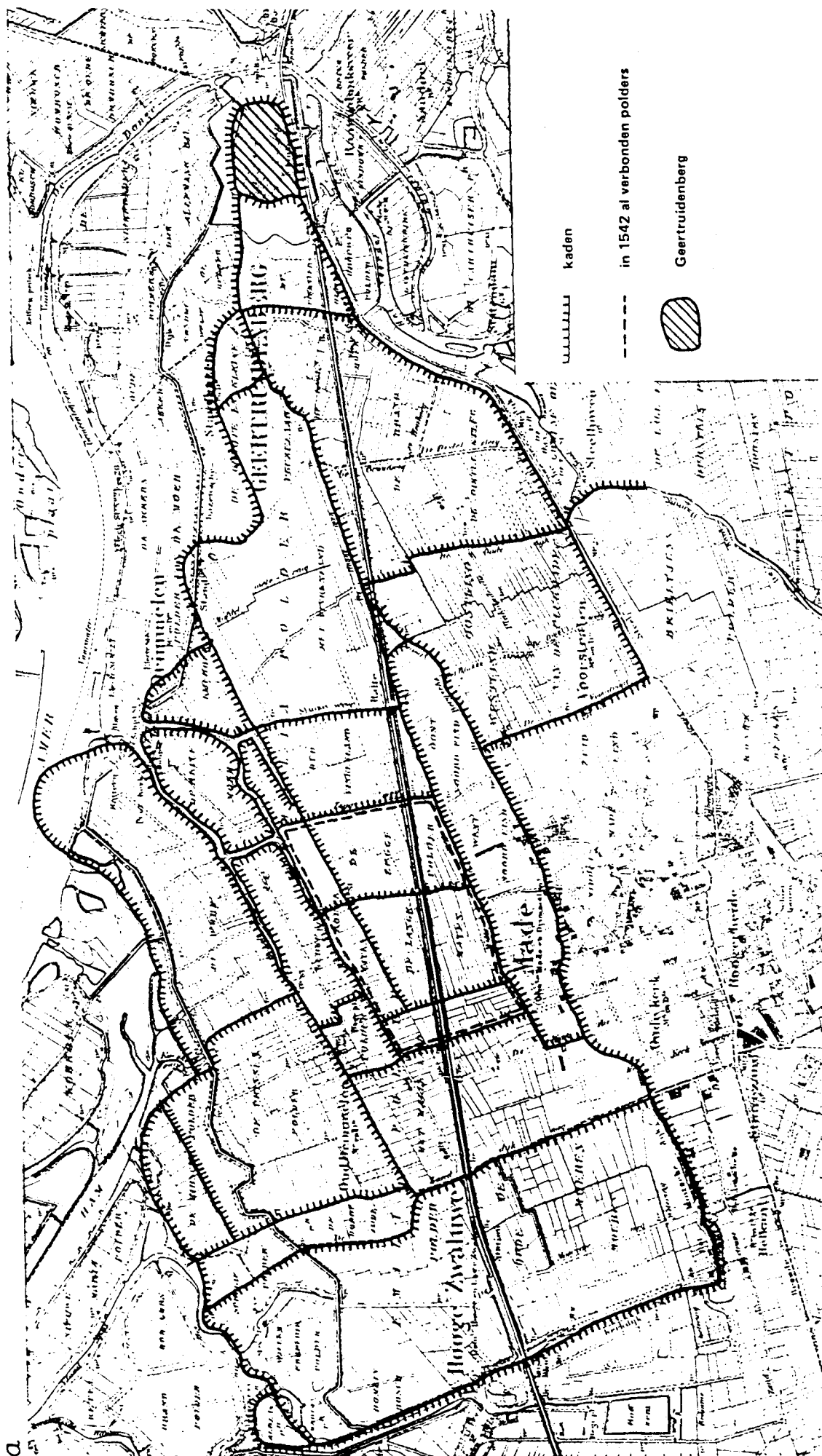
Het door de overstromingen gespaarde gebied tussen Geertruidenberg en de westelijke dijk van de Grote Waard bestond uit een enorm aantal kleine polders, beschermd door kaden. Een deel van die kaden kan dateren uit de periode vóór de overstromingen. Tussen de poldertjes drongen enkele grote krekten diep het land in. Zo liep de Gaete direkt achter de Waarddijk. Meer oostelijk liep de Zwaluwse haven, die oorspronkelijk ook een kreek was.

Tussen de Gaete en de Zwaluwse haven bleven, in de luwte van de resten van de Waarddijk, enkele poldertjes bewaard (Lage Zwaluwe) (zie fig. 25).

Ten oosten van de Zwaluwse haven lag een tweede groep poldertjes (Hooge Zwaluwe, Drimmelen, Standhazen, Made) (zie fig. 17). Dit gebied werd in de 17e eeuw nog steeds bedreigd door het buitenwater. Nadat Drimmelen en Standhazen in 1640 geheel werden overstroomd, zijn plannen gemaakt om de tot dan toe alleen door kaden beschermde poldertjes samen te voegen tot een paar grote polders en die vervolgens door een ringdijk te omgeven.

Na de aanleg van de ringdijk in 1645 werden de polders tussen Hooge Zwaluwe en Geertruidenberg samengevoegd tot de Emiliapolder (zie fig. 17). Op soortelijke wijze gingen kort daarna de polders van Lage Zwaluwe op in de Nieuwe Zwaluwepolder. Door de dijken van de Nieuwe Zwaluwepolder en de Royale polder werden enkele krekten afgesloten en werd zelfs enig nieuw land aangewonnen. Bij de veel meer bedreigde Emiliapolder was dat laatste niet het geval. Hier werden juist enkele poldertjes buiten de bedijking gehouden, misschien om wat meer voorland voor de nieuwe dijk te houden.

Desondanks brak de dijk bij een stormvloed in 1682 op een aantal plaatsen door. Herstel vond slechts plaats in de vorm van zomer-kaden. Deze werden in de volgende jaren welbewust doorgestoken om vruchtbaar slib op het land te krijgen. Het middel bleek erger dan



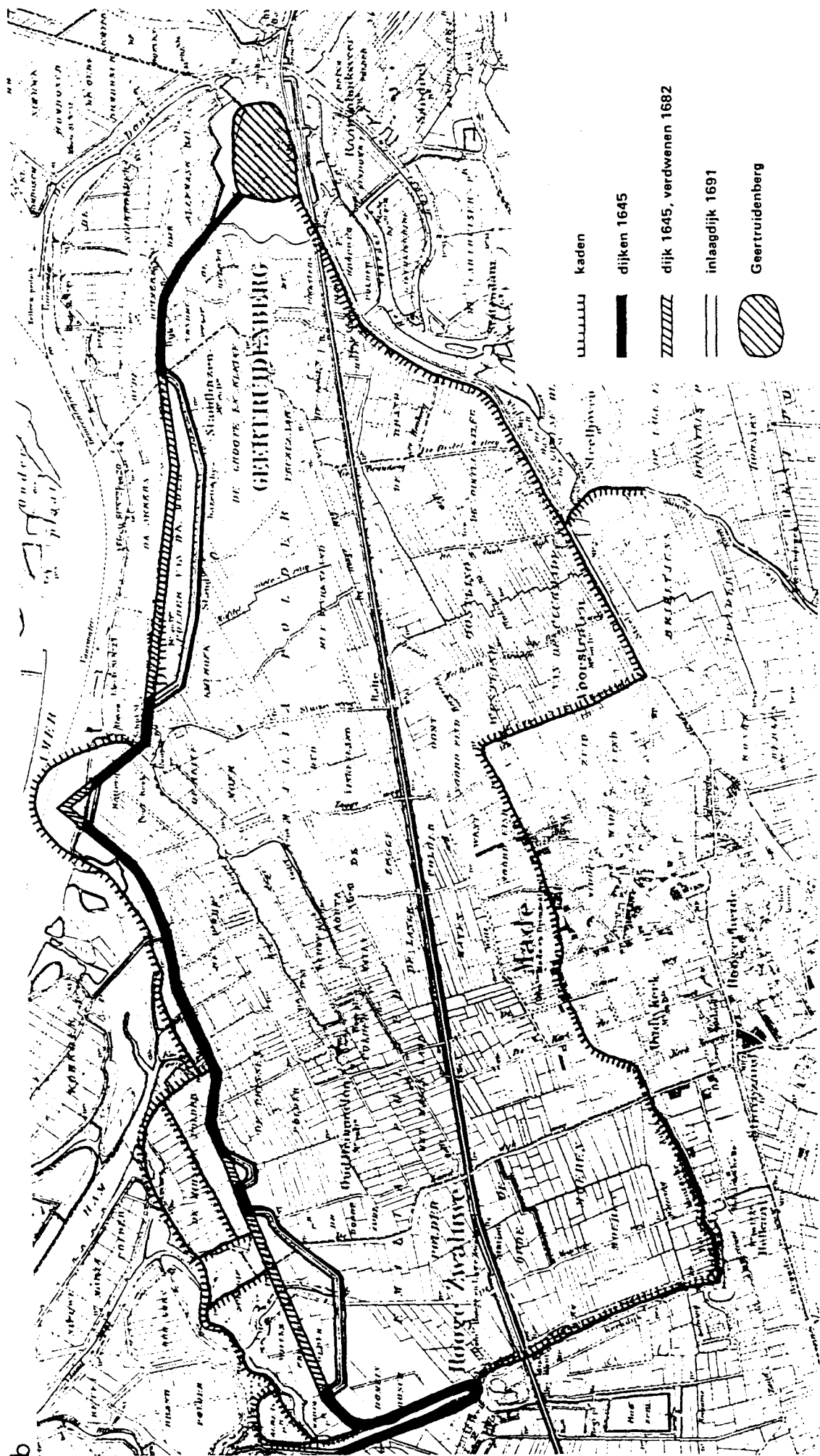


Fig. 17 De vorming van de Emiliapolder (Bron: Van Ham, 1966—1: 163, 168, 169) a situatie voor 1645 b situatie na 1645

de kwaal en in 1691 werd besloten tot herstel van de dijk. Herstel volgens het oude tracé was intussen al niet meer mogelijk, wat noodzaakte tot de bouw van inlaagdijken.¹²⁰

Door de dijk van de Emiliapolder werden de vaarten van Drimmelen afgedamd. Aan de dijk ontstond nu het derde Drimmelen. Het tweede, het huidige Oud-Drimmelen, werd grotendeels verlaten. Van de kerk resteert nog de (nog steeds gebruikte) protestantse begraafplaats.

Het huidige Drimmelen doet met zijn hoofdstraat loodrecht op de dijk en het als haven gebruikte buitendijkse deel van de kreek denken aan de geplande dorpen van de jonge zeekelepolders (zie par. 2.5.4.3.3)).

2.4.7.4 De Biesbosch (Bijlage 4)

In de grote waterplas ten westen van de Kornsedijk bouwde de Merwede een deltagebied op. Langzaam maar zeker kwamen weer wat stukken land boven water uit.¹²¹ De nieuwe aangroei van land begon in het oosten, tegen de Kornse dijk aan.

Als eerste werd al vóór 1550 de Vervoornepolder bedijkt. Nadat ook het Nieuwland van Altena en de Zuidhollandse polder waren bedijkt, werd in 1646 een nieuwe zware dijk om deze polders heen gelegd.¹²² Ten westen van deze dijk ontstonden weer nieuwe op- en aanwassen, waarvan een aantal na verloop van tijd werd omkaad. De eerste vaste bewoners waren de opzichters van een aantal graspolen. Hun huizen stonden op heuvels tegen de kaden aan. In 1840 kwam in de Keizer Guldenswaard en de Oude Dooiemanswaard ook al akkerbouw voor. Behalve deze waren toen nog slechts twee andere poldertjes bewoond. De eerste grotere boerderijen waren de domeinhoeven, die er vanaf 1857 werden neergezet. De oudste was de hoeve Willem III in de polder De Zalm.¹²³

Na de aanleg van de dijk langs de Nieuwe Merwede in 1864-1884 (zie par. 2.4.7.5)) stond het grootste deel van de Biesbosch niet meer onder invloed van het water van de Merwede. De kolonisatie ging daarna in versneld tempo door. Kaden werden verhoogd en het oppervlak bouwland nam toe. Buiten de boerderijen was er vrijwel geen bebouwing.¹²⁴ De belangrijkste menselijke activiteit was lange tijd de visserij. De bewoners van enkele dorpen aan de rand van het onbedijkte deel van de Biesbosch legden zich hierop toe. Een specifieke vissersplaats was Hank, een kleine nederzetting aan een kreek¹²⁵, net buiten de grote dijk van de Nieuwe Dussense polder.

Later kwam ook de griendcultuur op, waarvoor lage omkadingen werden aangelegd. In de grienden woonden gedurende een deel van het jaar mensen.

Gedurende de laatste decennia onderging het gebied grote veranderingen. Door de afsluiting van de zeegaten in zuidwest-Nederland verdween in de Biesbosch de getijdenwerking. Hiermee kwam een eind aan het overstromingsgevaar. Veel polders werden samengevoegd. Daarnaast verdween een aantal polders juist weer onder water door de aanleg van drinkwaterbekkens. Het hieruit gewonnen zand werd gebruikt voor het opspuiten van een groot industrieterrein ten westen van Moerdijk.

2.4.7.5 Bergse Maas en Nieuwe Merwede

Nog in de 19e eeuw was de waterhuishouding problematisch. Het water van de Maas werd bij Woudrichem bij dat van de Waal gevoegd, waarna deze grote watermassa in de Biesbosch belandde. Deze was intussen al lang geen groot binnenmeer meer, maar bestond uit veel kleine polders gescheiden door een ingewikkeld stelsel van kreken.

Vooraf bij een grote wateraanvoer ontstonden problemen. In de 19e en het begin van de 20e eeuw werden deze problemen opgelost door een tweetal maatregelen¹²⁶: de verbetering van de Merwede en de scheiding van Maas en Waal.¹²⁷

Eerst werd de Waal/Merwede geschikt gemaakt om ook de hoogste waterstanden te kunnen verwerken. Door de Biesbosch werd in de jaren 1864- 1884 een nieuwe bedding gemaakt door een aantal bestaande geulen uit te diepen en enkele op- en aanwassen weg te graven. Langs de zuidoever van deze Nieuwe Merwede werd een banddijk gelegd.

Vervolgens werden in de jaren 1886-1908 Maas en Waal gescheiden. Door een nieuw gegraven water, de Bergse Maas, werd het Maaswater bij Heusden in westelijke richting geleid, om bij Geertruidenberg in de Amer uit te komen. Hiermee werd globaal de 11e-eeuwse situatie hersteld. De in de 12e en 13e eeuw gevormde Maasloop tussen Heusden en Woudrichem werd afgesloten en heet sindsdien Afgedamde Maas.

2.4.8 Sporen in het landschap

In de gebieden die niet of slechts kort overstroomd zijn geweest heeft het landschap weinig veranderingen ondergaan tot de recente ruilverkavelingen. Door die ruilverkaveling is een belangrijk deel van de percelering en van de patronen van wegen en kaden onherkenbaar geworden. De nederzettingen hebben hun kenmerken beter behouden.

Veel herinnert nog aan de voortdurende strijd tegen het water in dit gebied. In de eerste plaats zijn er de rivieren (afgedamde Maas, Alm, Merwede) en de rond de laatste eeuwwisseling gegraven Nieuwe Merwede en Bergse Maas.

Daarnaast vormen dijken belangrijke relictten. Van de dijken uit de periode voor de ondergang van de Grote Waard is weinig over. In de gebieden die door de overstromingen zijn gespaard zijn de meeste kleinere kaden verdwenen door de recente ruilverkavelingen. Van de oude ringdijk van de Grote Waard zijn nog wel grote stukken over, zoals die langs de afgedamde Maas en bij Zwaluwe. Van de eerste defensieve dijken na de overstromingen zijn de Oudendijk en enkele fragmenten van de Mosterddijk bewaard. De zware dijken die later gelegd zijn om het overgebleven land (Kornsedijk, dijken van de Emiliapolder en de Nieuwe Zwaluwepolder) zijn in grote lijnen nog over.

Het proces van hernieuwde landaanwinning ten westen van de Kornsedijk is nog te volgen aan het verloop van de dijken en kaden, hoewel veel kaden in de Biesbosch afgegraven zijn na het samenvoegen van veel van de kleine polders in dit gebied.

Van de nederzettingen in het gebied zijn die in het Land van Heusden en Altena het oudst. De dorpskernen zijn hier over het algemeen goed bewaard.

Het huidige zeekleigebied ten westen van de voormalige Grote Waard wordt op grond van een verschil in historisch-geografische ontwikkeling verdeeld in een noordwestelijk en een westelijk gebied. Het eerste is na de grote overstromingen in de 15e eeuw langzaam teruggewonnen. Het huidige westelijk zeekleigebied (zie hoofdstuk 2.6) werd pas in de 16e eeuw ernstig door de zee bedreigd en ging toen grotendeels verloren. Een eeuw later werden de herstellpogingen weer tenietgedaan door een nieuwe overstroming. Pas nadien begon het definitieve terugwinnen. De grens tussen beide gebieden ligt bij Nieuw-Vossemeer. In de volgende paragrafen wordt nader ingegaan op het noordwestelijk zeekleigebied.

2.5.1 Het natuurlandschap

Het huidige zeekleigebied was rond het jaar 1000 nog een aaneengesloten veengebied, slechts onderbroken door waterlopen, een aantal zandopduikingen en enkele meren.¹²⁸

De zandopduikingen zijn herkenbaar aan woorden als donk en berg. Enkele ervan zijn nog steeds zichtbaar (Welberg, Hazeldonk, Kelsdonk) maar andere liggen nu onder de klei-afzettingen.

Het grootste twistpunt wanneer het ging over de situatie vóór de overstromingen, was steeds de loop van de Mark. Delen hiervan zijn intussen wel bekend. Zo heeft Leenders¹²⁹ aangetoond, dat de Mark tot ca. 1400 door de huidige Zwartenbergse polder (langs de Haagse dijk) en vervolgens via de huidige Leurse haven naar het noordwesten stroomde. Daar liep de Mark aan de zuidwestkant vlak langs de stad Zevenbergen.¹³⁰ Via de Scheireevliet kwam de Mark waarschijnlijk uit in de Kromme Kreek.¹³¹

Een andere rivier was de Barlake, een naam die nu nog gedragen wordt door de verbinding tussen Mark en Dintel.¹³²

De topografie van het gebied was niet statisch. Toenemende zee-invloed veranderde de afwatering en maakte overschakeling op selnering mogelijk. Het naar het oosten opdringen van de zee werd versterkt, zo niet mogelijk gemaakt door menselijke activiteiten: landbouw op veen en afgraven van veen hadden beide tot gevolg dat het maaiveld verlaagd werd.¹³³

De overstromingen van de zee hadden invloed op de loop van de rivieren. Via de Barlake maakte de zee rond 1400 contact met de Mark, die daarop zijn benedenloop verlegde naar de Barlake. Ook de bocht door de polder Zwartenberg werd afgesneden (bijl. 13). De getijdenwerking begon nu tot in Terheijden problemen te geven en was merkbaar tot ver ten zuiden van Breda.

2.5.2 Ontwikkeling tot de overstromingen van de 15e eeuw

2.5.2.1 Occupatie en nederzettingen

Enkele veenpolders dicht bij de rand van het pleistoceen waren ingericht voor de landbouw. Soms zijn deze later verveend. Daarbuiten

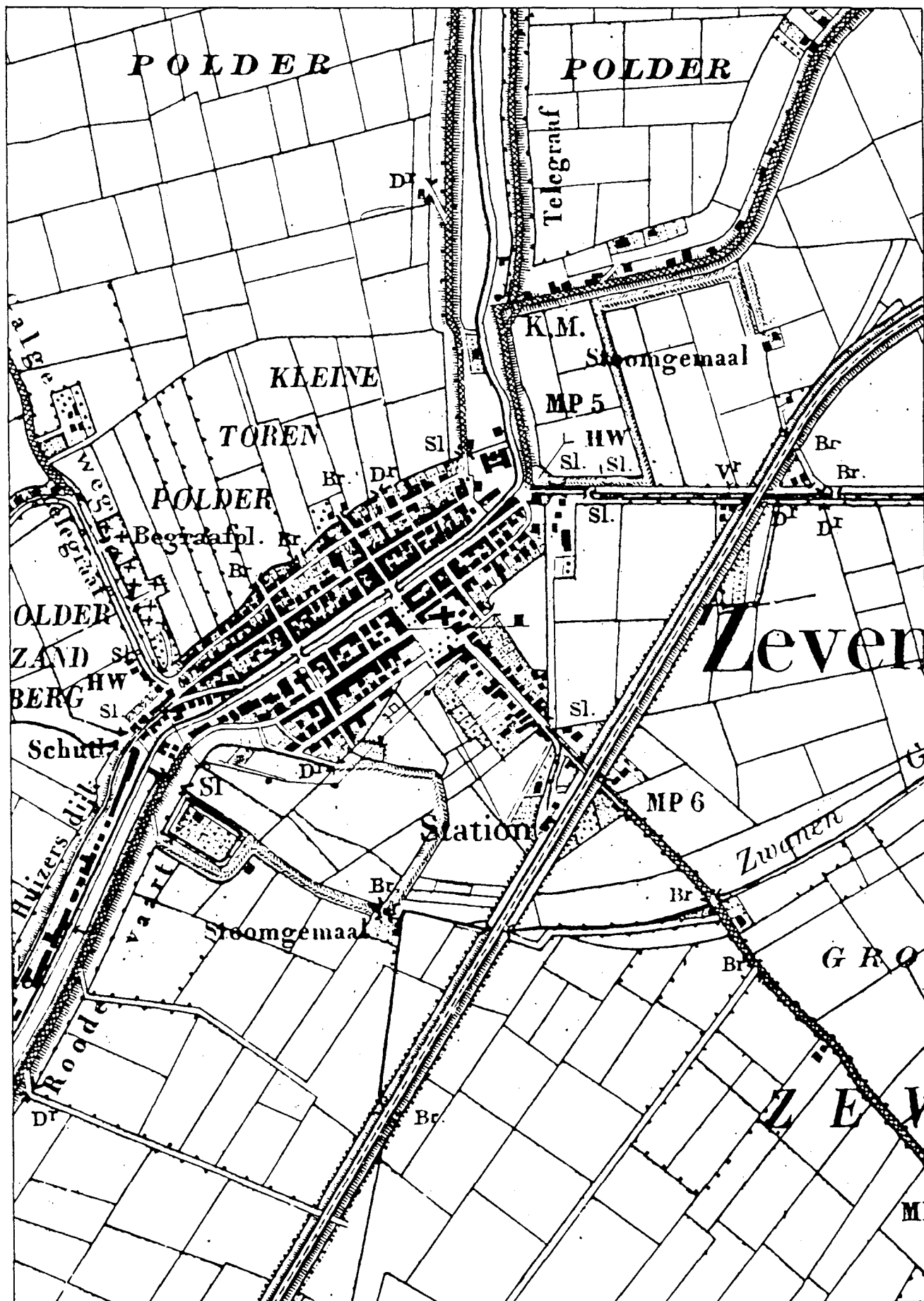


Fig. 18 De stad Zevenbergen in 1893 (Topografie: Topografische Kaart, schaal 1:25 000, verkend in 1893)

liggen gebieden waar vervening de eerste menselijke aktiviteit was. Tenslotte werd in gebieden die door de zee overstroomd waren geweest zout uit veen gewonnen.

In het oostelijke deel van het hier behandelde gebied lagen omstreeks 1300 de nederzettingen Zevenbergen (eerder in de 13e eeuw gesticht) en Zonzeel.

Zonzeel strekte zich uit aan weerszijden van de grens tussen de landen van Breda en Zevenbergen.¹³⁴ Het is begonnen als agrarische nederzetting en bracht in de 14e eeuw korentienden op¹³⁵, één van de weinige aanwijzingen die we hebben voor landbouw op veen in deze omgeving.

Ten zuiden van de Mark werd een deel van het veengebied in gebruik genomen als wei- en hooiland bij de aangrenzende zanddorpen: de Hoevense, Ettense en Haagse Beemden. Deze zullen verder worden behandeld bij het "zandgebied". Ook verder naar het westen werden vanuit de hoger liggende plekken kleine stukken veen in gebruik genomen. De ontwikkeling bleef echter beperkt tot een smalle strook langs de rand van het pleistocene gebied.

Waar Zonzeel mogelijk een agrarische oorsprong had, kan bij Zevenbergen de vervening vanaf het begin de boventoon hebben gevoerd. De stad is in de 13e eeuw gesticht aan een haven, die direct in de Mark uitkomt en het eindpunt van een vaart was. Het geplande karakter valt nog af te lezen uit de plattegrond: een rechthoekig patroon bestaande uit lange straten evenwijdig aan de haven en korte straten dwars daarop. Hieruit blijkt het belang van de haven (fig. 18). Aan de zuidoostkant van de stad lag het kasteel, steunpunt van de heren van Zevenbergen.

De oudste gegevens over Zevenbergen staan in verband met vervening. In 1287 werden enkele moeren uitgegeven aan Vlamingen. Een paar andere moeruitgiften dateren uit dezelfde tijd of zijn iets ouder. Na ongeveer 20 jaar was het grootste deel van het gebied uitgegeven. Na de eerste uitgiften begonnen de voorbereidingen voor de turfwinning, zoals het graven van de Hoofdvaart. Deze liep van de Haven naar het oosten en was aan beide zijden geflankeerd door een weg. De vaart werd naar het oosten verlengd met het vorderen van de vervening, uiteindelijk tot aan Wagenberg toe. De vaart is gedempt toen in de 20e eeuw de beide flankerende wegen werden samengevoegd tot de huidige Langeweg.

Ook in het gebied van Zonzeel werd verveend. Uitgiften van veengebieden zijn bekend in het gebied van de huidige polder Zwartenberg en tussen Zonzeel en Terheijden. Hier kwam een deel van het toen als Vlasselt bekend staande gebied in handen van het klooster Catharinadal.

Ten noordwesten van Zevenbergen lag de heerlijkheid Niervaart, in de omgeving van het huidige Klundert. Bij de bodemkartering in deze omgeving werden in het noordwestelijk deel van de polder Bloemendaal nederzettingssporen aangetroffen. De grenzen van Niervaart kunnen waarschijnlijk nog herkend worden in de grenzen van de huidige gemeente Klundert.¹³⁶

Het gebied van Niervaart is in de 15e eeuw verdrongen, met uitzondering van de Nieuwe Moerdijk (nu gemeente Klundert). Samen met het aangrenzende Moerdijk (nu deels gemeente Zevenbergen, deels Hooge en Lage Zwaluwe) vormde dit gebied een moerconcessie uit het eind van de 14e eeuw.¹³⁷

Andere nog in het landschap herkenbare moerdijken zijn de Zoute Dijk in het Oosten van de gemeente Zevenbergen en de Kijfmoer ten zuiden van de dijk van Zevenbergen. De laatste kreeg omstreeks 1380 een afzonderlijke dijk.¹³⁸

In het gebied ten noorden van Hoeven lagen moerdijken in de Hoevense Beemden (met name De Hope). Een gebied De Oude Moerdijk valt samen met de huidige Sint Maartenspolder.¹³⁹

Van de andere moerdijken in het gebied is weinig over.¹⁴⁰ De Valkenborgse Amer (fig. 19) herinnert nog aan een verdwenen parochie.¹⁴¹

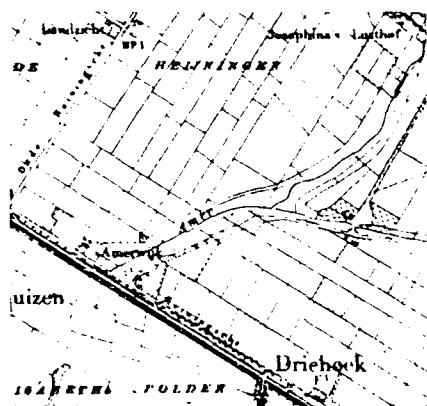


Fig. 19 De Valkenborgse Amer in 1893
(Bron: Topografische Kaart, verkend 1893)

2.5.2.2 Defensieve bedijkingen

Het hier behandelde gebied grensde in het oosten aan de dijk van de Grote Waard, die uit de 13e eeuw dateerde. Daarbuiten ging de bedijking langzaam. Pas in het midden van de 14e eeuw vonden omvangrijke bedijkingen ten westen van de Grote Waard plaats. De invloed van de zee was in de tussentijd toegenomen, terwijl het land bovendien door de vervening kwetsbaarder geworden was.

Uit het midden van de 14e eeuw dateert de Heer Willemsdijk, een dijk waarvan de einden aansloten op een hoger gelegen gebied.

Kort nadien, in de jaren 1358-1360, moeten zowel Niervaart als het Land van Zevenbergen bedijkt zijn. De dijk van Zevenbergen (zie bijl. 5) sloot aan op die van de Grote Waard en op de Heer Willemsdijk.

De geschiedenis van de bedijking van Zevenbergen toont één grote lijdensweg. Al in 1367 braken de dijken van Zevenbergen aan drie zijden door. Na de overstroming was het veen met zout doordrenkt geraakt en werd overgeschakeld op selnering.¹⁴² Dit bracht zoveel op, dat het herstel van de dijken in twee jaar werd terugverdiend. Nieuwe overstromingen volgden echter in 1373/1374.¹⁴³

Na het doorbreken van de dijken bij Zevenbergen kon een groot gebied overstromen. Het door de vervening laaggelegen gebied ten oosten van Wagenberg en Terheijden werd daarom aan de westkant beschermd door een verbindingsdijk tussen de Grote Waard en de Heer Willemsdijk (1390) en een tweede dijk tussen Wagenberg en Terheijden.¹⁴⁴

Verder naar het westen werden defensieve dijken gelegd rond gebieden in de omgeving van Steenberg. Het Oudland werd in de periode 1331-1338 beveiligd door het verhogen van de bestaande wegen van Steenberg naar Wouw en Halsteren.¹⁴⁵

Korte tijd later (1356) werden dijken gelegd om een gebied "Cromwiel" dat behalve de tegenwoordige polders Oud en Nieuw Cromwiel o.a. delen van het latere Kruisland omvatte.¹⁴⁶ In 1376 is ook het gebied van de "Couveringhe", het tegenwoordige Westland aan de inwoners van Steenberg en uitgegeven voor bedijking. Het ging hier om een defensieve bedijking, nodig om de stad Steenberg te beschermen tegen de toenemende zee-invloed. Een tweede doel was de selnering.¹⁴⁷

Ten zuiden van de Mark en de Barlake werden de Haagse, Ettense en Hoevense beemden en delen van Oud-Gastel en Oudenbosch door kaden omgeven.

2.5.3 De overstromingen en hun effecten

Niet alleen voor de Grote Waard, maar ook voor gebieden ten westen daarvan was de reeks overstromingen in 1421 en volgende jaren fataal.

Het land van Zevenbergen werd overstroomd. Toch is de stad blijven bestaan, als een klein eiland. Het is niet geheel duidelijk wat in deze periode de bestaansbronnen van de stad zijn geweest. Er is sprake van visserij in de omgeving. Op de Hazeldonk, die ook boven water bleef, was een konijnenwarande en in de omgeving lagen een paar moerdijkjes.¹⁴⁸ De dijken werden pas veel later hersteld, maar grote stukken dijk waren blijven liggen en konden bij de herdijsing opnieuw worden gebruikt.

De zee-invloed werd naar het oosten geleidelijk minder sterk. Ten zuidoosten van de stad werd het gebied tussen Zevenbergen, Hazeldonk en Zonzeel sterk aangetast vanuit het Zwanengat, een inbraakgeul. Toch is zelfs hier het tracé van de Hoofdvaart (nu de Langeweg) bewaard gebleven. Meer naar het oosten zijn nog een paar oude structuurlijnen blijven bestaan, terwijl ten oosten van de Drie Hoefijzerweg zelfs de verkaveling de indruk maakt van vóór de overstromingen te dateren. De verkaveling bestaat hier uit smalle stroken, in tegenstelling tot de bredere stroken en rechthoeken in de later ingerichte polders.

Dit zelfde oude verkavelingsbeeld zien we in het gebied van Vlasselt onder Catharinadal. Ten zuiden van de Mark is de verkaveling in de Haagse, Ettense en Hoevense Beemden blijven bestaan. Blijkbaar heeft in al deze gebieden de opslibbing van het nu aanwezige kleidek onder rustige omstandigheden plaatsgehad.

We zien op deze wijze een zonering (zie bijl. 4). Van west naar oost liggen achtereenvolgens een gebied waar nauwelijks meer iets terug te vinden is uit de periode voor de overstromingen, een gebied waar enkele elementen zijn bewaard, een gebied waar ook de verkaveling is gehandhaafd en dat waarschijnlijk als extensief weidegebied in gebruik is gebleven en tenslotte het gebied dat normaal bleef functioneren.

Het dorp Zonzeel verdween. In de jaren na 1421 blijkt de korentiend niets op te brengen en wordt geen cijns betaald. De kerk verdween ook, maar op een restant dijk enkele kilometers naar het oosten, werd een noodkapel gebouwd.¹⁴⁹ Deze kapel, in 1571 vernield door de Watergeuzen, stond juist in het gebied waar wij ook een verkavelingspatroon van vóór 1421 menen te herkennen (zie bijl. 4).

Verder naar het noordoosten bleef het gebied van Moerdijk bewaard. De oude verkaveling is ook hier blijven bestaan. Een klein driehoekig

perceel geeft de plaats van het vroegere kerkhof aan. Het is overigens onduidelijk of het gebied bewoond is gebleven.¹⁵⁰ Alle andere moerdijken ten noorden van de (huidige) Mark zijn verdwenen. Soms bleef de naam in een gors voortleven (Fijnaart).

Ook Niervaart overstroomde in 1421. Al snel vertrok een deel van de bevolking naar elders. Toch duurde het nog enige tijd voordat de laatste bewoners het opgaven.¹⁵¹

In de omgeving van Steenberg bleef het Oudland gespaard. Het Westland werd in 1421 (opnieuw?) door een dijk omgeven.¹⁵² De dijk van Cromwel brak door. Een klein gebied tegen het Oudland aan en beschermd door de Welberg, bleef gespaard. Tussen het Oudland en de Welberg was ook de dijk blijven bestaan. Deze werd gebruikt toen het overgebleven deel van Cromwel opnieuw werd bedijkt (de polder Oud Kromwel).¹⁵³ Toen kosten hiervan drong een aantal krekten ver het binnenland in en werd land vernield tot aan de grens met Wouw.

2.5.4 De jonge polders. Aspecten van bedijking en inrichting

2.5.4.1 De bedijking

Zodra een gors hoog genoeg was opgeslibd, kwam het in aanmerking voor bekading of bedijking.

Nadat toestemming voor bedijking was verkregen van de landsheer werd een "landmeter" aangenomen om een ontwerp te maken voor het dijktracé en een bestek voor dijk en kunstwerken.¹⁵⁴

Vervolgens werd de bouw van de dijk aanbesteed.¹⁵⁵

De dijken werden gebouwd van klei, of van zand afgedekt met klei. Het materiaal werd gegraven uit een strook van ca. 80 meter breedte buitendijks. De dijken werden in de loop van de tijd steeds zwaarder gebouwd.¹⁵⁶

Aan de kant van de polder was de dijk steiler dan aan de zee kant. Voor het binnenbeloop was een helling van 1:1,3 gebruikelijk. Het buitenbeloop liep uiteen van 1:3 voor een op het oosten gerichte dijk tot zelfs 1:6 voor een dijk op het zuidwesten.

2.5.4.2 Het grondgebruik

De nieuwe polders werden ingericht voor akkerbouw. Aanvankelijk werd graan verbouwd, later ook landbouwgewassen als vlas, meekrap en suikerbieten. De natte percelen langs de krekten werden gebruikt als weidegrond, vooral voor paarden.¹⁵⁷

2.5.4.3 De inrichting van de nieuwe polders

2.5.4.3.1 Wegenstelsel en verkaveling

Voor de inrichting van de polders is het onderscheid tussen groot- en kleingrondbezit van belang.

Bij grootgrondbezit moet vooral gedacht worden aan de heren van Breda en van Bergen op Zoom. Zij namen het initiatief tot bedijking en ontwierpen de inrichting. Vervolgens werd het grootste deel van de grond verkocht op voorwaarde dat de kopers de bedijkingskosten zouden betalen. Bij deze polders werd eerst het wegenpatroon ontworpen. Bij de grotere polders bestond dit meestal uit een centrale weg met loodrecht daarop een aantal zijwegen. De polder werd door deze wegen verdeeld in een aantal vierkanten, die vervolgens werden verdeeld in strookvormige percelen¹⁵⁸ (fig. 20) (Ruygenhil, Prinsenland, Fijnaart, enz.).

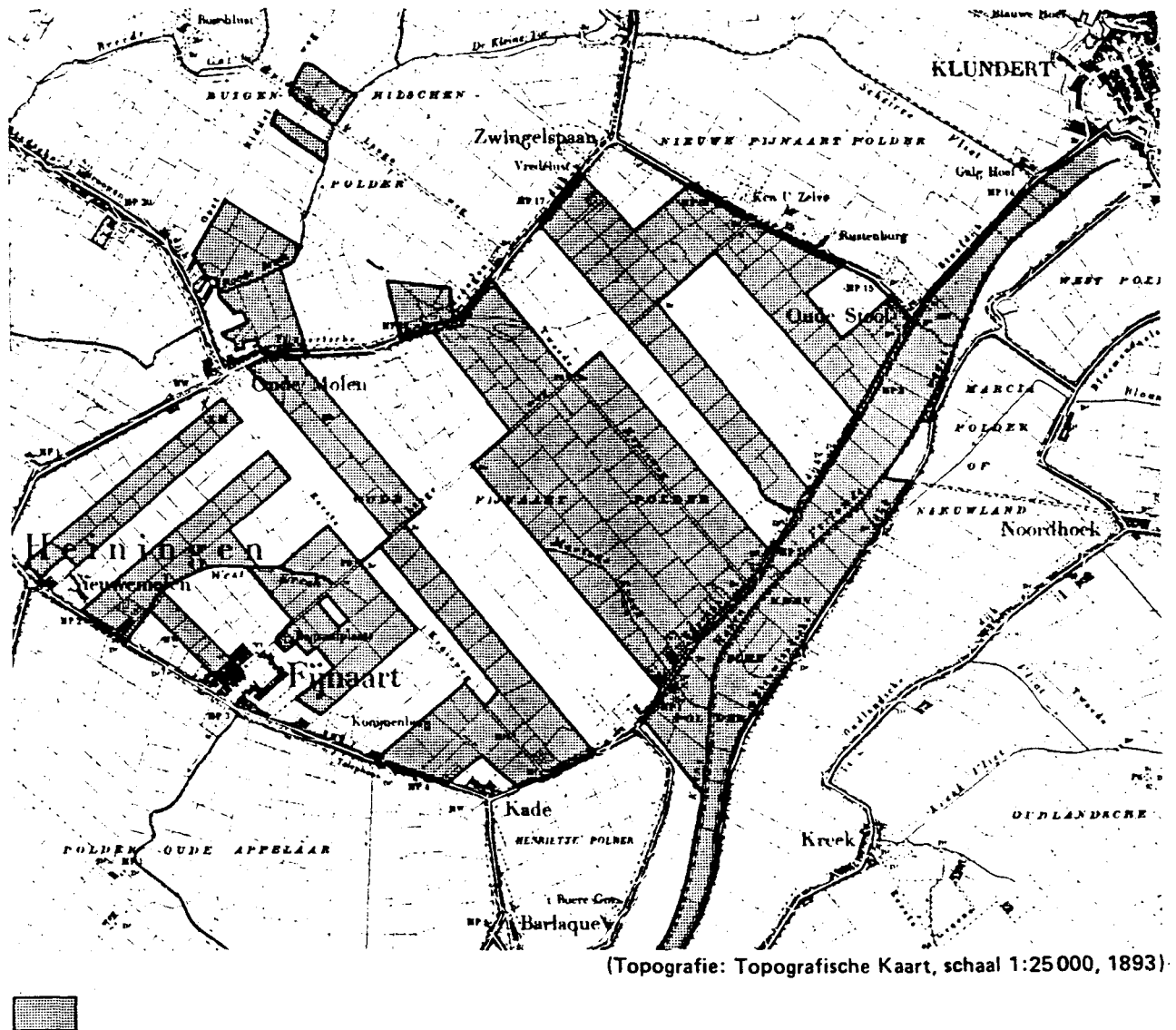


Fig. 20 De Oude Fijnaartpolder in 1893 en de 18e eeuwse domeingronden

Gorzen konden echter ook al voor de bedijking in particuliere handen zijn overgegaan. Vaak betekende dat versnippering, om de kosten van de bedijking te verdelen. De polder die vervolgens tot stand kwam, werd vaak minder planmatig ingericht dan die in landsheerlijk bezit.

Een belangrijk verschil was, dat bij de polders met kleingrondbezit meestal eerst de verkaveling werd ontworpen en pas daarna de ontsluiting.

Bij het ontwerpen van de verkaveling moest een keuze worden gemaakt tussen één- en meerkavelbedrijven. Het eerste (aaneengesloten grondbezit per bedrijf) was het gunstigst uit bedrijfseconomisch oogpunt. Anderzijds kon de kwaliteit van het land binnen een polder nogal uiteenlopen, wat pleitte voor een inrichting waarbij iedere eigenaar twee of drie kavels kreeg, verdeeld over de polder.¹⁵⁹ Uiteindelijk bleek voor de gebruikers van de grond het nadeel van verspreid grondbezit zwaarder te wegen dan het voordeel van een eerlijker verdeling. In de loop van de 16e eeuw werd het gebruikelijk de polder te verdelen in evenveel kavels als er participanten waren. Vervolgens werd de waarde van elke kavel bepaald. Na toewijzing van de kavels (dit vond vrijwel altijd plaats door middel van loting) werd het verschil verrekend.¹⁶⁰

Het is van belang onderscheid te maken tussen een drietal typen sloten in de polders. In volgorde van afnemend historisch-geografisch belang zijn dit:

- Grenssloten tussen staatkundige eenheden. Waar grondgebied van verschillende landheren binnen één bedijking werd gebracht, werden eerst (mogelijk zelfs nog vóór de bedijking) de verschillende staatkundige eenheden gemarkeerd door het graven van grenssloten. Een voorbeeld is de bedijking van de Grote Polder van Klundert. Vaak vormen deze sloten nog steeds de gemeentegrens.
- Overige oorspronkelijke kavelgrenzen. Bij de inrichting van de polder werden vervolgens de verschillende eigendommen afgeperkt door het graven van kavelsloten.
- Overige sloten. Omwille van een betere ontwatering kon het aantal sloten nog aanmerkelijk worden uitgebreid. Ook kon door erfdeling het aantal kavelscheidingen in de loop van de tijd toenemen.

2.5.4.3.2 De agrarische bebouwing

Als de eigendommen te klein werden geacht voor een afzonderlijk bedrijf, werd het land verpacht aan boeren in aangrenzende polders. Waren de eigendommen wel groot genoeg dan werden boerderijen gesticht in de nieuwe polder. In de zeventiende eeuw lag de grens bij een omvang van 20 à 25 ha.¹⁶¹

De nieuwe boerderijen werden gebouwd op de bijbehorende grond en kwamen daardoor verspreid in de polder te staan. Als de kavel grensde aan een kreek met duidelijke oeverwallen, werd de boerderij bij voorkeur op de oeverwal neergezet. Op deze iets hogere plekken kwam het minste wateroverlast voor. Dit is bijvoorbeeld goed te zien in Kreek bij Standdaarbuiten in de Bloemendaalsepolder bij Klundert (fig. 21) en de Willemspolder bij Dinteloord. De overige boerderijen staan aan de dijk of aan de andere ontsluitingen. Ligging aan de buitendijk (uiteraard aan de binnenkant daarvan) had het voordeel van de korte afstand tot de gorzen, waar het vee kon worden geweid (althans zolang die gorzen niet op hun beurt waren bedijkt). Ook zorgde de bermsloot achter de dijk voor een goede ontwatering.¹⁶²

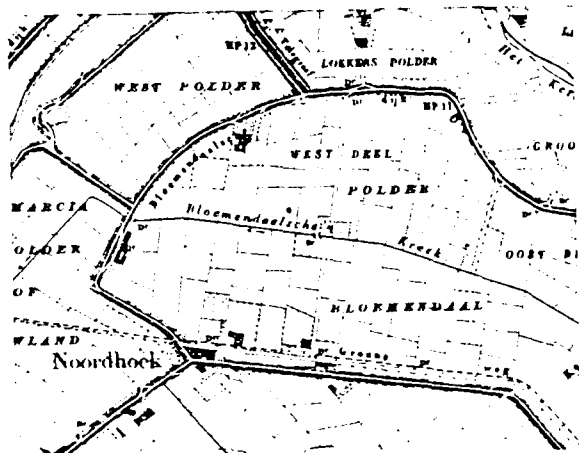


Fig. 21 Boerderijen in de Bloemendaalse polder
(Bron: Topografische Kaart, schaal 1:25 000, 1893)

De binnendijk (de dijk waarmee de polder grensde aan een oude polder) was minder geschikt voor de bouw van boerderijen. Hier, aan de buitenkant van de oude zeedijk, was het materiaal weggehaald voor de bouw ervan. Hoewel de ontsane "dijkputten" meestal nadien weer waren volgeslibd, bleef de grond hier drassig (fig. 22).

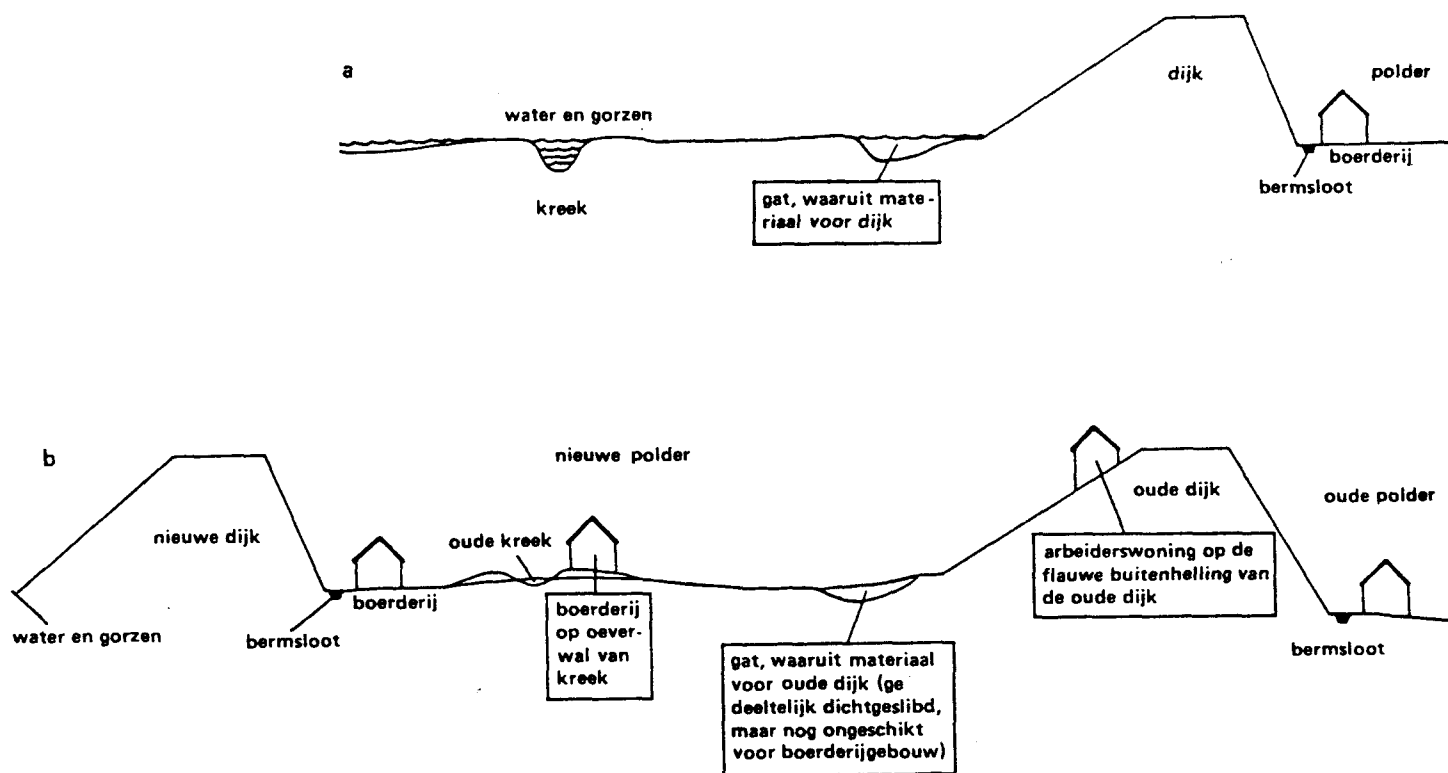


Fig. 22 Doorsnede van een zeeleipolder (a) Oude polder met voorland (b) Na aanleg nieuwe polder

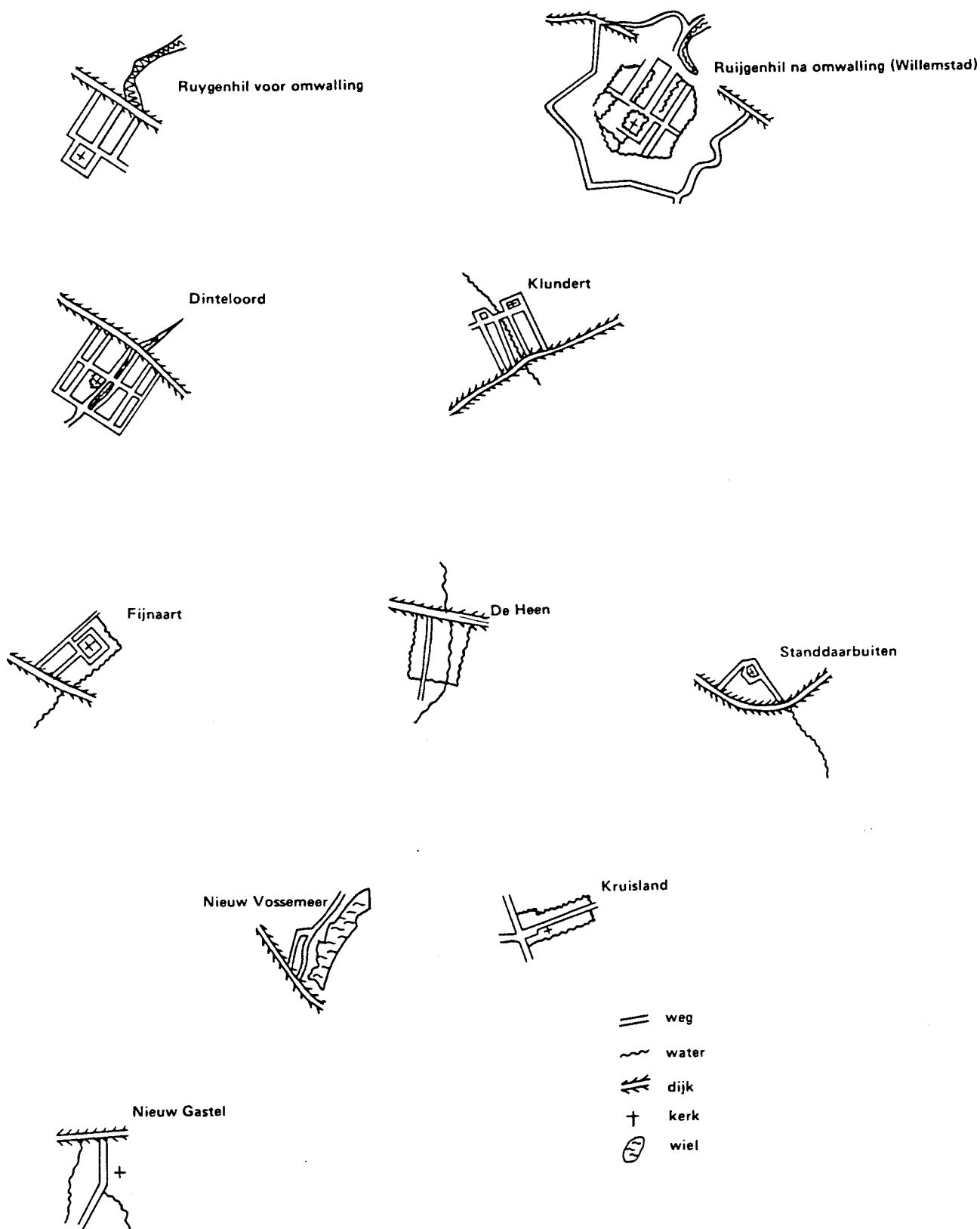


Fig. 23 De dorpen van het Fläkkeese type in West-Brabant (Bron: Topografische Kaarten, schaal 1:25000, ca. 1890)

2.5.4.3.3 De niet agrarische bebouwing

Op de flauwe hellingen van de oude zeedijk zelf konden wel kleinere huizen worden neergezet. Hier vestigden zich vaak landarbeiders (fig. 21). Vooral op punten waar twee dijken op elkaar aansloten ontstonden gehuchten.

Daarnaast werden opzettelijk dorpen gesticht. Deze vertonen een min of meer vaste plattegrond en hebben een karakteristieke ligging. Agrarische bebouwing komt er nauwelijks in voor.¹⁶³

Ze liggen steeds op het punt waar een kreek is afgedamd. De oeverwallen van die kreek boden een gunstige bouwplaats, terwijl het buitendijkse deel van de kreek als haven kon worden gebruikt. Dat laatste is de belangrijkste reden geweest voor de keuze van de plaats. Veel van de oudste polders lagen op eilanden en waren enkel over water te bereiken. Daarnaast werden agrarische produkten via de haven afgevoerd.

Het binnendijkse deel van de kreek kon worden gebruikt voor afwatering van de polder.

De dorpen werden opgezet volgens een vast plan. Loodrecht op de dijk werd een brede straat aangelegd. Deze Voorstraat eindigde met een kerkring: een ringweg waarbinnen de kerk stond. Aan de Voorstraat stonden de belangrijkste huizen, vaak aaneengesloten. Een tweetal parallelwegen (Achterstraten) ontsloot de erven aan de achterzijde.

Het type is voor het eerst beschreven voor Flakkee¹⁶⁴ waar het waarschijnlijk ontwikkeld werd.¹⁶⁵ Men spreekt daarom wel van het Flakkeese type.

Het type verspreidde zich met het voortschrijden van de bedijkingen. Ook de dorpen die in de nieuwe polders in westelijk Noord-Brabant werden gesticht zijn van dit type.¹⁶⁶ Overigens vertonen ze een heel scala van varianten op het hoofdtype, zoals mag blijken uit fig. 23.

De meest simpele vorm vertonen De Heen (1614), het verdwenen Nieuw Vossemeer van ca. 1567 en het eveneens verdwenen Nieuw Gastel (ca. 1551): enkel een voorstraat (met uitzondering van Nieuw Vossemeer loodrecht op de dijk). In Nieuw Gastel lag de kerk aan de oostzijde van de weg, in De Heen werd pas in de 19e eeuw een kerk gebouwd. Kruisland is een iets verder uitgewerkte variant: de voorstraat is hier verbreed tot een plein. De voorstraat (die hier Markt heet) komt echter niet uit op de dijk, maar op een andere polderweg.

Een verder uitgewerkte variant vormen Fijnaart en Standdaarbuiten (fig. 24). Beide bezitten een voorstraat en een kerkring.

In Fijnaart (zie ook fig. 20) neemt een gewone polderweg aan de westzijde de plaats in van een achterstraat; aan de oostzijde ontbreekt deze.

Een schoolvoorbeeld van het Flakkeese type was Ruygenhil (1565): met Voorstraat, kerkring en twee achterstraten. In 1584 werd Ruygenhil herdoopt in Willemstad en verbouwd tot vesting. De oude dorpsplattegrond is hierin nog goed te herkennen.

Tenslotte is het type nog weer verder ontwikkeld in Klundert en Dinteloord. Beide hebben twee voorstraten, waartussen de oude kreek ligt. In Dinteloord is het stratenpatroon nog uitgebreider (Oost-

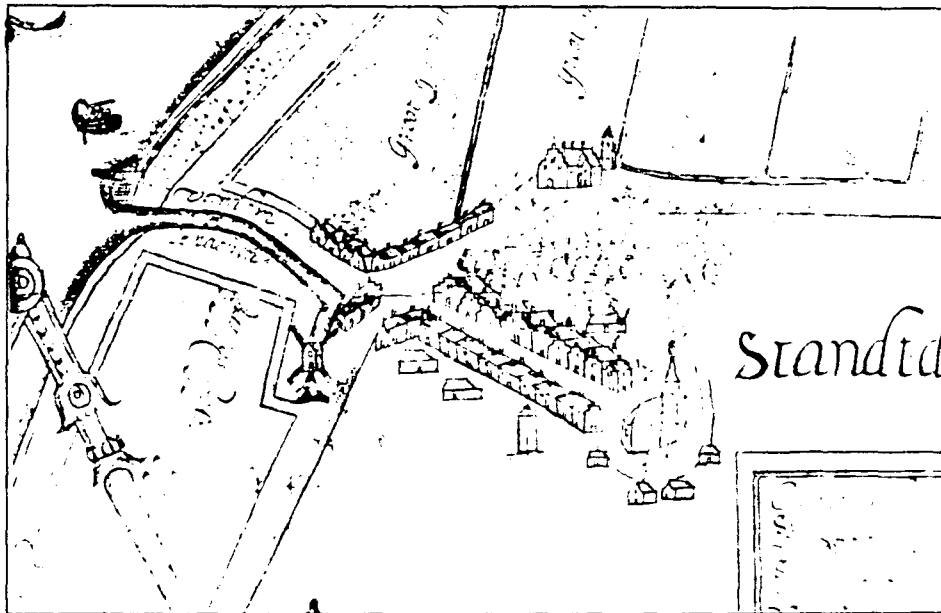


Fig. 24 Standdaarbuiten in 1614 (Bron: Kaart van de Mancie Zomerpolder, door Jacob Jan Symonszoon, 1614. Detail gedrukt in: Van Ham, 1978-3: 50)

en Westvoorstraat, Oost- en Westachterstraat en nog twee straten).¹⁶⁷ Klundert (evenals Willemstad later omgebouwd tot vesting) heeft twee voor- en twee achterstraten.

Doordat de kreek in Dinteloord en Klundert centraal door het dorp loopt, tussen de voorstraten in, ontbrak de mogelijkheid om een kerkring in de centrale as aan te leggen. In Dinteloord ontbreekt die dan ook. De kerk staat aan de westelijke voorstraat. In Klundert werd een andere oplossing gekozen: een ring aan weerszijden van de kreek. Binnen de oostelijke werd de kerk gebouwd, binnen de andere het stadhuis.

Dorpen werden vooral gesticht in de grotere polders, omdat alleen die voldoende economisch draagvlak hadden om een centrumdorp tot ontwikkeling te laten komen. De keuze voor het al dan niet stichten van een dorp werd daarnaast beïnvloed door de aanwezigheid en bereikbaarheid van reeds bestaande centra. Lag een polder op een eiland (zoals aanvankelijk Standdaarbuiten en Fijnaart) dan was de behoefte aan een dorp groter dan wanneer een bestaand dorp over land te bereiken was. De ontwikkeling van een nieuw dorp kon ook uitermate gefrustreerd worden door de nabijheid van een bestaand centrum. Het is opvallend dat juist Nieuw Gastel mislukte en van de kaart verdween. Het lag dichtbij het bestaande centrum Oud Gastel en lag zelfs in vergelijking met dat oude centrum excentrisch ten opzichte van het eigen achterland. In de jonge polders ten westen van de Zoom werden om dezelfde reden geen dorpen gesticht. Soms was zelfs sprake van actieve tegenwerking. Zo wist Steenbergen te voorkomen dat het dorp in de polder Kruisland aan de dijk werd gebouwd, waar het een concurrent voor de eigen haven zou kunnen vormen.¹⁶⁸ Ook tegen de stichting van het dorp De Heen heeft de stad zich verzet.

Daarnaast konden staatkundige factoren invloed hebben. Een dorp kon een inkomstenbron vormen voor de landsheer. Omdat iedere landsheer die inkomsten binnen wilde halen, zal het aantal dorpen groter zijn bij een sterkere staatkundige versnippering.¹⁶⁹

Soms lagen dorpen hierdoor wel erg dicht bij elkaar. In andere gevallen was de afstand juist zo groot, dat er een gat lag in het verzor-

gingsnet. In zo'n geval kon één van de dijkgehuchten centrumfuncties ontwikkelen. Het punt waar een kreek de dijk kruiste (eenzelfde lokatie dus als voor de geplande dorpen), of waar twee dijken samenkwamen, bood de beste mogelijkheden. Ook een molen kon als aanzet voor het ontstaan van een kleine kern fungeren. Voorbeelden zijn Noordschans (kreek-dijk), Oude Molen, Nieuwe Molen, Stampersgat en Heijningen. Vooral na de stichting van een kerk groeiden enkele gehuchten uit tot dorpen. Voorbeelden zijn Zevenbergschen Hoek (al aan het begin van de 19e eeuw), Welberg (in de 20e eeuw)¹⁷⁰ en Noordhoek (kerkbouw 1921). In Slikgat werd in 1874 een klooster met kerk gesticht. De naam van het gehucht werd later veranderd in Langeweg.¹⁷¹

2.5.5 Het verloop van de inpoldering

In het volgende wordt kort ingegaan op het verloop van de inpoldering na de 15e-eeuwse overstromingen.

Daarbij is onderscheid gemaakt tussen kaden en dijken. Onder kaden worden de zomerdijken verstaan die vaak voorafgaan aan het leggen van de veel zwaardere winterdijk. Ook een aantal lage en fragiele middeleeuwse dijken, bijvoorbeeld om de Moerdijk en langs de beemden ten zuiden van de Mark zijn aangeduid als kaden.

2.5.5.1 De polders tussen de Waarddijk, de Mark en de Keene (bijl. 4)

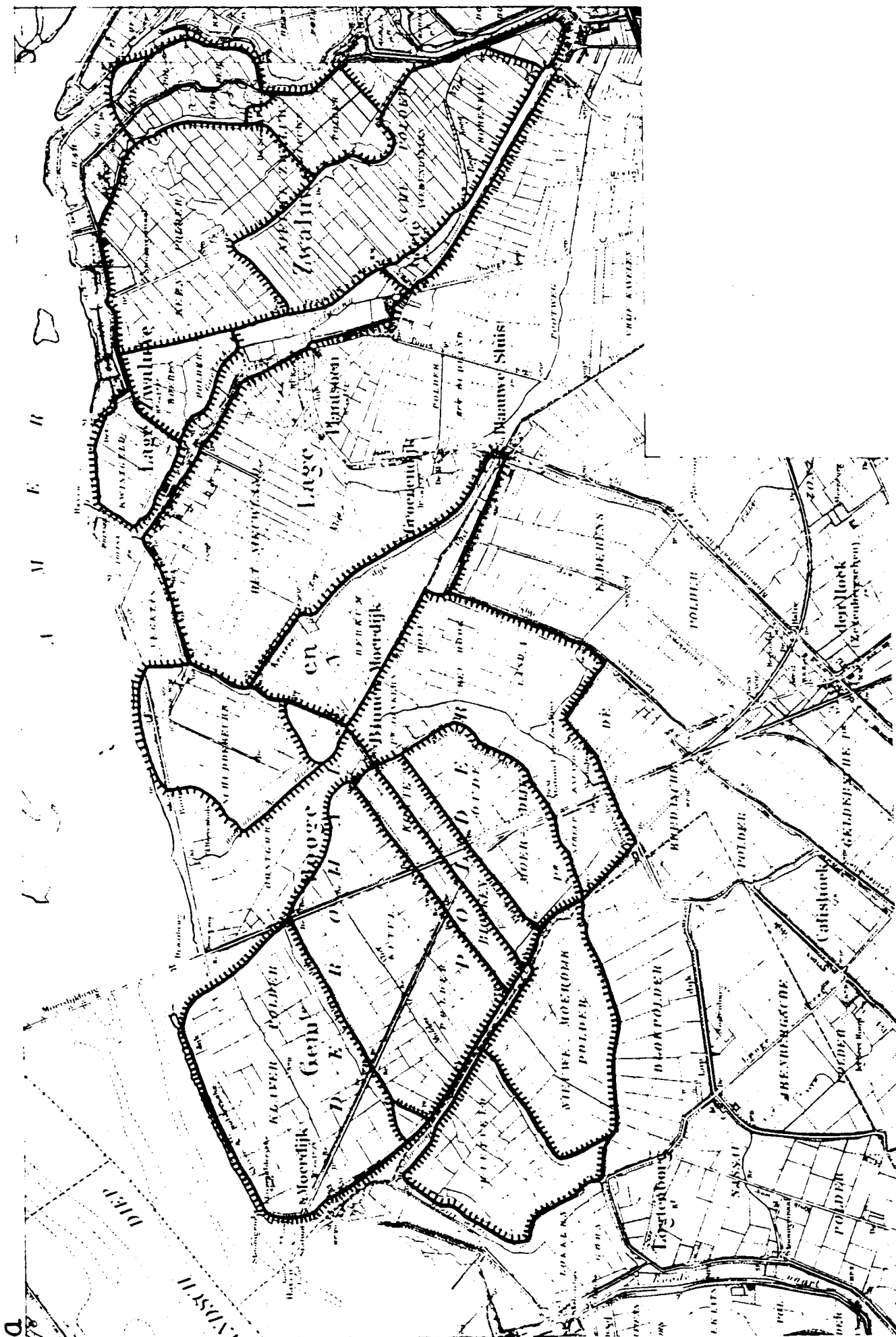
Het gebied tussen Mark, Keene en Waarddijk is vanuit vier kernen opnieuw ingepolderd. Drie van die kernen waren het eiland Moerdijk, het gespaard gebleven land achter de resten van de Schenkeldijk (het Oudland, delen van de Grote Zonzeelse polder) en de stad Zevenbergen (met de Torenpolder?).

Een vierde kern kwam tot stand door de bedijking van "'t Sant daar Buyten" (het Oudland van Standdaarbuiten) in 1525. In de polder werd het dorp Standdaarbuiten gesticht.

Tussen 1535 en 1546 werden de dijken van het Oudland van Zevenbergen hersteld.¹⁷² Hoewel het Oudland al meer dan een eeuw was overstroomd, heeft men grote stukken van de oude dijk nog kunnen gebruiken.¹⁷³ In het zuidwesten werd een nieuw stuk bij de polder getrokken: de Bosse-laar en de Droge Mark, het gebied waar vroeger de Mark doorheen had gestroomd.¹⁷⁴

Aan de westzijde van de Haven van Zevenbergen werd een aantal kleine poldertjes bekaad (West- en Oostmeren, Kleine Zandberg en Molengors, Oude Slijk en Kleine Meren). Tussen de Westmeren en het Oudland van Standdaarbuiten lag een strook Klundert's gebied, die kort na 1546 werd bedijkt als de Polder Bloemendaal. Enige tijd later werden de kleine omkade poldertjes ten westen van Zevenbergen definitief beschermd door de aanleg van de Dikke dijk en het ophogen van de kaden langs de Haven en de Mark. Hierbij werd meteen het gors Nieuwe Slijk bedijkt.

Aan de noordzijde van de Schenkeldijk werd in de tweede helft van de 16e eeuw in hoog tempo ingepolderd: het Nieuwland tegen de Waarddijk



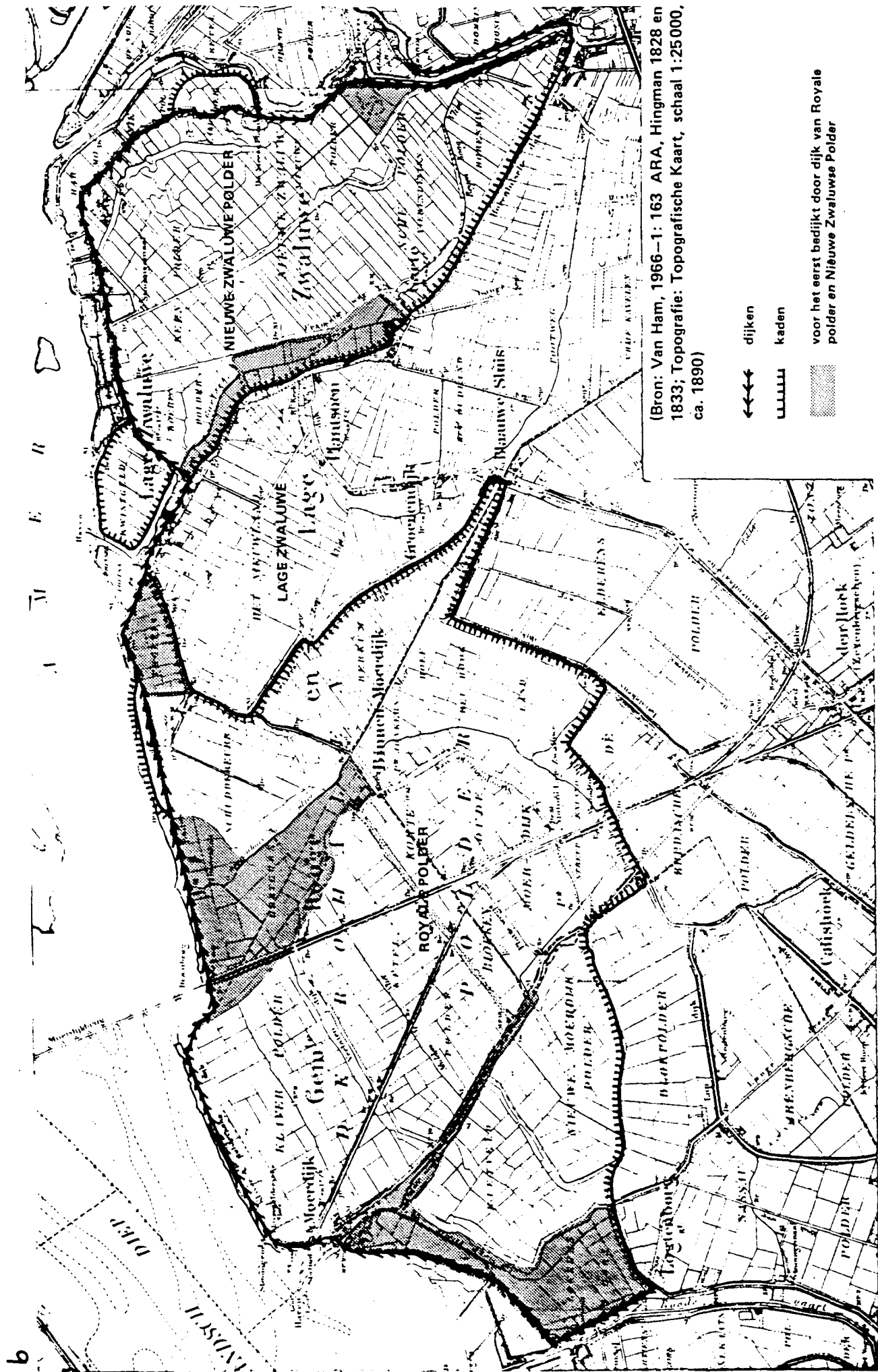


Fig. 25 De vorming van de Royale polder en de Nieuwe Zwaluwe polder (a) situatie 1645 (b) situatie 1650

aan, de Grote en Kleine Schenkeldijkse polder en de Koekoek meer westelijk.

Rond 1600 kwam de verbinding tot stand met het eiland Moerdijk. De diverse omkade poldertjes in dit gebied werden tusssen 1645 en 1650 omgeven door een zware dijk en samengevoegd tot de Royale polder. Daarbij werd tevens enig nieuw land aangewonnen (fig. 25).

De Roode Vaart, die samen met de Keene een verbinding vormde tussen de Mark en het Hollands Diep, was door de bedijkingen van Nassau-polder (1607-1612), Lokkersgors (1645-1650) en de aan de overzijde gelegen Lozekeatspolder (1688) sterk versmald. Ook de Keene zelf werd steeds meer versmald, onder andere door de bekading en bedijking van de Westpolder en de beide Manciapolders. Ten noorden van de Dikke dijk werden wat kleine polders bekaad en later samen met De Plaat (een opwas tussen twee takken van de Keene) binnen één dijk gebracht. De Keene werd uiteindelijk afgesloten door de bedijking van de Keense gorzen (1750) en de Keensepolder (1768).

Langs de Mark aan de zuidkant van het Oudland van Zevenbergen werd ondermeer het Crauwelsgors bedijkt.¹⁷⁵ Nadien kwamen nog enkele kleine bekadingen langs de Mark tot stand.

Tabel 4. De polders tussen de Waarddijk, de Mark en de Keene

Naam	Bekaad	Bedijkt	Bron
Heer Willemsdijk		1349-1353	Leenders, 1982-1, p.155
Grote Zonzeelse polder en		1358/59	Leenders, 1982-1, p.155
Oudland van Zevenbergen		herdijkt 1535-46	Van Ham, 1982-1. p.147
Klaverpolder)			
Ketelpolder)			
Korte Blokken)	ca. 1379	1645-1650	NDA, I, reg.736
Oude Moerdijk)			(deel van Royale polder)
Nieuwe Moerdijk)			Van Ham, 1966-1, p.172
Rietveld of Klaasland)			
De Noord)		tussen 1533	Leenders, 1974-3, p. 27
Crauwelsgors)		en 1545	
Torenepolder	<1485	1562/63	Van Ham, 1982-1, pp.143, 148
Kleine Zandberg en			
Molengors	ca. 1543	1562/63	Van Ham, 1982-1, p.148
Oost- en			
Westmerenpolder	1546		Van Nispen en Jacobs, 1982-1,p.9
Kleine Meren)	1520-1546		West- en Oostmerenpolder is
Oude Slijk)			ouder dan de Kleine Meren
Oudland van Standdaarbuiten		1525	Van Ham, 1982-1,p.147
Polder Bloemendaal		1546-1555	(NDA, I, inv.nr.1756;ARA, kaarten Hingman, 2e ged., nr.1756)
Koekoekpolder		ca.1540	Friends-Van Vliet, 1979, p.5 Na Oudland van Zevenbergen;
Grote Schenkeldijkpolder		1535-1558	Vóór Kleine Schenkeldijk- polder.
Kleine Schenkeldijkpolder		1535-1558	Na Grote Schenkeldijkpolder Bestond 1558 (V.d.Hengel, 1965, p.336)

Vervolg tabel 4

Naam	Bekaaad	Bedijkt	Bron
Nieuwe Slijk		1562/63	Van Ham, 1982-1, p.148
Gelderse Polder		1568-1574	V.d.Hengel, 1965, pp.336-338
Oude Pelgrimspolder		1568	Friends-Van Vliet, 1979, p.5
Grote Ketel	1562-1584		Na Dikke dijk; staat op kaart GABZ, H1485
Bredase polder		ca.1580	Friends-Van Vliet, 1979, p.5
Nieuwe Pelgrimspolder		ca.1584	Friends-Van Vliet, 1979, p.5
Bruiningspolder		ca.1587	Friends-Van Vliet, 1979, p.5
Elderenspolder		1593	Rijkswaterstaat, 1946,p.58
		of ca.1558	Friends-Van Vliet, 179, p.5
Westpolder		1611-1613	G.A.Klundert, inv.nr.1685
Nieuwland of			
Mancia winterpolder	vóór 1613	1613-1615	G.A.Klundert, inv.nr.1686
Arenbergsepolder		1593-1607	G.A.Klundert, inv.nr.1649; na Bredase polder
Kleine Noord- of			
Slikpolder		1616	G.A.Klundert, inv.nr.1674
Lokkerspolder	voor 1626	voor 1750	Vóór Landen op de Plaat
Landen op de Plaat	voor 1626	voor 1750	G.A.Klundert, inv.nr.1631
			Vóór bedijking Keense gorzen
Nassaupolder		1607-1612	G.A.Klundert, inv.nrs. 1676, 1677
Prins Hendrikpolder of	1587-1615	1720	Niet ouder dan Manciwinter-
Mancia zomerpolder			polder (Nieuwland); staat op kaart GABZ, H1481; Rijkswa- terstaat, 1946, p.59.
			Niet op kaart GABZ, H1485
Blokpolder	1595 en 1599	1645-1650	Friends-Van Vliet, 1979, p.6 vlg. kaart ARA, Hingman nr... ruimte tussen Blokpolder en Arenbergsepól- der; Van Ham, 1966-1, p.172
Hoogland en Streepenland	1593-1600	1645-1650	Van Ham, 1966-1, p.172
Berkum	1593-1600	1645-1650	"
Schuddebeurs		1645-1650	"
Lokkersgors, Oostgors			
en Vegetas		1645-1650	"
Keense gorzen		1750	Rijkswaterstaat, 1946, p.59
Keense polder		1768	" " "

2.5.5.2 De polders ten zuiden van de Mark (bijl. 6)

Ten zuiden van de Mark is het meeste land na de overstromingen steeds in gebruik gebleven. Wel valt uit het grote aantal wielen in de dijken om de Haagse, Ettense en Hoevense beemden af te leiden dat die dijken vaak doorbraken. Blijkbaar werd de schade steeds snel hersteld.

De bekading van de Hoevense beemden omvatte een gebied dat in 1390 was uitgegeven als moerdijk. Na conflicten over de eigendom werd een deel ervan, bekend als de "Oude Moerdijk", in 1486 van de rest afgescheiden. Het gebied vormt sedertdien de afzonderlijke Sint Maartenspolder.¹⁷⁶

De eerste nieuwe bedijking na de overstromingen was die van de Oude en Nieuwe Landen van Oudenbosch. Het is mogelijk dat hier al eerder een kade omheen lag. De verkaveling maakt sterk de indruk van vóór de overstromingen te dateren.

Door de verandering in de loop van de Mark was Zwartenberg aan de zuidoever van de rivier terechtgekomen. De overstromingen wisten alle sporen van de eerdere vervening uit. Na inpoldering in 1507 werd de polder nieuw ingericht en bij Etten gevoegd.

Doordat de Mark met het afnemen van de getijden-invloed versmalde, werd in 1555 de bedijking van het gors van Krijtenburg mogelijk.

Tabel 5. De polders ten zuiden van de Mark

Naam	Bekaad	Bedijkt	Bron
Haagse beemden	voor 1383	1963	} Leenders, 1974- 3, p.24
Ettense beemden	voor 1396		
Hoevense beemden	1409		
Oude landen van Oudenbosch	late 14e eeuw?		
Oude en Nieuwe landen van Oudenbosch		1460	
Zwartenberg		1507	
Krijtenburg		1555	

2.5.5.3 Tussen Keene, Dintel en Hollands Diep: het gors van de Clundert (bijl. 7)

Door Keene en Barlake/Dintel van het vasteland van Brabant gescheiden lag een groot gors. Nadat ook Niervaart verlaten was, lag dit eiland een eeuw lang onbewoond. Wel waren delen al in de loop van de 15e eeuw weer verpacht als weidegebied.¹⁷⁷ Het was gebruikelijk om dan een kunstmatige heuvel op te werpen, een "werf" of "stelle", als toe-vluchtsoord voor herders en schapen.¹⁷⁸ Vast lag op de werf een kuil voor het opvangen van regenwater.

Op een dergelijke werf, waarschijnlijk de Konijnenberg ten oosten van het dorp Fijnaart, werd in 1547 een huis gebouwd. Een jaar later gaf de heer van Bergen op Zoom "Vrouw Jacobslandt" ofwel Fijnaart (de tegenwoordige Oude Fijnaartpolder) uit voor bedijking.¹⁷⁹ Tegelijkertijd werd het dorp gesticht.¹⁸⁰ In 1562 werd aan de dijk de Oude Molen gebouwd, waaromheen het gelijknamige gehucht ontstond.¹⁸¹ De verkoop van de grond vlotte blijkbaar niet erg: de helft van de polder bleef in bezit van de heer.

Aan de oostkant van het gors lag een gebied van de heer van Zevenbergen: Zandberg en Nieuwendijk. Deze gebieden waren in 1545 bedijkt, maar in 1550 weer overstroomd. Een deel van de dijken en sluizen kon nog worden gebruikt toen de Zandberg en de Nieuwendijk in 1558 opnieuw werden bedijkt, nu als deel van de Grote Polder.¹⁸²

De Grote Polder was een gezamenlijke onderneming van de heren van

Bergen op Zoom, Breda en Zevenbergen. Het voormalige Niervaart was Bredaas gebied, Zandberg en Nieuwendijk Zevenbergs, de Nieuwe Fijnaart viel onder Bergen op Zoom. Tussen de drie gebieden werden eerst grenzen getrokken, deels langs natuurlijke kreek, deels door middel van gegraven scheislotten (Scheireevliet en Zandbergse Reevevliet).

Na de bedijking werd het dorp Niervaart hersticht. De naam werd al snel verdrongen door "Klundert", de naam waaronder het gors bekend had gestaan.

De volgende bedijking was Ruygenhil (1564). Al voordien¹⁸³ bestonden plannen voor het bedijken van het gors dat later de polder Oude Heijningen werd.¹⁸⁴ De polder werd uiteindelijk in 1581 ter bedijking uitgegeven waarna de bedijking twee jaar later tot stand kwam.¹⁸⁵ In de polder werd geen dorp gesticht; pas in de 20e eeuw ontstond het gehucht Heijningen.

Vooraf aan de zuid- en zuidwestkant werden nadien nog verschillende kleinere polders aan de genoemde polders aangedijkt (zie bijl. 7): de Oude Appelaar (1598; een deel was al tussen 1581 en 1590 omkaad en verkaveld als de polder Schuddebeurs), de Henriëttepolder, de Jufvrouwenpolder of Nieuwe Appelaar en de Elizabethspolder. Aan de oostzijde van de Grote Polder werden het Basiuslandekke en het Landekke van Hoogstraten bekaad en in 1632 samen binnen een bedijking gebracht. Daartegenaan werd in 1688 de Lozekaatspolder bedijkt. Omdat de Roode Vaart open moest blijven was hiermee de uiterste grens in het oosten bereikt.

In de 18e eeuw vonden nog enkele uitbreidingen plaats. In het westen werd de Sabina Henricapolder bedijkt, tegen het Hollands Diep de Kwistgelden. De Keen was door de inpolderingen sterk versmald en slibde steeds verder dicht. Afdamming volgde in 1750 bij de Roode Vaart en bij Klundert. Achttien jaar later volgde de afdamming bij de uitmonding in de Barlake.

In de 18e en 19e eeuw werden langs de Dintel en het Hollands Diep en ten noorden van de Sabina Henricapolder nog wat gorzen bekaad. De Dintel werd in 1827 definitief afgesloten, nadat een eerdere sluis uit 1808 al snel weer was weggespoeld.¹⁸⁶ Bij de sluis ontstond het gehucht Dintelsas. De kaden langs de Dintel werden na de afsluiting overbodig.

Tabel 6. De polders tussen Keene, Dintel en Hollands Diep

Naam	Bekaad	Bedijkt	Bron
Vrouw Jacobapolder of Oude Fijnaartpolder		1548	Van Ham, 1979-2, p.32
Grote Polder		1558	NDA, I, reg. 3355
Ruygenhil		1564	Van Ham, 1979-2, p.38
Oude Heijningen		1583	Van Ham, 1979-2, p.38
Schuddebeurs	1581-1590		Van Bree, 1969, p.6
Oude Appelaar			
(waarbinnen Schuddebeurs)		1597/1598	Van Bree, 1969, p.6
Henriëttepolder		1609	Rijkswaterstaat, 1946, p.59
Jufvrouwenpolder of Nieuwe Appelaar		1615	Van Bree, 1969, pp.6-9

vervolg Naam	Bekaad	Bedijkt	Bron
Elizabethspolder		kort na 1649	Van Bree, 1969, p.47
Basiuslandeke	kort na } 1582?	1632	Delahaye, 1975-3, p.35
Landeke van Hoogstraten	1565 }		G.A. Klundert, inv. nr. 1681
Losekaatspolder		1688	Maris, 1942
Keense Gorzen		1750	Rijkswaterstaat, 1946, p.59
Keense Polder		1768	Rijkswaterstaat, 1946, p.59
Kwistgeld		1776	" " "
Sabina-Henricapolder		1787	" " "
Schanse Buitengorzen		1910	" " "

2.5.5.4 De polders tussen Dintel/Barlake en Vliet (bijl. 8)

Evenals de Oude landen van Oudenbosch kan Oud Gastel al in de veertiende eeuw bekaad zijn. In 1551 werd Heerjansland bedijkt. In de nieuwe polder werd het dorp Nieuw Gastel gesticht. De naam van het dorp verdrong later die van de polder.¹⁸⁷ Een deel van het gebied, grenzend aan Oud-Gastel, was al eerder in gebruik en verkaveld. Hieromheen lag de (nu nog bestaande) Bansloot.¹⁸⁸ Daarbuiten werd de polder in 1551 nieuw ingericht. Na inundatie in 1583 werd de polder pas in 1594-1598 hersteld. Het dorp is toen niet meer herbouwd.¹⁸⁹

De westelijke dijk van Nieuw Gastel ligt dicht tegen een noord-zuid lopende kreek: de Derriekreek (nu nog gemeentegrens). Deze werd rond 1550 afgedamd en in 1605 opgenomen in de bedijking van het Prinsenland (de Oude Prinslandse polder). De nieuwe polder werd bij de bedijking afgescheiden van Steenberg.¹⁹⁰ In de polder werd het dorp Dinteloord gesticht.

Nadien werden vooral in westelijke richting nieuwe gorzen ingepolderd. Ook de Dintel/Barlake en de Vliet werden door bekadingen en bedijkingen versmald. Tussen de Willemspolder en de Dintelpolder werd de haven van Dinteloord opgehouden. De meeste kaden langs beide rivieren verdwenen weer nadat de Vliet en de Dintel in de 19e eeuw bij de monding waren afgesloten door sluizen.

Tabel 7. De polders tussen Dintel/Barlake en Vliet

Naam	Bekaad	Bedijkt	Bron
Oud Gastel	late 14e eeuw?		
Nieuw Gastel		1551	Delahaye, 1970-2, p.9
Oude Prinslandse polder		1605	Delahaye, 1978-1.p.17
Willemspolder		1649	" " "
Mariapolder		1650	" " "
Oude Beaumondpolder	?	1652	" " "
Koningsoordpolder		1699	" " "
Dintelpolder		1707	" " "
Kooipolder } Karolinapolder }		1755	" " "
Annapolder		1755	" " "
Nieuwe Beaumondpolder	?	1775?	Rijkswaterstaat, 1946, p.60

vervolg

Naam	Bekaad	Bedijkt	Bron
Oost- en Westveerpolder	1790	ca. 1830	" " " ; Delahaye, 1978-1,p.17
Oranjepolder	1790		Rijkswaterstaat,1946,p.60
Nassaupolder	1791 of 1808	ca.1820	Rijkswaterstaat,1946,p.60; Delahaye,1978-1,p.17
Drievriendenpolder		1817	" " "
Driebroederspolder		1883	Rijkswaterstaat,1946,p.60
Boterpolder		ca.1830	Delahaye, 1978-1,p.17

2.5.5.5 De polders van Steenberg

Al snel na de overstromingen was de defensieve bedijking van het overgebleven land voltooid. Daarna werd begonnen met het herwinnen van overstroomde gebieden.

De eerste nieuwe bedijking was Nieuw Kromwiel (1444) dat aan de verkaveling herkenbaar is als een nieuw ingerichte polder. Duidelijk is het verschil te zien met de kleinschaliger verkavelde en meer begroeide polder Oud Kromwiel.

Tegen het Westland aan werd de Rubeerepolder samen met de Aanwas-polder (St. Ontcommerspolder) bedijkt. Beide polders worden gescheiden door een dwarsdijk, het Kortedijkje.¹⁹¹

In 1487 werd ten oosten van Steenberg het "Nieuwe Land" bedijkt. Het gebied kreeg later de naam "(Heilig) Kruisland". Kort nadien kwam een dorp tot stand, dat later naar de polder "Kruisland" werd genoemd.¹⁹²

Volgende bedijkingen waren de Oude Heipolder (1515) en de Graaf Hendrikpolder (1538). De plannen voor laatstgenoemde leidden tot conflicten omdat de haven van Steenberg afgesloten dreigde te worden. De haven was vooral belangrijk voor de afwatering van het Oudland. Uiteindelijk is enige tijd na de bedijking alsnog de haven aangelegd. De polder werd hierdoor in twee delen gesplitst, resp. ten westen en ten oosten van de haven.

De Nieuwe Heipolder werd in 1565/66 samen met Nieuw Vossemeer bedijkt. Na inundatie in 1583 volgde herdijking in 1609. Nog in hetzelfde jaar werden de aangrenzende gorzen van de Heen en het Hoge Diep uitgegeven voor bedijking. De bedijking kwam een jaar later tot stand: de Heense polder. Twintig gemeten waren gereserveerd voor het dorp Hogediep (De Heen). Dit kwam pas in 1614 tot stand, nadat een eerste uitgifte in 1612 was mislukt.¹⁹³

Verder kwamen in de 17e eeuw nog enkele kleinere bedijkingen langs de Vliet tot stand: de Triangelpolder (1609, nadat een eerdere uitgifte in 1565 niet had geleid tot bedijking), Grote en Kleine Bols-polder (1614), Oude Vlietpolder (1649) en Noordheerpolder (1655).

De gorzen tussen de genoemde polders en de Vliet werden door kaden omgeven. Slechts voor de Ferdinanduspolder (nu onderdeel van de Vlietgorzen) zijn nog plannen gemaakt voor een winterdijk (1806), die echter nooit aangelegd is. Na de afsluiting van de Vliet in

1821 werden de kaden overbodig en zijn ze afgegraven.¹⁹⁴

Na de aanleg van de Slaakdam in 1851 werd een deel van het gors De Beukelenberg bedijkt als Prins Willem Frederik Karels-
polder. De polder bleef bestaan ondanks het verloren gaan van de Slaakdam in 1866. Een nieuwe Slaakdam (1880) bleef behouden. Deze werd in 1907 nog extra beschermd door de hier tegenop geslibde gronden te bedijken (Prins Hendrikpolder).

Tabel 8. De polders van Steenberg.

Naam	Bekaad	Bedijkt	Bron
Het Oudland		1331-1338	Delahaye, 1972-2, p.228
Westland		1376	
		1422/23	
Oud Kromwiel		kort na	
		1421?	
Nieuw Kromwiel		1444	Rijkswaterstaat, 1946, p.60
Rubeerepolder		1482	" " "
St. Ontcommers- of Aanwas- polder		1482	Delahaye, 1972-2, p.242
Kruisland		1487	Delahaye, 1972-1, p. 38
Oude Heipolder		1515	Delahaye, 1972-2. p.225
Oost-en West Graaf Hendrikpolder		1538	" " "
Nieuwe Heipolder		1565/66	" " "
Triangel- polder		1609	" " p.261
Ferdinanduspolder	1609		" " p.262
Helmondspolder	1609		" " "
Heense polder		1610	" " p.265
Grote Bolspolder		1614	" " p.268
Kleine Bolspolder		1614	" " p.267
Oude Vlietpolder		1649	" " p.268
Noordheerpolder		1655	" " p.269
Nieuwe Vlietpolder	1788		" " p.268
Prins Willem Frederik Karels- polder of Beukelenberg		1858	" " p.269
Prins Hendrikpolder		1907	" " p.270

2.5.6 Sporen in het landschap

Een belangrijk onderscheid in dit gebied is dat tussen de gebieden die de overstromingen van de 15e eeuw hebben overleefd en de gebieden waarin de occupatie na die overstromingen een geheel nieuw begin moest maken.

Tot de eerste groep horen met name het gebied van de Moerdijk en het oostelijke deel van Zevenbergen. In dit laatste gebied ligt nog de Zoutedijk, evenals de Moerdijk een van de weinig overgebleven moerdijken.

De stad Zevenbergen, de Langeweg en een deel van de gemeentegrenzen gaan ook terug tot de periode voor de overstromingen. Van nederzettingen als Niervaart en Zonzeel moeten nog sporen onder de oppervlakte liggen.

Het grootste deel van het huidige zeekleigebied is echter na de overstromingsperiode (her)bedijkt.

De bedijkingsgeschiedenis is nog goed te traceren aan de hand van de

dijken, die vaak bleven bestaan, ook nadat hun waterkerende functie was overgegaan op een nieuwe dijk.

Veel polders vertonen nog steeds de oorspronkelijke inrichting. In de meest uitgewerkte vorm is er een patroon van grote vierkanten, gescheiden door wegen en verdeeld in regelmatige stroken. De boerderijen staan verspreid. In de grotere polders is vaak een dorp gesticht. Waar het initiatief niet van de heren van Breda of van Bergen op Zoom uitging is de inrichting vaak minder planmatig.

De dorpen die kort na de bedijking zijn gesticht, behoren tot een standaard-type met een voorstraat en een kerkring. De later ontstane gehuchten liggen vaak op de flauwe (buiten)helling van in onbruik geraakte dijken.

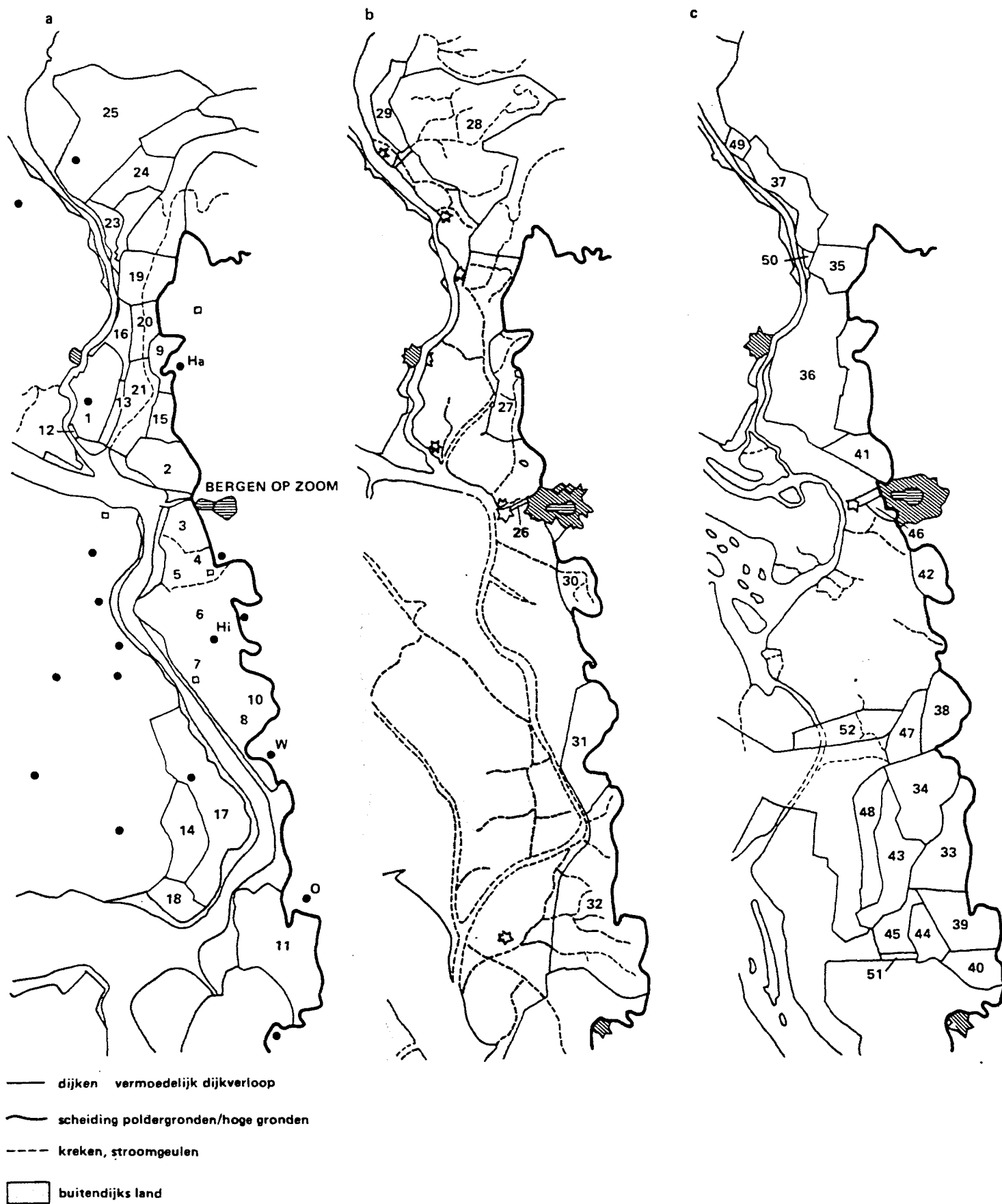


Fig. 26 De polders in het westelijke zeeleigebied A Polders bedijkt of bewoond vóór 1583 B Polders bedijkt of herbedijkt 1583-1682 C Polders bedijkt of herbedijkt 1683-1942 (Bron: Van Ham, 1975-3)

2.6 HET WESTELIJK ZEEKLEIGEBIED

2.6.1 Het natuurlandschap

Het gebied direct ten westen van de hoge rand van de pleistocene gronden (de Zoom¹⁹⁵) vormde de overgang van Brabant naar Zeeland en werd vanuit de dorpen op de Zoom in bezit genomen. Aan de overzijde van de middeleeuwse Schelde lag Zeeuws gebied en vond de occupatie plaats vanuit het westen.

In deze zone hebben in de loop van de tijd verschillende stromen gelopen. De Schelde stroomde in het midden van de twaalfde eeuw nog van Antwerpen noordwaarts tot bij Bergen op Zoom en vandaar in westelijke richting naar zee. Ten westen van Schakerlo kwam de Striene, een in de dertiende eeuw verlande zijtak van de Maas die door het huidige eiland Tholen liep, in de Schelde uit. Iets oostelijker ontwikkelde zich later de Eendracht, die nu Tholen scheidt van Brabant.

Tegenover Ossendrecht stond de Honte via een ondiepte in verbinding met de Schelde. In de volgende eeuwen zou de Honte zich tot een belangrijke arm, en vanaf de 15e eeuw zelfs tot hoofdtak van de Schelde ontwikkelen (de Westerschelde). De oude Schelde slibde bij Ossendrecht-Woensdrecht dicht en werd in 1867 met de Kreekrakdam definitief gesloten. Via de Scheldestromen heeft de zee sedert de vroege middeleeuwen haar invloed steeds verder naar het oosten uitgebreid.

2.6.2 Ontwikkelingen tot de overstromingen van 1570

2.6.2.1 De ontwikkeling van bewoning en bedijking

De oudste aanwijzing voor bewoning in deze omgeving is de vermelding van Agger in 1187.¹⁹⁶ Het lag ten westen van de Schelde in Zeeland, ter hoogte van Woensdrecht en had een tol.¹⁹⁷ Agger is in het laatste kwart van de dertiende eeuw (vermoedelijk rond 1288) verdronken¹⁹⁸ en werd pas in 1459-1461 herdijkt.

Waarschijnlijk in de nabijheid ervan lag de Iempolre.¹⁹⁹ Noordelijker lag Hinkeloord, ten zuiden van de monding van de Hinkle aan de Schelde. Het wordt voor het eerst vermeld in 1240²⁰⁰ en was misschien aanvankelijk een eiland, dat later werd verbonden met Oost-Zuid-Beveland. Al deze plaatsen lagen destijds in Zeeland.

In de omgeving van Bergen op Zoom werden in de 13e eeuw 's-Heer Boudenspolder²⁰¹ en Hildernisse bedijkt. De eerstgenoemde was zeker, de andere mogelijk in eerste instantie een eiland. Hildernisse was in ieder geval aan het eind van de 13e eeuw al door bedijkingen verbonden met Borgvliet en Bergen op Zoom.²⁰² Er lagen een dorp en een klooster.²⁰³ In de 15e eeuw werd ook de Heer Boudenspolder verbonden met het vasteland (zie fig. 26).

In een periode waarin de Eendracht, het water dat later Brabant van Tholen scheidde, nog niet meer was dan een klein veenstroompje, kregen de heren van Vossemeer²⁰⁴ een groot gebied aan weerszijden van de Eendracht ter bedijking. Aan beide zijden begonnen inpolderingen, aansluitend bij de oudere polders van Tholen en Steenberghe. De bedoeling was uiteindelijk door afsluiting van de Eendracht te komen

tot een aaneengesloten gebied.

Aan de oostoever van de Eendracht werd aangesloten bij de (uit 1482 daterende) Rubeerepolder. Kort na elkaar werden hieraan de polders Schuddebeurs (1487) en Nieuw Kijkuit (1489) aangedijkt. In 1527 volgde Mattemburg en in 1566 de polder van Nieuw Vossemeer samen met de (Steenbergse) Nieuwe Heipolder. In de polder Nieuw Vossemeer werd het gelijknamige dorp gesticht.²⁰⁵

2.6.2.2 Inrichting en nederzettingen

Van de middeleeuwse polders is weinig over. Uit de schaarse gegevens valt af te leiden dat ze merendeels verkaveld waren op dezelfde wijze als veengebieden: d.m.v. smalle stroken. Deze zijn nog herkenbaar in een aantal gebieden die, hoewel niet altijd door dijken beschermd, toch wel steeds in gebruik zijn gebleven. Voorbeelden zijn Oud en Nieuw Beijmoer en verschillende gebieden tegen de rand van pleistoceen Brabant.

Ook de nog op luchtfoto's herkenbare verkaveling van een deel van Hildernisse vertoont dit beeld.²⁰⁶

Van de vorm van de bewoning valt nog minder te zeggen. Slechts van Polre, het dorp dat in de Heer Boudenspolder lag, zijn ligging en vorm bekend. Het was een wegdorp en lag op een (nog steeds in het veld zichtbare) langgerekte pleistocene rug (fig. 27). Hildernisse maakt op een kaart uit 1570²⁰⁷ de indruk van een straatdorp met aan één zijde aaneengesloten bebouwing. Op luchtfoto's van een deel van het gebied staan sporen van verspreid staande bebouwing. Of in Agger een dorp lag is niet bekend.

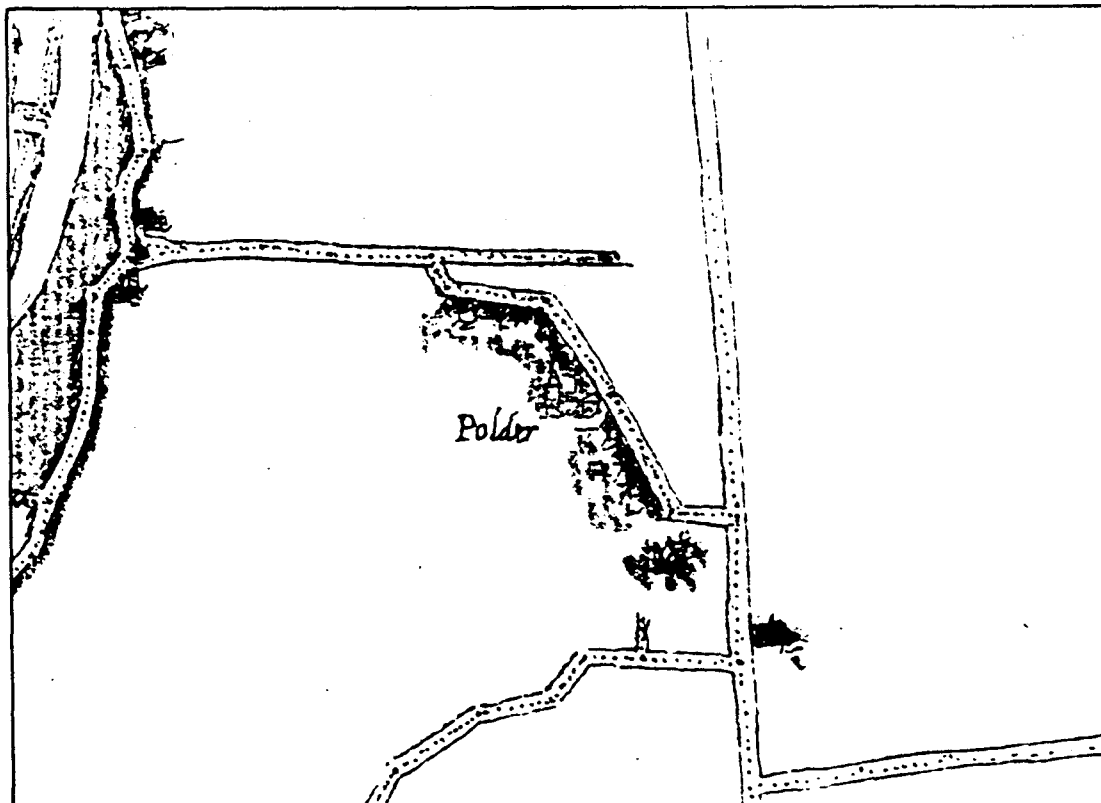


Fig. 27 Het dorp Polder of Polre op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1560)

(Bron: Zeven eeuwen Halsteren: 94)

2.6.3 Overstromingen, langzaam herstel en nieuwe overstromingen (1570-1682)

Terwijl de inpolderingen van Vossemeer nog doorgingen, vond elders groot landverlies plaats. In 1530 ging een groot deel van Zuid-Beveland beoosten Yerseke verloren, een twintigtal jaren later gevolgd door Rilland en omgeving. Hierdoor lagen de polders ten oosten hiervan ineens aan een grote watervlakte met alle gevaren van dien. Bij een volgende stormvloed in 1570 verdwenen de meeste onder water.²⁰⁸

Herstel ging langzaam, mede onder invloed van de politieke situatie (de 80-jarige oorlog). Slechts een deel van de polders was hersteld toen Antwerpen in 1583 werd bedreigd door Spaanse troepen. Uit voorzorg besloot men het poldergebied te inunderen.

Pas tijdens het twaalfjarig bestand werden enkele polders herdijkt. De dijk van Oud en Nieuw Beijmoer werd hersteld volgens het oude tracé. Bij Nieuw Vossemeer was dit niet mogelijk. Bij het herstel werd een nieuwe dijk gelegd om Nieuw Vossemeer met de Nieuwe Heipolder, Mattemburg, Schuddebeurs en het Boerengors. Deze dijk lag verder van de Eendracht af dan de oudere dijken (zie fig. 28). Anderzijds werd het Boerengors voor het eerst bedijkt. Hierin werd, tegen de oude dijk van Nieuw Vossemeer aan, het dorp hersticht.

Meer bedijkingen volgden na de vrede van Munster. De meeste werden opnieuw weggevaagd door een stormvloed in 1682.²⁰⁹ Slechts de polders van Nieuw Vossemeer, Oud en Nieuw Beijmoer en het kleine Stads-poldertje tussen Bergen op Zoom en de Waterschans bleven bestaan.

2.6.4 Het verloop van de inpolderingen vanaf 1682

Direct na de overstromingen van 1682 begon een nieuwe reeks inpolderingen, met meer succes dan de vorige (fig. 26).

In 1685 werd als eerste een groot gebied tegen de pleistocene rand bij Woensdrecht en Ossendrecht bedijkt, kort daarop gevolgd door de Oud Glimespolder bij Halsteren. Tussen de Eendracht en de gespaarde polders van Nieuw Vossemeer en Oud en Nieuw Beijmoer kwamen nog in de 17e eeuw de Eendrachtspolder en de Auvergnepolder tot stand.

In de 18e en 19e eeuw breidde vooral het poldergebied ten westen van Woensdrecht en Ossendrecht zich sterk uit.

Het gebied, waarin eens het Zeeuwse Agger had gelegen werd opnieuw ingepolderd vanuit Brabant, daar de (Ooster)Schelde hier inmiddels vervangen was door het westelijker gelegen Kreekrak.

In 1867 kwam door de Kreekrakdam de verbinding tussen Brabant en Zuid-Beveland tot stand. Hiermee werd het contact tussen Ooster- en Westerschelde verbroken.

Opvallend is dat ten westen van Bergen op Zoom weinig bedijkingsactiviteiten werden ondernomen. Het gebied bleef tot voor kort het "Verdronken Land van het Markizaat van Bergen op Zoom". Thans ligt het oostelijke gedeelte, een wadplaat, permanent droog. De jonge polders in het westelijk zeekleigebied zijn op dezelfde

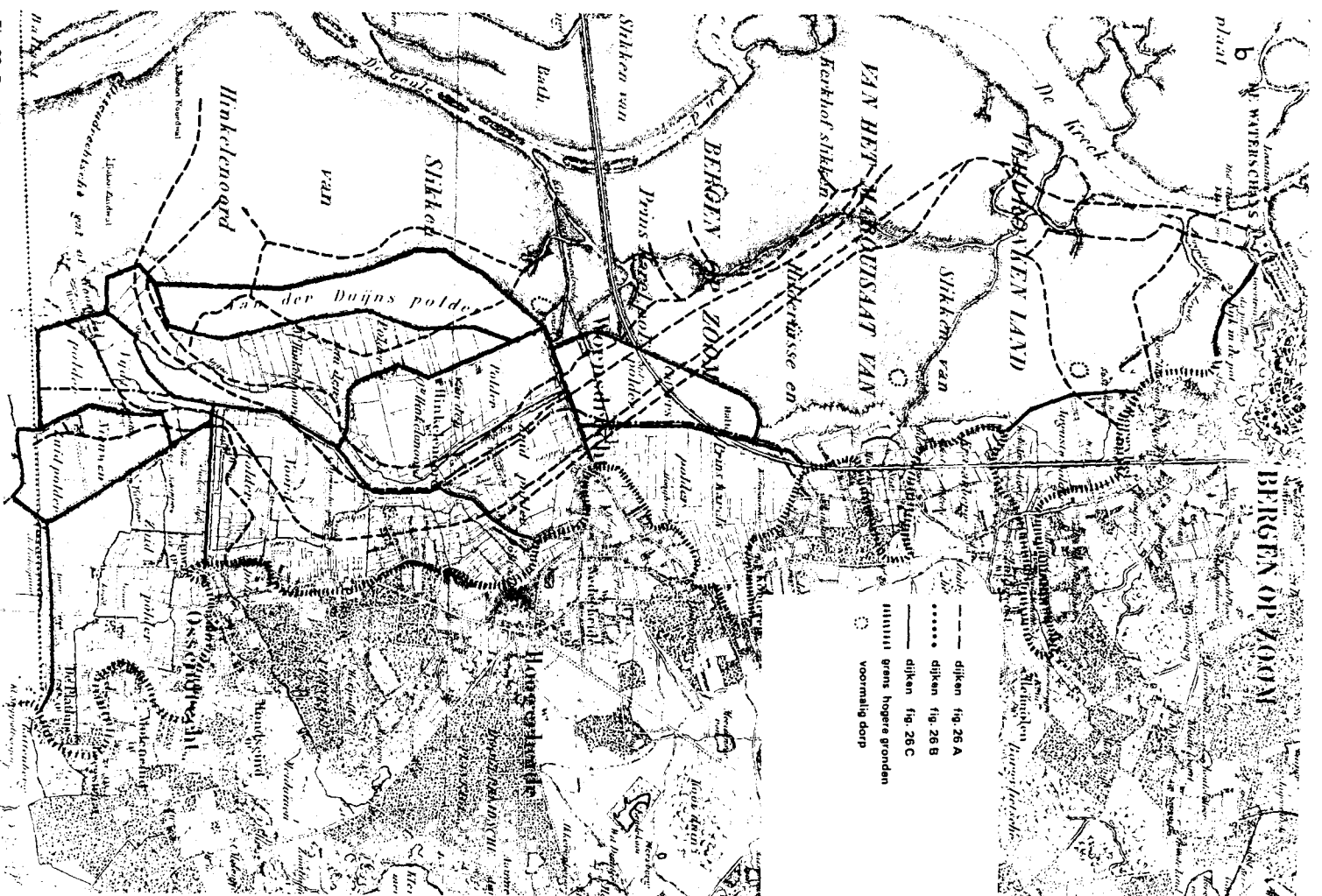
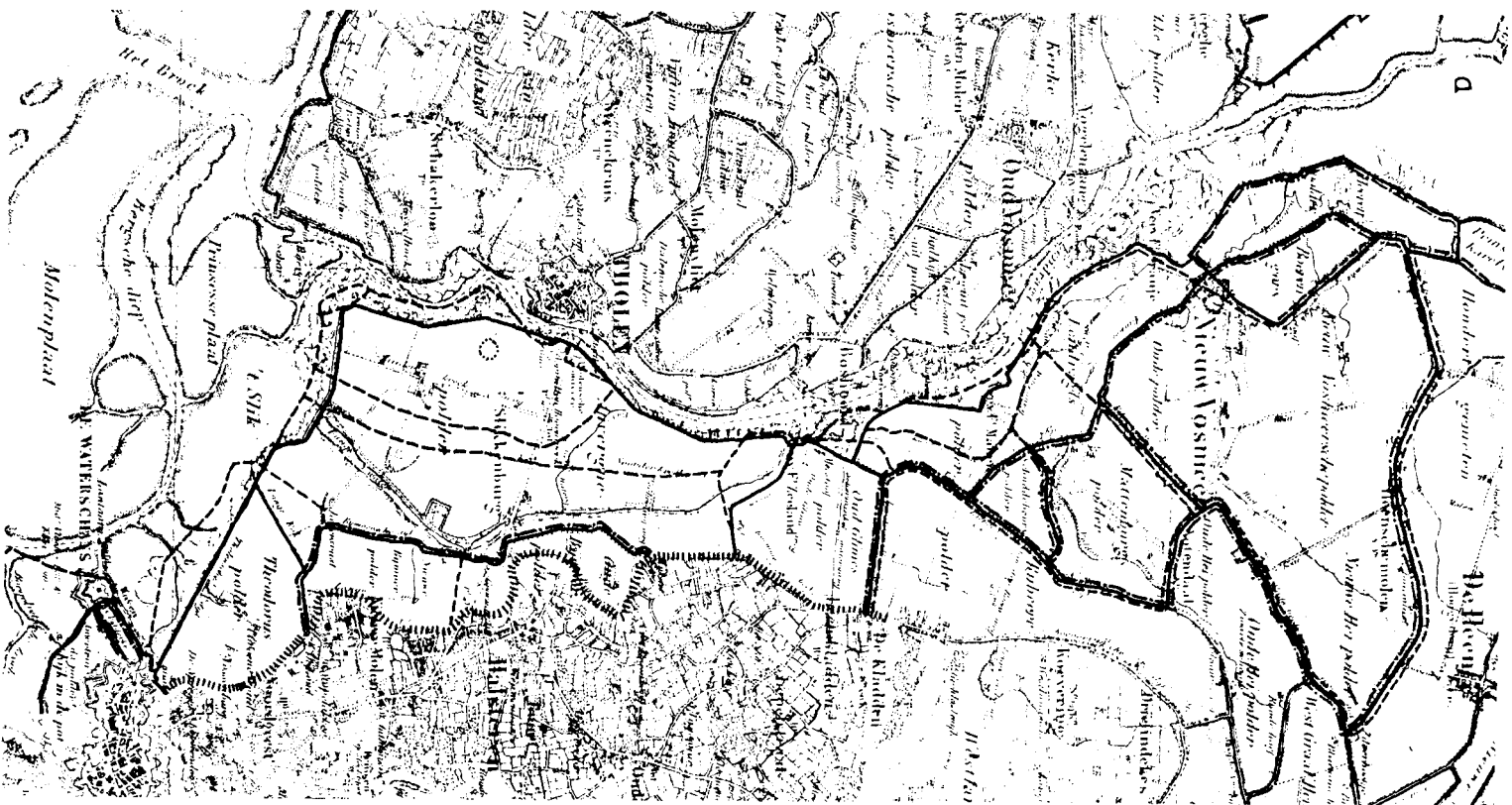


Fig. 28 De polders in het westelijke zeekleigebied

a noordelijke heft b zuidelijke heft

wijze ingericht als de jonge polders in het noordwestelijke zeekeleigebied. Buiten Nieuw Vossemeer werden geen dorpen gesticht. De dorpen op de rand van het pleistoceen lagen daarvoor te dichtbij. Herbouw van Polre werd tegengegaan door de stad Tholen.

Tabel 9. De polders tussen De Heen en de Belgische grens*

Volg nr.	Naam	Bedijkt	Kaarten
1	Heer Boudenspolder	13e eeuw	1
2	Noordland	13e eeuw	1
3	Zuidland	13e eeuw	1
4	Borgvlieterland	13e eeuw	1
5	Heveland	13e eeuw	1
6	Hildernisse en Oostmoer	13e eeuw	1
7	Wittemoer	13e eeuw	1
8	Oudland en Zuidland van Woensdrecht	13e eeuw	1
9	Oud Beijmoer	1319	1
10	Noordland en Moerland	1429	1
11	Neerland van Ossendrecht	1429	1
12	Clampan	1430	1
13	Oost Nieuwland	1438	1
14	Nieuwe Gentspolder	1440	1
15	Nieuw Beijmoer	1445	1
16	Noordpolder	1461	1
17	Grote Aggerpolder	1461	1
18	Kleine Aggerpolder	1461	1
19	Glymespolder	1470	1
20	Onze Lievevrouweland	1470	1
21	Der Jannenland	1486	1
22	Schuddebeurs	1487	1
23	Nieuw Kijkuit	1489	1
24	Mattemburg	1527?	1
25	Nieuw Vossemeer en Nieuwe Heipolder	1566	1
26	Stadspolder	1585	2, 3
27	Oud en Nieuw Beijmoer	1609**	1, 2, 3
28	Nieuw Vossemeer, Nieuwe Hei- polder, Mattemburg, Schudde- beurs, Boerengors***	1609	2
29	Heerenpolder	1634	2
30	Oostmoer	17e eeuw	2
31	Neerland van Woensdrecht	1651	2
32	Ossendrecht en Hoogerheide	1652	2
33	Noordpolder van Ossendrecht	1685	3
34	Zuidpolder van Woensdrecht en Oud Hinkelenoord	1685	3
35	Oud Glymespolder	1688	3
36	Auvernepolder	1693	3
37	Eendrachtspolder	1698	3
38	Prins Carelspolder	1728	3
39	Zuidpolder van Ossendrecht	1741	3
40	Kabeljauwpolder	1768	3

Vervolg tabel 9.

Volg nr.	Naam	Bedijkt	Kaarten
41	Theodoruspolder	1786	3
42	Augustapolder	1787	3
43	Nieuw Hinkelenoord	1801	3
44	Nieuwe Zuidpolder	1809	3
45	Vijdtpolder	1860	3
46	Geertruidapolder	1860	3
47	Caterspolder	1861	3
48	Van der Duijnsolder	1861	3
49	Beciuspolder	1869	3
50	Rampolder	2e helft 19e eeuw	3
51	Grenspolder	1892	3
52	Hoogerwaardpolder	1911	3

Bron: Van Ham, 1975-3.

* De volgnummers verwijzen naar figuur 26.

** Betreft een herdikking (oude inrichting blijven bestaan).

*** Betreft een herdikking van een groot deel van de vroeger afzonderlijke polders Nieuw Vossemeer (met de onder Steenberghe horende Nieuwe Heipolder), Mattemburg en Schuddebeurs samen met het nu voor het eerst bedijkte Boerengors.

2.6.5 Sporen in het landschap

Een belangrijk aspect van dit gebied is het bestaan van drie generaties polders. Uitsluitend afgaande op het huidige kaartbeeld (fig. 26) is men vaak geneigd slechts over "jonge polders" te praten. Onder zand en klei, soms zelfs direct aan de oppervlakte, bevinden zich echter nog de nodige oudere nederzettingssporen. De laatste jaren zijn door veldwaarnemingen de verdronken dorpen Heer Boudenspolder (Polre) en Hildernisse teruggevonden. Het in 1853 verdronken eerste dorp Nieuw Vossemeer van 1566 en het middeleeuwse Agger liggen mogelijk nog op ontdekking te wachten. Een gedegen archeologisch onderzoek van dergelijke dorpen kan veel bijdragen tot de kennis van vroegere nederzettingen.

Om beter rekening te kunnen houden met verdwenen polders zijn de door Van Ham²¹⁰ vervaardigde kaartjes van de verschillende generaties polder, (fig. 26) over elkaar heen gelegd in figuur 28. Bij het gebruik van deze kaart moet wel worden bedacht, dat de grenzen van de verdwenen polders niet met dezelfde nauwkeurigheid konden worden weergegeven als die van de huidige polders.

In een klein aantal polders langs de rand van het pleistoceen is de middeleeuwse inrichting blijven bestaan. Ook dit is aangegeven op figuur 28.

2.7 HET HUIDIGE ZANDGEBIED

2.7.1 Het natuurlandschap

Bijlage 1 geeft een indruk van het landschap rond 1000 na Chr. De gebieden die als "zand, droog" zijn aangegeven waren het meest geschikt voor bewoning. Alle oude plaatsen liggen in deze zone.

Daarentegen waren de gebieden die staan aangegeven als "moerassen en venen" te nat om zonder voorafgaande cultuurtechnische maatregelen in gebruik te nemen voor bewoning of akkerbouw. In een belangrijk deel van deze zone trad veengroei op, die de occupatie van het gebied belemmerde. Later (vanaf de 13e eeuw) heeft de afgraving van het veen voor de winning van turf de kolonisatie van het gebied juist sterk gestimuleerd.

De hoge plekken lagen verspreid over het gebied. Veelvuldig voorkomende namen eindigend op -donk wijzen op geïsoleerde droge plekken. Tot de belangrijkste droge gebieden behoorden de rand van het pleistoceen tussen Halsteren en Ossendrecht (de Zoom), Putte, de donken bij Roosendaal en Wouw, de ruggen evenwijdig aan de Aa of Weerijs, gebieden langs de bovenloop van de Mark, de omgeving van Baarle en een reeks van plekken tussen Breda en Gastel, aan de rand van het huidige zeeleigebied.

Ten noorden van die rand waren de moerassen en venen meer aaneengesloten, al waren ook daar geïsoleerde hoge plekken te vinden (zie par. 2.5.1).

Aanvankelijk kenmerkte het landschap zich door weinig abrupte overgangen van zand naar veen. Geleidelijk wijzigde zich dit beeld in een landschap waarin het veen een veel minder geprononceerde positie innam. Door veenaafgraving en drooglegging nam het areaal zandgronden toe. Anderzijds werd een groot deel van het veen tot een hoogte van ca. 1 m + NAP door zeelei overdekt.

2.7.2 Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis

2.7.2.1 Occupatie en nederzettingen tot ca. 1200

Het landschap rond 1000 na Chr., zoals hierboven beschreven, was ontoegankelijk en zeer schaars bewoond. Grote moerassen bepaalden het beeld van de streek. Slechts op de droge plekken was toentertijd bewoning mogelijk.

Vroegmiddeleeuwse bewoning is voornamelijk bekend in het uiterste oosten van het gebied en op de Zoom.²¹¹ In Baarle stonden al in de vroege middeleeuwen twee bedehuizen. Mogelijk lag in de omgeving hiervan een hof, het centrum van de bezittingen en rechten van de abdij van Thorn in deze omgeving.

In de periode tussen 1000 en 1200 vond een langzame ontwikkeling plaats. Deze bleef nog altijd beperkt tot de hogere gronden (zie bijlage 1).²¹²

In par. 2.3.1.1 werd al gewezen op de zgn. hertogelijke enclaves die in de 12e eeuw bewoond moeten zijn geweest. In Baarle behoren

nog steeds grote delen van Oordeel, Couseel en Tommel, alsmede delen van Loveren en van de huidige dorpskom tot Baarle-Hertog. Tot Zundert-Hertog en het eveneens hertogelijke Wernhout behoorden delen van Achtmaal (o.a. De Geest), de Zaagput, Weimeren, Wernhout, de Riethovense hoof, Ter Eik, Groot-Zundert. Wellicht even oud zijn Kloothoef en de akkers op de Raamberg.²¹³

Andere hertogelijke enclaves waren Borgvliet, Burgst en Gageldonk. Tot Gageldonk behoorden Gageldonk, Hambroek en De Emer in Princenhage, Sprundel-Hertog en gebieden in Roosendaal, Nispen, Wouw en Heerle. In Sprundel en Heerle wijst, evenals in Baarle, de naamsuitgang op een ontginning uit (droog) bos.

Tenslotte lagen nog enkele snippers hertogelijk gebied bij Rijsbergen en Oekel.²¹⁴

Uit schriftelijke bronnen is bekend dat de kerken van Nispen en Klein-Zundert²¹⁵ in 1157 bestonden. In de omgeving van de laatste zijn archeologische vondsten gedaan uit de 11e eeuw.²¹⁶ De kerk van Oosterhout gaat misschien terug tot de 11e eeuw.²¹⁷ Als we aannemen dat de naam Oosterhout is afgeleid van die van het nabijgelegen Den Hout, moet het laatste nog ouder zijn.

Een zekere Hendrik van Breda wordt genoemd in 1179.²¹⁸ De heerlijkheid Breda omvatte aan het eind van de 12e eeuw naast Breda zelf het gebied van Terheijden en Teteringen, misschien ook Princenhage. Als laatste aanwijzing voor een hoge ouderdom kan mogelijk de aanduiding "kouter"²¹⁹ voor oude akkercomplexen in Loveren²²⁰ en Rijsbergen²²¹ dienen.

2.7.2.2 Het verdere verloop van de ontginningen in het "zandgebied"

Na de langzame ontwikkeling tot ca. 1200 nam de bewoning in de twee volgende eeuwen zeer snel toe.

Veenconcessies leidden tot de openlegging van het gebied. Vaarten werden gegraven en nederzettingen gesticht.

Daarnaast vonden agrarische ontginningen plaats. Soms was hierbij duidelijk sprake van stimulansen door hogere overheden. Ontginningen waren voor deze interessant vanwege de opbrengsten aan tienden en andere belastingen. Geplande (systematische) nederzettingen als in Sprundel en Zundert dienden mogelijk om de positie van de hertog in deze schaars bevolkte hertogelijke enclaves te versterken.

Stimulering van ontginning van een deel van Etten was waarschijnlijk het doel van het zogenaamde "Hoevense Charter".²²²

Andere gebieden werden als wildernis uitgegeven aan een persoon of instelling, met de kennelijke bedoeling dat die er zou gaan ontginnen. Dit was het geval in Huijbergen²²³ en Oudenbosch/Hoeven.²²⁴

Het gebied van Wouw-Roosendaal was blijkbaar bij de verdeling van het Land van Breda in 1287 al interessant genoeg om afzonderlijk verdeeld te worden. Ook de aanwezigheid van drie molens kan wijzen op een behoorlijke hoeveelheid landbouwgrond. De meeste gehuchten moeten hier in de dertiende eeuw zijn ontstaan.

In de omgeving van de Zoom werden Noordgeest en Zuidgeest misschien gesticht vanuit het oudere Bergen op Zoom. Zuidgeest vertoont een systematische aanleg.

Rond 1300 was het aantal nederzettingen aanzienlijk groter dan een

eeuw eerder. Toch waren nog grote gebieden "leeg". Tussen de Zoom, de noordrand van het pleistoceen (Gastel, Oudenbosch, Etten) en de nederzettingen langs de Weerijs (Rijsbergen, Tiggelt, Zundert, Wernhout, Achtmaal) lagen slechts belangrijke ontginningen in het gebied van Wouw/Roosendaal. Daarnaast bestonden enkele kleinere ontginningskernen rond Huijbergen, Nispen en Sprundel.

In de rest van het zojuist aangeduide gebied was de eerste menselijke activiteit de openlegging en afgraving van de grote veenreserves.

De vervening heeft vanaf de dertiende eeuw een stempel op de streek gedrukt. Turfvaarten werden gegraven en er ontstonden dorpen. Na de vervening volgde soms ontginning of bleven op een andere wijze de eigendomsgrenzen in stand. De verkaveling weerspiegelt dan vaak nog de structuur van de gedurende de vervening opgezette inrichting. Dit is het geval in het gebied ten oosten van Roosendaal (o.a. Zegge), in Bremberg, in de Ouwervelden en in De Moeren.

De vervening ging door tot het midden van de 18e eeuw. In de latere verveningen werden geen nieuwe nederzettingen gesticht. Na afloop van de vervening verviel het gebied grotendeels tot heide. In de omgeving van de Bredase Turfvaart werden door de veenondernemers enkele landgoederen gesticht (De Moeren).

In de loop van de tijd werd het bouwland langzaam uitgebreid, het gebruik van de weidegronden geïntensiveerd en de heide teruggedrongen. In de 17e eeuw zijn enkele grotere stukken heide en woeste grond systematisch ingericht en ontgonnen. Het Groot Overveld en het Bavel's Broek zijn op een wijze ingericht die doet denken aan die van de zee-kleipolders uit dezelfde periode. Elders werden kort na 1500 de eerste bossen aangeplant.

In de loop van de 18e en 19e eeuw trad een versnelling op in het ontginnen van de heide. Na de komst van de kunstmest in de tweede helft van de 19e eeuw is het overgrote deel van de toen nog bestaande heide verdwenen.

In de volgende paragrafen zal nader op een aantal van deze aspecten worden ingegaan.

2.7.3 De vervening

De late occupatie van West-Brabant werd in het voorgaande al in verband gebracht met de natuurlijke gesteldheid van het gebied: grote moeilijk doordringbare moerassen met plaatselijk hogere plekken.

In de kernen van die moerassen lagen winbare veenreserves. De exploitatie hiervan heeft een grote invloed gehad op de ontwikkeling van bewoning en landschap in West-Brabant.

In het volgende wordt achtereenvolgens ingegaan op de achtergronden van de vervening, klein- en grootschalige vervening, de inrichting van veengebieden en de afvoervaarten. Vervolgens wordt het verloop van de vervening beschreven. De paragraaf wordt afgesloten met een beschouwing over de als gevolg van de vervening ontstane nederzettingen.

2.7.3.1 Achtergronden van de turfwinning

De winning van turf in West-Brabant is begonnen onder Vlaamse invloed. De steden in Vlaanderen kwamen vroeg tot ontwikkeling en hadden een grote behoefte aan brandstof, zowel voor de huishoudens als voor bedrijvigheid. Het gebruik van hout als brandstof versnelde de achteruitgang van de bossen zodat in de twaalfde eeuw tekorten dreigden te ontstaan. Men begon daarom de veenvoorraden te exploiteren.²²⁵ De turfwinning in West-Brabant was aanvankelijk een verlengstuk van die in Vlaanderen. De turf werd naar Brugge, Gent en andere steden afgevoerd. Naderhand werd de vervening door ondernemers uit West-Brabant zelf ter hand genomen. Sommige plaatsen ontwikkelden zich tot centra van turfhandel.²²⁶

2.7.3.2 Technische en organisatorische aspecten

2.7.3.2.1 Groot- en kleinschalige vervening

Er bestaat een belangrijk onderscheid tussen de exploitatie van de grote veenvoorraden met veen van goede kwaliteit enerzijds en de kleine en kwalitatief minder goede voorraden anderzijds.

Een ander onderscheid is dat tussen woeste grond die werd uitgegeven voor vervening en cultuurgrond waar in tweede instantie veen af werd gehaald. In het laatste geval was de individuele boer meestal degene die de vervening ter hand nam. In West-Brabant is echter weinig landbouw op veen uitgeoefend en bestonden de meeste veenuitgiften uit inculte gronden. Als zodanig waren ze eigendom van de landheer en werden door deze ter vervening "uitgegeven".

De grote veenconsessies werden over het algemeen grootschalig geëxploiteerd. Er werden vaarten aangelegd voor het vervoer van de turf en het veen werd systematisch ingericht. Waterbouwkundige werken, zoals de aanleg van vaarten, vereisten tamelijk forse investeringen vooraf.

De kleinere veenvoorkomens waren door hun omvang, soms ook door hun kwaliteit, niet interessant voor grotere ondernemingen. Vervoer over de weg was relatief duur^{226a}, maar aanleg van een vaart was pas rendabel bij grote hoeveelheden.

De kleinere veenreserves zijn ontgonnen door de boeren van aangrenzende nederzettingen, deels voor eigen gebruik²²⁷, deels als bijverdienste. De turf werd dan over de weg naar de dichtstbijzijnde stad vervoerd en daar verkocht. Deze kleinschalige vervening heeft veel minder sporen in het landschap achtergelaten en is ook minder goed gedocumenteerd.²²⁸

2.7.3.2.2 De inrichting van de grotere veengebieden

In tegenstelling tot de kleinschalige vervening heeft de grootschalige vervening een duidelijk stempel gedrukt op het landschap van West-Brabant.

Nadat een veen was uitgegeven (verkocht) aan de verveners moesten eerst de grenzen worden uitgezet. De (soms nog bewaarde) grenssloten of -wallen behoren daardoor tot de oudste elementen van de structuur van een voormalig veengebied.

Vervolgens werd het veen verdeeld in stroken door middel van evenwijdig lopende sloten. Dat was nodig voor de ontwatering. Pas na ontwatering kon het veen afgegraven worden.

Voor de afvoer van de turf werd een hoofdvaart gegraven. Die doorsneed de strookvormige verkaveling. Vaak werden de kavels door de vaart doormidden gedeeld, waardoor de afstand tot de vaart verkleind werd. Waarschijnlijk werd de turf meestal over land naar de kop van de kavel gebracht.

In andere gevallen waren mogelijk de afzonderlijke kavels ontsloten door zijvaarten vergelijkbaar met de wijken in de latere Gronings-Drentse veenkoloniën. Het invaren werd dan aanzienlijk eenvoudiger als de zijvaarten met een stompe hoek uitkwamen op de hoofdvaart. De hoofdvaart snijdt dan dus schuin door de kavels.

2.7.3.2.3 Turfwinningsmethoden

Globaal kan onderscheid worden gemaakt tussen droge en natte vervening. Droge vervening vindt plaats boven de grondwaterspiegel, die overigens kunstmatig verlaagd kan zijn. Na afloop van de vervening blijft "onland" over, slecht en nat land, dat soms nog geschikt is voor weiland.²²⁹

Natte vervening vindt plaats volgens de methode van het slagturven.²³⁰ Vanaf de oever of vanaf bootjes wordt de turf opgebaggerd en op de zetwallen gedeponeerd om te drogen. Natte vervening laat een plas water achter en maakt daarmee het land onbruikbaar. Veel van de huidige meertjes en vennen, zoals De Lokker, moeten er hun ontstaan aan hebben te danken.

2.7.3.2.4 Overlaadplaatsen

De turfvaarten verbonden de winningsgebieden met de plaatsen waar de turf kon worden overgeladen in diepwaterschepen. Om een aantal van die overlaadplaatsen ontwikkelden zich nederzettingen, zoals Steenberg, Roosendaal, Oudenbosch, Leur en Zevenbergen.

Elk van deze plaatsen had belang bij continuïteit in de vervening in het eigen achterland. De vaarten uit deze plaatsen breidden zich daardoor uit tot "vaartstelsels"²³¹ die door verlenging en door aftakkingen van de hoofdvaarten steeds weer nieuwe venen ontsloten.

De vervening begon in de directe omgeving van al aanwezig bevaarbaar water, zoals de Mark. Het was economisch ondoenlijk om een vaart van vele kilometers lang te graven om een bepaald veen te ontsluiten. Door echter bij iedere nieuwe vervening de oude vaart te gebruiken kon op de lange duur toch het veen tot over de huidige Belgische grens worden ontsloten. Op iedere nieuwe veenconcessie drukte dan slechts het onderhoud van de hele vaart en de kosten van aanleg van een klein traject.²³²

2.7.3.2.5 Vaarten

De turf werd afgevoerd in speciaal gebouwde schuiten. Deze werden in de loop van de tijd steeds groter²³³, wat consequenties had voor de breedte van de vaarten.

De vaarten waren over het algemeen zo breed dat 1 schuit tegelijk kon passeren. De smalste vaarten die in de literatuur worden aangetroffen hadden een breedte van 2,85 m.

Omdat de schuiten meestal in konvooien voeren, had het weinig zin kleine passeerkommen te maken. Om verkeer van twee zijden mogelijk te maken, moesten grote stukken vaart een breedte van tegen de zes meter hebben. Bij het turfhoofd van Roosendaal was dat voorgeschreven, een deel daarvan moest zelfs breed genoeg zijn voor 3 schuiten.²³⁴

Langs de vaarten, soms aan beide zijden ervan, lagen wegen. Vanaf die weg werden de schuiten getrokken (gejaagd). Daarnaast werden langs de vaarten bomen geplant, die konden worden gebruikt voor het onderhoud van bruggen, sluizen enz.

In het tracé van een vaart kwamen altijd wel hoogteverschillen voor. Deze werden op allerlei wijzen overwonnen. Soms werd een vaart om een kleine hoogte heengelegd (zie bijl. 13). Meestal echter werden vaarten zo recht mogelijk aangelegd. Hogere plekken werden doorgraven, in lage gedeelten werd de vaart juist verhoogd aangelegd. Natuurlijke waterlopen werden door duikers ("heulen") onder de vaart doorgeleid, bredere beken werden door aquaducten ("zielen") overgestoken.

Over het algemeen hield het terrein in West-Brabant af naar het noorden. Het hoogteverschil tussen de moergebieden en de stroomafwaarts gelegen turfhoofden kon aanzienlijk zijn. In de vaart werden daarom sluizen aangelegd. Deze moesten ook voorkomen dat het moer leegliep.

Een van de grootste problemen bij de exploitatie van de vaarten was de watervoorziening. Dit was de hoofdreden voor het varen in konvooien.²³⁵

Om voldoende water ter beschikking te hebben, werd zo mogelijk een verbinding gegraven met een hogergelegen waterplas (bijl. 13). Vooral in latere veenuitgiftten werd tevoren een regeling getroffen voor het gebruik van water uit stroomopwaarts gelegen gebieden.

2.7.3.3 Het verloop van de vervening

In navolging van Leenders²³⁶ wordt hieronder de ontwikkeling van de vervening besproken per vaartenstelsel. Onder een vaartenstelsel wordt verstaan het geheel van vaarten en hun toebehoren dat gezamenlijk de aanvoer van turf in een uitvoerhaven mogelijk maakte. In vorige paragrafen maakten we al kennis met de vaartenstelsels vanuit Zevenbergen (par. 2.5.2.1) en Niervaart en de vaart van 's-Gravenmoer naar de Oude Maas (par. 2.4.4.2).

2.7.3.3.1 Bergen op Zoom (bijl. 10)²³⁷

De oorsprong van het turfvaartenstelsel van Bergen op Zoom was een water met de naam Grebbe, gegraven voor de ontwatering van een moer "De Noort" ten oosten van de stad. Nadat de Grebbe was doorgetrokken naar het oosten naar "De Meeren", nog later naar Wouw, veranderde de naam in Moervaart.²³⁸ De Moervaart is later doorgetrokken tot het tegenwoordige Belgisch gebied, waar onder andere door de abdij van Tongerlo turf werd gewonnen. De vaart ontsloot nu ook de omgeving van Huijbergen. Aan het andere eind werd de vaart in 1530 om de stad Bergen op Zoom heengeleid.

De Moervaart verviel toen de turfwinning in de periode 1583-1610 stil kwam te liggen door oorlogsomstandigheden.²³⁹

In de zuidelijker venen kreeg de Moervaart concurrentie van het sterk gegroeide vaartenstelsel vanuit Roosendaal.

Het is niet zeker of de Moervaart na 1610 nog als turfvaart hersteld is. De vaart werd wel opgehouden. Sinds 1508 had zij een nevenfunctie gekregen in de aanvoer van water voor de grachten en inundatiegebieden rond Bergen. Nog in 1885 is de vaart verbeterd ten behoeve van de suikerindustrie. De naam was intussen door een foutieve interpretatie van de naam Bergen op Zoom veranderd in De Zoom.

2.7.3.3.2 Steenberg (bijl. 11)

Ten zuiden van Steenberg is een tweetal moergebieden van belang, nl. het (Halsters) Laag en het Oudland. Het oudste teken van vervening in de omgeving is de uitgifte van ruim 250 ha moer in 1262 of 1263 aan de schout van IJzendijke (Vlaanderen).²⁴⁰ In die tijd is nog niets van het bestaan van Steenberg bekend. De stichting kan rond die tijd hebben plaatsgevonden. De oudste vermelding dateert van enkele jaren na de genoemde uitgifte.²⁴¹

De oorsprong van Steenberg zien wij in de vervening in het Oudland. Hier valt een tweetal vaarten te onderscheiden, waarvan de oostelijke recht op een sluizencomplex op de tegenwoordige Markt in Steenberg afgaat. Via de sluis stond de vaart in verbinding met de haven, ter plaatse van de huidige RK-kerk. Een tweede vaart (langs de Oudlandse straat) liep evenwijdig aan de eerste, maakte vervolgens een bocht en kwam ook in de huidige binnenstad uit.²⁴²

Tussen beide vaarten lag het gebied De Krabben. Dit is een voormalig veengebied waarvan de inrichting nauw samenhangt met de vervening. De verkaveling loopt evenwijdig aan of loodrecht op de beide vaarten.

In enkele omgrachte huizen²⁴³ kunnen mogelijk centra van vervening en woonplaatsen van de ondernemers worden herkend.

Beide vaarten lijken laagten te volgen tot in het gebied van Moerstraten. Hier werd de hoeveelheid veen echter minder. De Moerstraat zelf, waaraan onder andere de kapel van het gebied staat, heeft waarschijnlijk langs de rand van het veengebied gelegen. In het noorden sloot zij aan bij de straat langs de westelijke vaart van Steenberg.²⁴⁴

Andere veenwinningsgebieden zoals het "Poortgoed"²⁴⁵ en het al genoemde moer van de schout van IJzendijke uit 1262 lagen in het Laag. De vaarten in dit gebied doen denken aan die in het Oudland: twee evenwijdig lopende vaarten die op een zeker punt bij elkaar komen. Verder naar het noorden in de jonge zeekleipolders zijn de vaarten uit het Laag niet meer te vervolgen.

2.7.3.3.3 Doorlicht, Roosendaal en Oudenbosch²⁴⁶

Ten oosten van Roosendaal lagen grote veengebieden waarvan delen kort voor 1290 werden uitgegeven. In het kaartbeeld (bijl. 12) zijn twee blokken te herkennen met een verkaveling die is opgehangen aan een aantal evenwijdige, oost-west lopende lijnen. Elk van deze beide gebieden werd door een vaart verbonden met de Roosendaalse Vliet. Tussen de twee gebieden ligt een wat onregelmatiger verkaveld gebied, mogelijk doordat hier de pleistocene ondergrond dichter aan de oppervlakte lag.

Het noordelijke gebied hoorde grotendeels onder Bergen op Zoom, deels ook onder Breda. Het Bergse deel, Zegge, behoort nu tot de gemeente Rucphen. Ten westen hiervan lag het bij Roosendaal horende Doorlicht. De noordelijke vaart is hiernaar de Doorlichtse vaart genoemd. Deze kwam uit in de Vliet. Er zijn geen sporen van een turfhoofd. Het zuidelijke gebied werd ontsloten door de Jan van Nispenvaart²⁴⁷ die uitkwam op het turfhoofd van Roosendaal (aan de NW kant van het tegenwoordige NS-station).

De Doorlichtse vaart bleef een geïsoleerde vaart met wat zijvaarten. De Jan van Nispenvaart werd daarentegen het uitgangspunt voor het meest complexe en uitgebreide turfvaartenstelsel in West-Brabant. Via enkele zijtakken werd het steeds verder, vooral in zuidelijke richting uitgebreid. We beperken ons hier tot het huidige Nederlandse deel.

De belangrijkste aftakking was de Natte- of Elderse Vaart (1449), naar Nieuwmoer. Later (1455) werden ook de Zunderste moeren hierop aangesloten. Een aftakking van de Elderse Vaart naar Wuustwezel is blijkbaar in onbruik geraakt en niet meer te vervolgen. Veel noordelijker werd een andere aftakking gemaakt in de richting van Huijbergen.²⁴⁸ De vaart verdrong de Moervaart naar Bergen bij de afvoer van turf uit de omgeving van Huijbergen. Op tegenwoordig Belgisch gebied vertakte ook deze vaart zich verder.²⁴⁹

De Jan van Nispenvaart bereikte in 1331 al de rand van het veen. Nadien is de vaart door de hogere gronden heengegraven naar de volgende met veen gevulde laagte: Rucphen.

Rucphen werd in 1357 uitgegeven en is behalve vanuit Roosendaal ook ontsloten vanuit Oudenbosch. De wijze waarop de vaarten op elkaar aansluiten wekt de indruk dat de Oudenbossche vaart jonger is. De verveningsactiviteiten rond Oudenbosch zijn al ouder. Ten zuiden van de dorpskom werd in 1301 een gebied van zo'n 300 ha moer uitgegeven (het Bossche Laag). Dit gebied heeft hetzelfde rechthoekige verkavelingspatroon dat blijkbaar typerend is voor de vroege verveningen in deze streek. Een vaart kwam uit bij een turfhoofd ten westen van Oudenbosch.²⁵⁰

De vaart van Oudenbosch naar Rucphen, mogelijk rond 1400 aangelegd,

takt in het Bossche Laag af van de bovengenoemde vaart. Aan de rand van het Bossche Laag werd een nieuw turfhoofd aangelegd, mogelijk in verband met het hoogteverschil.²⁵¹

Van Rucphen werd de gecombineerde Roosendaalse/Oudenbossche vaart doorgetrokken in zuidelijke richting, naar de omgeving van Schijf. Hier lagen grote venen als de Oude Zoek. Een zijtak ontsloot de moeren ten noorden van Achtmaal.

Door oorlogsomstandigheden lag de vervening tussen 1581 en 1609 stil. Nadien werden slechts de meest rendabele vaartenstelsels hersteld. Tot de afvallers behoorde naast Bergen op Zoom ook Oudenbosch. Hun plaats werd ingenomen door Roosendaal.

De vaart van Schijf via Rucphen naar Roosendaal bleef in gebruik tot in de 18e eeuw.

2.7.3.3.4 Etten, Monnikenmoer²⁵² (bijl. 13).

Het gebied van de "Monnikenmoer" bij Etten werd in 1297 verkocht aan het St. Janshospitaal en het H. Geesthuis te Brugge. De grenzen zijn nog te herkennen aan rechte grenssloten. In het noorden was de grens ingewikkelder doordat het hogere en al bewoonde gebied van De Donk erbuiten was gehouden. Hier werd in 1374 een grensscheiding gegraven. Evenals de venen bij Steenberghe werd ook dit gebied ontsloten door twee parallel lopende vaarten: de Monniken- of Kriekenvaart en de Kibbelvaart. Beide kwamen in de omgeving van de Mark (bij Bollendonk) bij elkaar bij een turfhoofd.

Problemen met de watervoorziening werden in 1361 opgelost door het Hopmeer (ten zuiden van Sprundel) aan te tappen.²⁵³

In het moergebied zijn in de verkaveling nog sporen van zijvaarten aan te wijzen, met name in het noorden, waar ontginning tot landbouwgrond kort op de vervening volgde.

Omstreeks 1400 nam de zee-invloed toe. Een kreek sneed de Mark aan, die daardoor naar het zuidwesten ging stromen. Een zijkreek, de Lake, bereikte de Kibbelvaart. De turfafvoer werd daarna verplaatst naar de Lake. De andere vaart werd in 1409 door het graven van de Riddervaart ook verbonden met de Lake.²⁵⁴

2.7.3.3.5 Leur²⁵⁵ (bijl. 14)

Volgens Leenders²⁵⁶ bestond de Brandse vaart, die vanuit de laagte ten zuiden van Leur met een boog om het latere dorp heen liep en uitkwam in de Mark, al vóór 1332. In genoemd jaar werd een gebied van 276,5 ha moerland en heide uitgegeven aan enkele inwoners van Antwerpen. Voor de afvoer van de turf uit deze "Antwerpse moer" (de Bremberg) werd een nieuwe vaart gegraven. Op het punt waar deze Brembergse vaart een weg kruiste ontstond rond de brug het havenplaatsje Leur.

Rond 1400 werden nieuwe vaarten aangelegd, die Leur verbonden met veengebieden ten zuiden van de Bremberg, Etten en Sprundel. Iets ten zuiden van de brug in Leur takte de Verse (= zoete) vaart af van de Brembergse of Zoute Vaart. De beide vaarten liepen vervolgens over zo'n 900 meter parallel op korte afstand van elkaar, gescheiden door het Lichttorenhoofd. Iets zuidelijker ontstond later

aan de vaart het gehucht Vaartkant. In eerste instantie werden moeren ontsloten bij Klappenberg, een mogelijk rond 1300 ontgonnen agrarische nederzetting, en Zandspui. Bij Klappenberg splitste de Verse vaart in twee takken, de Vossenbergsche vaart en de Schuitvaart. De eerste heet ook wel Oude of Leurse Turfvaart en is daarom mogelijk wat eerder aangelegd.

De Vossenbergsche vaart liep in zuidwestelijke richting naar een aantal moeren ten zuiden van Sprundel, waaronder het Hopmeer. Een zijtak liep naar de omgeving van De Moeren onder Zundert. De Schuitvaart volgde een meer zuidelijke koers, maar kwam uiteindelijk in hetzelfde gebied uit.

In dit gebied werd vanaf ca. 1390 een reeks gebieden uitgegeven. Ze werden meest genoemd naar de oppervlakte (een bunder is ongeveer 1,3 ha). Met uitzondering van de "400 bunder" (bijl. 14) is de exacte ligging niet bekend.²⁵⁷

In de eerste helft van de zestiende eeuw raakten deze moergebieden uitgeput. In de moeren bij Zundert werd Leur later de pas afgesneden door Breda. De aanleg van de Bredase turfvaart in 1618 maakte de Schuitvaart, die doorgraven werd, onbruikbaar. Sedertdien is via Leur geen turf meer uitgevoerd.

2.7.3.3.6 Breda²⁵⁸

De veengebieden ten westen en zuidwesten van Zundert waren al ontsloten vanuit Roosendaal, Oudenbosch en Leur toen in 1618/19 een geheel nieuwe turfvaart werd gegraven vanuit Breda. De vaart was het gevolg van een moerconcessie van 54 bunder aan een aantal Breda-naars. De vaart werd van het moer gegraven naar de Weerij bij Rijsbergen over een afstand van ca. 10 km. Het is een van de langste stukken turfvaart in West-Brabant die in één keer zijn aangelegd. Tegenover deze aanzienlijke investering stond een monopolie voor de aanvoer van turf in Breda: gedurende 25 jaar zou de heer van Breda geen andere moeren uitgeven voor afvoer naar Breda.

Na afloop van het monopolie werden nieuwe moeren uitgegeven in Zundert en omgeving. Dit leidde tot een verlenging van de Turfvaart aan beide uiteinden. De uitmonding in de Weerij werd in 1646 vanwege de slechte bevaarbaarheid van de beek verlegd naar een punt stroomafwaarts.²⁵⁹

Aan het andere eind kwam een verlenging in of kort na 1658 tot stand.²⁶⁰ De vaart had uiteindelijk een lengte van 26 km (bijl. 15).

Rond het midden van de 18e eeuw raakte de turf op en verviel de vaart. Nadien (1763) is de vaart nog weer verbeterd door de eigenaar van een watermolen (een ijzermolen, waarnaar de vaart ook wel IJzermolense vaart heet).

2.7.3.3.7 Terheyden²⁶¹

In 1324 gaf de heer van Breda een moer van 790 ha in de tegenwoordige Terheydense Binnenpolder aan de O.L.V.-abdij in Middelburg²⁶² (bijl. 16).

Door het gebied werden drie vaarten aangelegd. De Schimmelse vaart liep naar het gehucht Schimmer. De Vaartkantse Vliet en de Ruiter-

vaart kwamen ten noorden van Terheijden op hetzelfde punt uit in de Mark.

Van zijvaarten is niets bekend. Rond 1850 was de Terheydense Binnenpolder afgezien van de drie hoofdvaarten nog grotendeels onverkaveld.

De Schimmelse vaart en de Vaartkantse Vliet zijn later doorgetrokken tot in Hooge Zwaluwe. De Schimmelse vaart is mogelijk al verlengd na moeruitgiften in 1348/57. Waarschijnlijk werd het gebied van De Vierendelen in het westen van Made erdoor ontsloten.²⁶³ De aan De Vierendelen grenzende Oude Moeren (onder De Zwaluwe) werden in 1506 voor turfwinning uitgegeven en ontsloten door de Vaartkantse Vliet.²⁶⁴

Een van de vaarten zal gebruikt zijn toen in 1520/21 een vaart werd aangelegd van Gorinchem via Drimmelen naar Breda. De vaart is gereed gekomen maar blijkbaar snel weer in het ongereede geraakt.

2.7.3.3.8 Teteringen

Het gebied van de Vuchtpolder (bijl. 16) is in twee gedeelten uitgegeven voor vervening. Het zuidelijke deel (de Hoge Vucht), met een oppervlak van 19 hoeven (295 ha), ging in 1314 naar Steenbergse moerneerders.²⁶⁵ De noordgrens, de blijkbaar al bestaande afwaterings-sloot van Teteringen, werd geschikt gemaakt voor gebruik als vaart. De vaart kwam ten zuiden van Hartel uit in de Mark.²⁶⁶

Het noordelijke deel van de Vuchtpolder (de Lage Vucht) werd in de jaren 1331-1335 uitgegeven aan de abdij van Tongerlo. In totaal ging het voorzover bekend om 21½ hoeve (337 ha).²⁶⁷

In het noordelijke deel van de Vuchtpolder werden twee vaarten aangelegd, de Grote en Kleine Kruisvaart, die beide aansloten op de al bestaande vaart op de grens met het gebied van de Steenberge moerneerders. De Louwerenssloot en de vaart langs het Moerdijkje waren weer zijvaarten van de Grote Kruisvaart.

2.7.3.3.9 Rijen²⁶⁸

In 1416 werd verveend bij Rijen. Een vaart liep langs de Vaartdijk, parallel aan de Donge. Op hetzelfde punt als deze vaart kwam de Leyvaart uit in de Donge. Deze leidde onder andere naar een gebied De Keten (bijl. 17). Een aftakking gaat naar Steenoven. Vermoedelijk werd hier turf gewonnen ten behoeve van de steenoven.

2.7.3.3.10 Balru²⁶⁹

In de Hoevense beemden, ten NW van de kom van Hoeven ligt een gebied Balru, dat mogelijk als veenconcessie is uitgegeven in 1356. De hoofdafwatering heet nog Balrouwse vaart.

2.7.3.4. Turfhoofden en nederzettingen

Verschillende nederzettingen danken hun ontstaan aan de vervening.

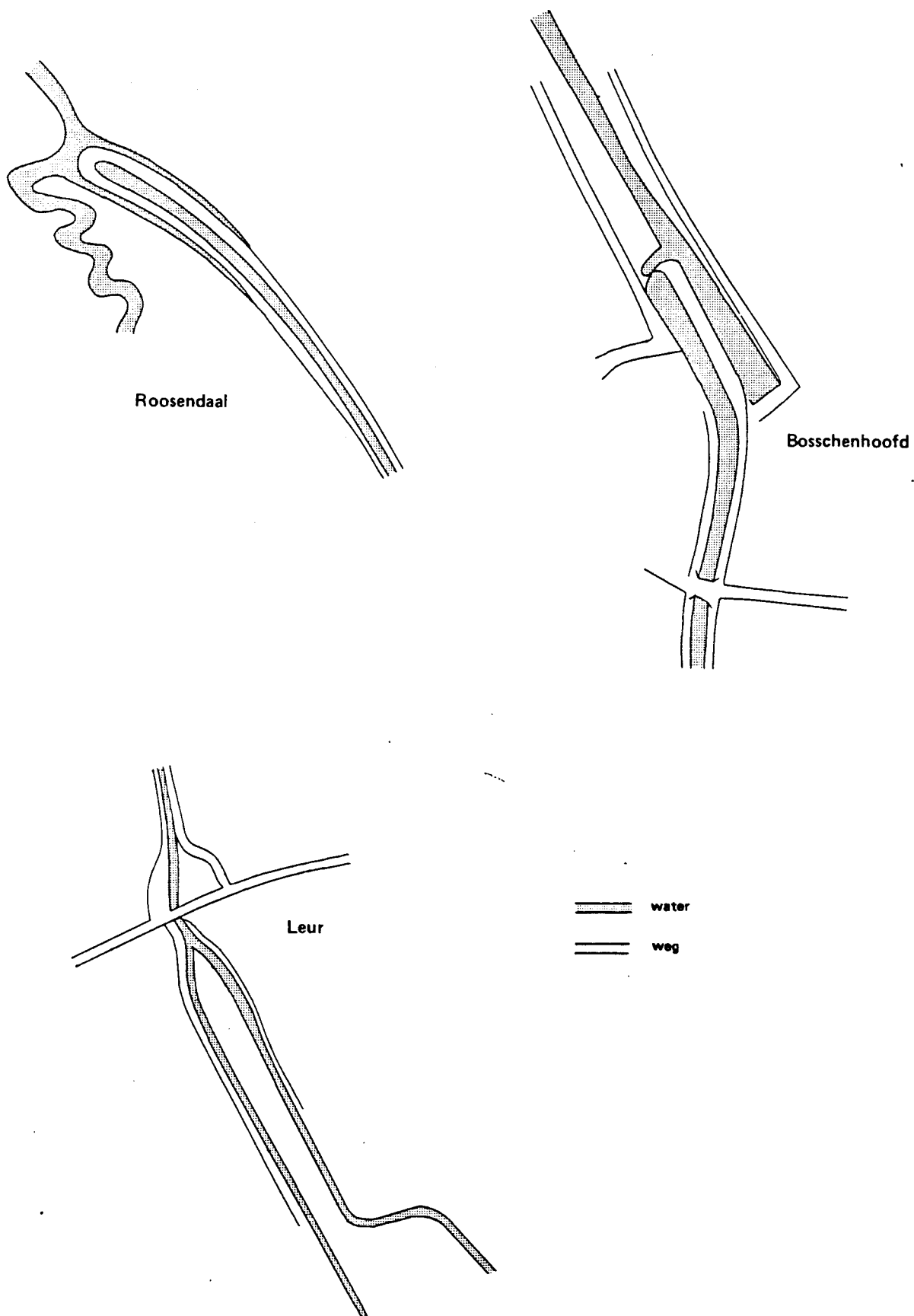


Fig. 29 De turfhoofden van Roosendaal, Oudenbosch (Bosschenhoofd) en Leur

In andere nederzettingen werd de ontwikkeling er sterk door beïnvloed. Daarentegen zijn er ook plekken waar men misschien een nederzetting zou vermoeden, maar waar niets (meer?) te vinden is. Voorbeelden zijn de omgeving van de turfhoofden in de Ettense beemden, bij Doorlecht en bij Bosschenhoofd.

Iets ten noorden van Roosendaal kwam een vaart uit in de Roosendaalse vliet (de Jan van Nispenvaart). Aan de vaart lag een groot turfhoofd²⁷⁰ (zie fig. 29). Bij het turfhoofd zelf ontstond geen nederzetting door de nabijheid van Roosendaal. Om dezelfde reden ontwikkelde zich ook geen nederzetting bij het turfhoofd van Doorlecht.

Leur ontstond op de plaats waar de Brandse vaart (1332) een smalle rug kruiste. Over die rug liep een weg, de huidige Lange en Korte Brugstraat. De bebouwing strekte zich uit langs de weg en de vaart, met de grootste dichtheid in de omgeving van de kruising. Tussen de Brandse vaart en de later gegraven Oude of Leurse turfvaart, lag het turfhoofd (het Lichttorenhoofd)²⁷¹ (zie fig. 29).

Op vergelijkbare wijze ontwikkelde Steenbergen zich op het punt waar de oudste vaart uit het Oudland (de Rechte Vaart) via een sluis de kade kruiste op weg naar de haven.

Het oudste turfhoofd van Oudenbosch werd in 1301 ingericht aan de westzijde van de huidige dorpskom. Op enige afstand bestond een ander hoofd, als centrum voor selnering. Het werd echter verboden hier een permanente nederzetting te stichten.

Later nam Oudenbosch ook deel aan de vervening ten zuiden van Rucphen. Aan de Oudenbossche vaart ontstond het Bossche Hoofd.²⁷² De turfhoofden van het Bossche Hoofd en van Oudenbosch zijn te zien op figuur 29.

Op de situatie in Zevenbergen en Niervaart is al in paragraaf 2.5.2.1 ingegaan. Van het laatstgenoemde weten we echter niet eens waar het lag, laat staan hoe het eruit zag. In Zevenbergen kwam de Hoofdvaart uit in de haven, zoals ook in Breda het geval zal zijn geweest.

In Bergen op Zoom kwam de vaart via de Grebbe, later langs de dijk van het Noordland eveneens in de haven uit.

Bij Terheijden staat bij het voornaamste eindpunt het toponiem "De Kraan"; misschien stond er een loskraan. Op deze laatste plek is voorzover bekend geen nederzetting ontstaan.

2.7.4 De landbouw op de zandgronden

2.7.4.1 Het landbouwsysteem en zijn ontwikkeling

Het in paragraaf 2.7.2.1 geschetste beeld van West-Brabant tot ca. 1200 toont een spaarzame en sterk gespreide bewoning. Het geheel wekt de indruk dat iedere boerderij en ieder gehucht een op zichzelf staande eenheid vormde met een grote mate van zelfvoorziening.

In een dergelijke op zelfvoorziening gerichte agrarische samenleving ligt een gemengde bedrijfsvoering voor de hand. Hierin waren de daartoe meest geschikte gronden in gebruik als bouwland. Het vee zocht zijn voedsel in het bos en op de overige weidegronden.

Bij de woning werd nog wat groente geteeld.

In de loop van de tijd heeft dit systeem zich steeds verder ontwik-

keld. Ten eerste werd de mate van zelfvoorziening wat kleiner toen de bevolking toenam, de verbindingen verbeterden en de kernen tot ontwikkeling kwamen. Ten tweede vond een voortdurende intensivering plaats.

De bouwlanden vormden vanaf het begin het gebied waaraan de meeste zorg werd besteed. Naarmate het bouwland intensiever werd gebruikt werd de braakperiode (de periode waarin het bouwland de kans kreeg zich te herstellen) korter en steeg de behoefte aan mest. Het leveren van mest werd een steeds belangrijker functie van het vee. De mest werd vermengd met heide- of grasplaggen, met bosstrooisel of met zand en vervolgens op de akker gedeponneerd. Aanvankelijk zal het vermengen op het erf hebben plaatsgevonden. De uitvinding van de potstal, misschien rond de zestiende eeuw, betekende een verdere intensivering van het systeem.²⁷³ Deze vormen van bemesting leidden tot een ophoging van de akkers.²⁷⁴ Met het toenemende belang van de veeteelt voor de akkerbouw werden de weidegronden steeds belangrijker. In de vruchtbare beekdalen ontstond na het verdwijnen van het natuurlijke bos een graslandvegetatie. Op de arme en droge zandgronden die na ontbossing of veenaafgraving overbleven ontwikkelde zich heide.

Belangrijk was ook het hooiland. De opbrengst hiervan bepaalde het aantal dieren dat men de winter door kon helpen.

In de loop van de tijd tekende zich een verschillende ontwikkeling af tussen de dorpen die de beschikking hadden over voldoende grasland en de dorpen die dat niet hadden. In de eerste groep dorpen ("beemdendorpen") kon veel meer bouwland worden ontgonnen en was de heide in het begin van de negentiende eeuw al bijna verdwenen. In de tweede groep dorpen ("heidedorpen") nam de heide toen nog een zeer groot oppervlak in en was, ondanks de bemesting met plaggen en het huren van hooiland op grote afstand²⁷⁵, veel minder bouwland aanwezig. De verschillen blijken uit tabel 10.²⁷⁶

Tabel 10 Oppervlakte-percentages van het grondgebruik in een tweetal gebieden in de Baronie omstreeks 1825

Grondgebruik	Beemdendorpen (opp. 27 280 ha)	Heidedorpen (opp. 28 141 ha)
bouwland	44	23
wei- en hooiland	31	12
houtgewas en bos	15	6
heide	<u>10</u>	<u>59</u>
totaal	100	100

Bron: Klep, 1973, p. 20.

In de volgende paragrafen willen we nader ingaan op de bouwlanden, graslanden, heidevelden en bossen, vooral op het bodemgebruik en op de landschappelijke situatie.

2.7.4.2 De bouwlanden

De bouwlanden waren vanouds de gronden waaraan de meeste zorg werd

besteed. In het voorgaande bleek al dat steeds meer het hele landbouwsysteem werd ingesteld op het op peil houden van de vruchtbaarheid van de akkers.

Bouwland werd zeker in de eerste periode aangelegd op de terreinen met de gunstigste grondwaterstand. In een laag en nat gebied waren dat de hogere plekken. De hydrologische situatie was voor de plaatskeuze aanzienlijk belangrijker dan de bodemvruchtbaarheid.

De bouwlanden behoorden tot de eerst verkavelde cultuurlanden. Waar een relatief klein gebied met voor bouwland geschikte gronden door een (groeïend) aantal boeren werd bewerkt ontstonden de zgn. "akkercomplexen". Door erfdeling en (afzonderlijk verdeelde) latere uitbreidingen konden deze akkers een bijzonder ingewikkeld verkavelingsbeeld krijgen.

Waar een aantal aan elkaar grenzende kavels permanent als bouwland in gebruik zijn ontbreekt de noodzaak om iedere kavel afzonderlijk door een veekering (een heg of houtwal) te omgeven. Daarbij komt dat juist binnen de akkers de nadelen van die houtranden (schaduw, ruimtebeslag) het sterkst werden gevoeld. Binnen een akkercomplex verdwijnt dan ook meestal de opgaande begroeiing in de loop van de tijd, waardoor het karakteristieke "open" karakter ontstaat. Overigens bestaan ook dorpsakkers met vrij veel houtwallen. De exacte achtergronden hiervan zijn niet duidelijk.²⁷⁷

De meeste Westbrabantse akkercomplexen zijn relatief klein. Slechts in het uiterste oosten van het gebied liggen grote open bouwlandgebieden bij Baarle en Oosterhout.

Van de verbouwde produkten blijkt in de periode 1750-1850 de winterrogge van zeer groot belang. Op de armste gronden werd daarnaast wel boekweit verbouwd, op de beste gronden ook wel tarwe en gerst. In de achttiende eeuw kwam de aardappel op.²⁷⁸

In enkele op korte afstand van de stad Breda gelegen delen van Princenhage nam al in de 18e eeuw de tuinbouw sterk toe.²⁷⁹ Deze is nadien steeds voor de bebouwing van Breda uitgeschoven en is nu vooral geconcentreerd in de omgeving van het Liesbosch.

Sinds het midden van de 19e eeuw wordt in Zundert boomkwekerij uitgeoefend.²⁸⁰

Apart moet nog melding worden gemaakt van een aantal ontginningen langs turfvaarten, op basis van de aanvoer van stadsmest. Deze aanvoer vond in de periode van de vervening wel plaats als retourlading van turfvletten. Hierdoor konden gebieden langs de turfvaarten worden ontgonnen. Voorbeelden zijn het gebied tussen Rucphen en Schijff en het landgoed De Moeren bij Zundert. Na afloop van de vervening was de mestaanvoer over het algemeen niet meer rendabel, vervielen de vaarten en gingen veel van de ontginningen (zoals rond De Moeren) weer teniet.

2.7.4.3 De graslanden

Langs beken en rivieren en in laagten lagen de permanente graslanden. Aan de noordrand van het huidige zandgebied lagen de zeer brede Haagse, Ettense en Hoevense beemden. Verder zuidelijk vormden de beemden slechts smalle stroken langs de beken.



Fig. 30 Het Overveld



(Topografie: Topografische Kaart, ca. 1890)
(Bron: Leenders, 1979: 169)

Fig. 31 De gemeijnte van De Aard

In de Kempen schijnen de beemden al in de 14e eeuw te zijn verkaveld.²⁸¹ In het hier onderzochte gebied is dat zeker niet overal het geval geweest. Weliswaar zijn delen van de beemden langs de Mark in de vijftiende eeuw en eerder verkaveld, elders waren nog in het midden van de 19e eeuw grote stukken grasland onverkaveld en in gemeenschappelijk gebruik (de uitgeveende Binnenpolder van Terheijden, delen van de beemden langs de Weerijs). Een aanwijzing voor vroeger gemeenschappelijk gebruik vormt naast het woord "beemd"²⁸² en andere schriftelijke gegevens ook een verkaveling in lange en smalle stroken.²⁸³ De situering van de permanente graslanden in de beekdalen hangt samen met de lage ligging. Akkerbouw was hier niet mogelijk. Voor hooiland was de lage ligging juist gunstig: de kavels waren omringd door altijd waterhoudende sloten. Hierdoor kon op eenvoudige wijze wild en vee worden geweerd.²⁸⁴ Ten noorden van Roosendaal en in het landgoed De Vloeiweide bij Rijsbergen is nog te zien hoe men heeft geprobeerd de vruchtbaarheid van de graslanden te verbeteren via het systeem van vloeiweiden. Door dammetjes dwars op de beek te leggen overstroomde het dal sneller en werd het slib eerder afgezet. Daarnaast schijnen beemden ook wel bemest te zijn.²⁸⁵

2.7.4.4 De heidevelden en woeste gronden

In Brabant nam de gemeynt de plaats in van de marken in sommige andere delen van het land. Een gemeynt was een gebied met heiden, venen en woeste gronden binnen een bepaalde omgrenzing, dat in gemeenschappelijk gebruik was bij de inwoners van één of meer dorpen of bij de bewoners van een deel van een dorp. Het werd gebruikt om vee en schapen te weiden, turf en leem te steken, heide en gras te maaien en plaggen te steken.

Nauwkeurig werd bepaald, welke personen gerechtigd waren in de gemeynt. Soms waren dat alle inwoners van een dorp, soms slechts een deel van de dorpsbewoners, soms (de) bewoners van verschillende dorpen tegelijk.²⁸⁶

In West-Brabant waren de meeste heidevelden en woeste gronden in gebruik bij de hele dorpsgemeenschap. De grenzen vielen meestal samen met die van de schepenbanksgebieden en leven soms nog voort in de huidige gemeentegrenzen.

In een aantal gevallen waren de gemene gronden in gebruik bij kleinere gemeenschappen. Ze werden dan meestal aangeduid met de term "aard".²⁸⁷ Van de oorsprong van deze aarden is weinig bekend, terwijl veelal ook een stichtingsoorkonde ontbreekt. Ze lijken over het algemeen strakker georganiseerd dan de gemene gronden die in gebruik waren bij hele dorpen.²⁸⁸ Er was een apart bestuur, bestaande uit "aardmeesters". Tenminste in één aard, die van Hazeldonk, bestonden scharen (aandelen in de gebruiksrechten). Oorspronkelijk waren deze gekoppeld aan het bezit van een gerechtigde boerderij.²⁸⁹

De druk op de heide nam onder andere toe door groei van de bevolking en afname van het heide-areaal. Voortdurend is door ontginningen aan de heide geknabbeld. Meestal ging dat op kleine schaal, maar er zijn ook wel grote stukken in één keer aan de dorpsgemeenschappen onttrok-

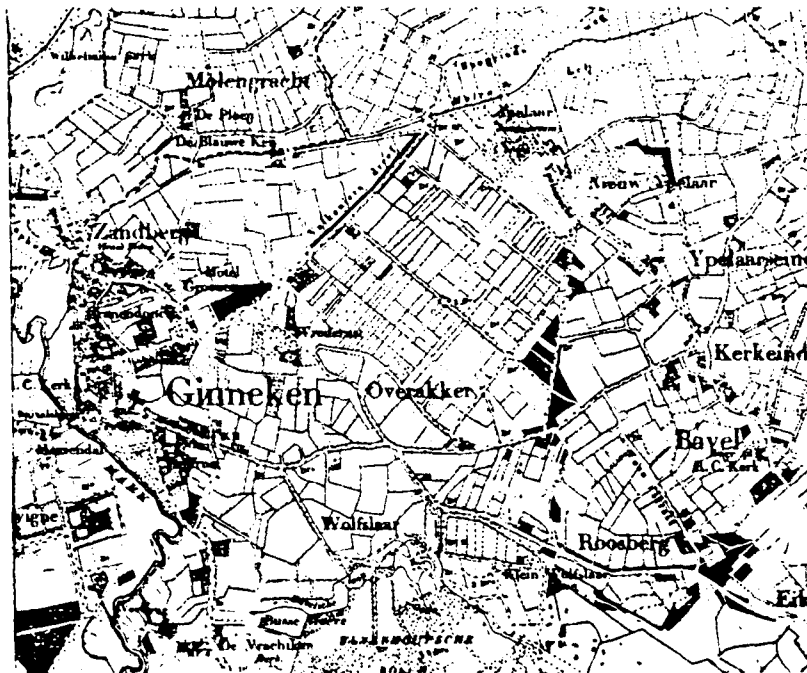


Fig. 32 Het Bavel's Broek (Bron: Topografische Kaart, 1894)

ken. Enkele Aarden werden al rond 1650 opgeheven en vervolgens systematisch ingericht. Voorbeelden zijn De Aard bij Effen (fig. 31), het Overveld (ten noordoosten van Prinsenbeek) (fig. 30) en het Bavel's Broek (fig. 32).

Soms werd de heide te intensief gebruikt. Als de beweidingsdruk te groot is of als de heide na afplaggen niet de tijd krijgt om zich goed te herstellen ontstaat het gevaar van zandverstuivingen.²⁹⁰

2.7.4.5 Bossen en landgoederen

De bossen die aanvankelijk in West-Brabant aanwezig zijn geweest verdwenen al snel. Vooral de droge bossen, die lagen op de plekken die het meest geschikt waren voor ontginning en bewoning ondergingen dit lot. Andere bossen degenereerden tot heide met hoogstens nog wat struikgewas.

Slechts enkele bossen konden zich min of meer handhaven. Het Liesbos, dat in 1268 voor het eerst werd genoemd, is nooit geheel verdwenen.²⁹¹ Eerst aan het eind van de 16e eeuw verneemt men van enig beheer. Doelgericht onderhoud vond plaats vanaf de 17e eeuw. Er werd een heg omheen gezet om de zwijnen en herten buiten de omliggende landerijen te houden. Open plekken werden beplant, vooral met eiken, beuken, berken, elzen, e.a. en stukken heide werden omgezet in grasland.²⁹² In deze periode kwam ook het regelmatige patroon van rechthoekige vakken gescheiden door haaks op elkaar staande dreven tot stand.²⁹³

Daarbij werd in het zuidoosten een stuk landbouwgrond bij het bos getrokken.²⁹⁴

In dezelfde periode waarin het Liesbosch meer aandacht kreeg, werden elders in de Baronie van Breda bossen hersteld of nieuw aangelegd. Ten zuiden van Breda lag het Ulvenhoutse bos, dat in 1575 een oppervlakte had van 90 bunder. In dat jaar werd het uitgebreid met 25 bunder "nieuwe plantage", het latere Annabos. Aan het eind van de 19e eeuw kwam hier nog het Prinsbos bij.

In Chaam lag het Chaambos dat in 1575 24 bunder besloeg.

Ouder nog is het Mastbos, het eerste bos in Nederland waar grove dennen ("masten") werden aangeplant (tussen 1514 en 1520).²⁹⁵

Eén van de oudste aangeplante bossen in Nederland is de door de markies van Bergen op Zoom gestichte Wouwse Plantage. De aanleg hiervan begon in 1504. Pas rond 1540 werd de aanleg voltooid.

Na een periode van achteruitgang²⁹⁶ ontwierp de landmeter Henri Adan in 1759 een herstelplan. Dat voorzag in herbebossing van het grootste deel van de oude Plantage en een uitbreiding met een gebied ten noorden daarvan (de Nieuwe Plantage) (zie fig. 33). Ter plaatse van het huidige Plantage Centrum kwam een kleine nederzetting tot stand.²⁹⁷

In de 18e eeuw werden meer plantages door de markies aangelegd: de Maste Plantage aan de Wouwseweg bij Bergen op Zoom (1755), een bos aan de Huijbergsebaan onder Borgvliet (1758), de Plantage op de grens van Rucphen en Langendijk (1773), een Plantage ten zuiden van Langendijk en de Borgvlietse Plantage (ca. 1759-1761, uitgebreid in 1783/1784 en later samengesmolten met de Wouwse Plantage). Daarnaast werden bossen onder Zuidgeest en Hoogerheide uitgebreid.²⁹⁸

Landgoederen konden op vele wijzen tot stand komen en stammen uit verschillende perioden.²⁹⁹ Zo stammen Burgst en Gageldonk rechtstreeks af van grootschalige ontginningen uit de twaalfde eeuw. Andere gaan terug op grootschalige ontginningen uit de zeventiende eeuw (Bosdal bij Prinsenbeek) of zelfs uit de negentiende en twintigste eeuw (Marienville bij Achtmaal, Pannenhoeve bij Rijsbergen).

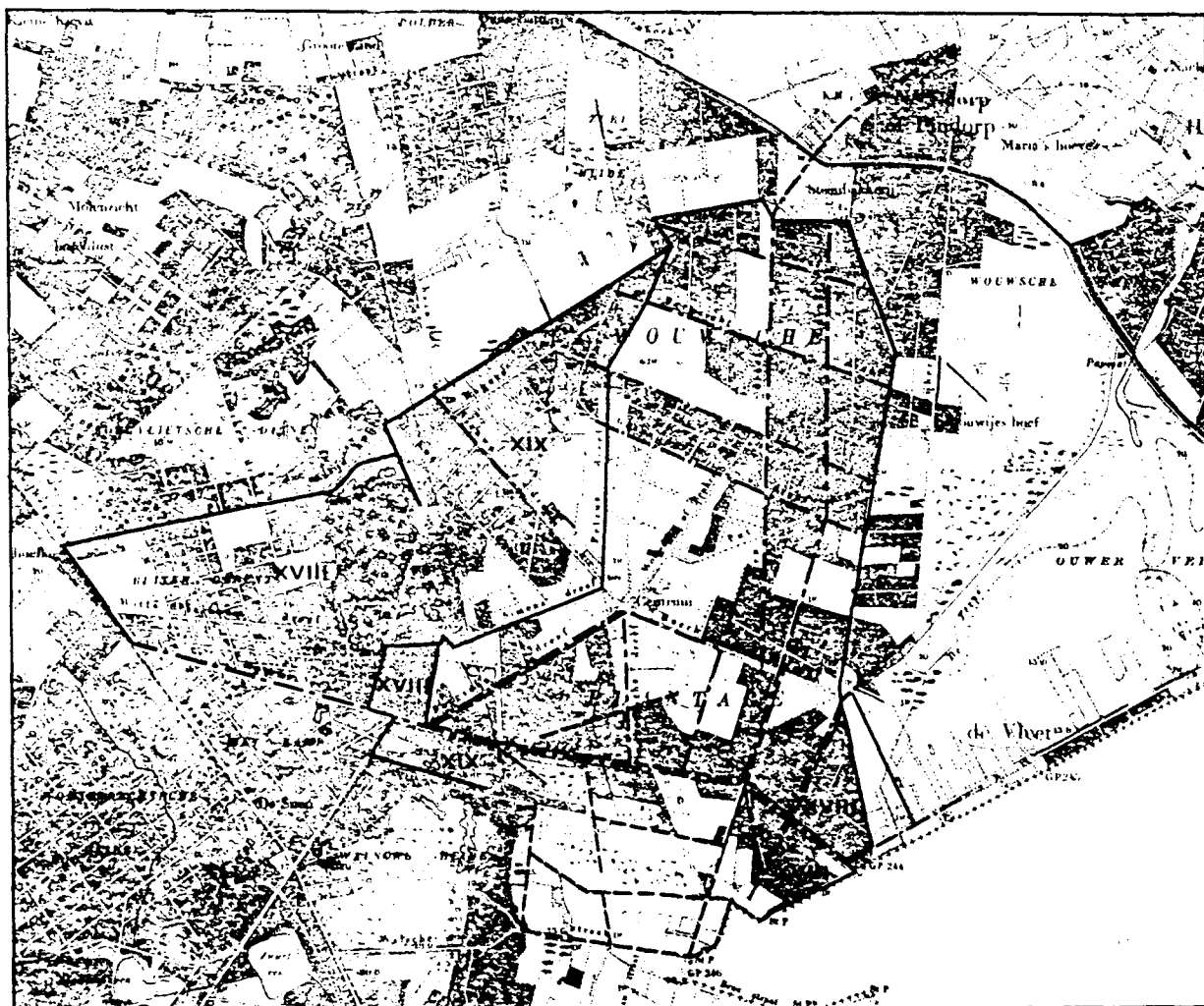
Andere landgoederen ontstonden nadat rijke stedelingen landbouwgrond opkochten. Een boerderij werd vervolgens voorzien van een "herenkamer" (IJzer Hek), of er werd (soms naast de boerderij) een landhuis gebouwd (Daasdonk, Schoondonk, Bouvigne).

Bij de grote ontginningsgolf van de tweede helft van de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw werden bossen aangelegd op de slechtste gronden, zoals stuifzanden. Een deel van de in deze periode aangelegde bossen werd later alsnog omgezet in cultuurland.

2.7.5 De nederzettingen

2.7.5.1 De "plaatse"-nederzettingen

In een aantal nederzettingen staat de bebouwing rond een open ruimte. Soms gaat het hier om een "plaatse", een meestal driehoekige ruimte, begroeid met gras en soms ook met bomen en in gemeenschappelijk bezit van de omwonende boeren. De oorspronkelijke func-



- lanen oudste plantage (1504 – 1761)
- lanen nieuwe plantage (1761 – 1850)
- grenzen nieuwe plantage (1761 – 1850)

Fig. 33 De Oude en de Nieuwe Wouwse Plantage in 1894 (Topografie: Topografische Kaart, 1894) (Bron: Van Ham, 1976—1

tie was het verzamelen van vee. De drenkkuil in veel "plaatses" wijst daar nog op. Een echte plaatse staat in verbinding met een veedrift, een pad waarover het vee naar de weidegronden werd gedreven. Karakteristiek voor een plaatse is de ligging in een kleine laagte (geschikt voor grasland; drinkwater op geringe diepte) op de hogere gronden, op korte afstand van de laaggelegen graslanden.³⁰⁰ Naast "plaatse" worden deze pleintjes in West-Brabant ook wel "heuvel" of "markt" genoemd; het oostnederlandse "brink" is hier onbekend.

Een ontwikkeling waarbij de oorspronkelijk meer verspreide bewoning zich later meer rond de plaatse is gaan concentreren³⁰¹, mogen we misschien veronderstellen voor Princenhage. Deze nederzetting ontstond vermoedelijk in de 15e eeuw rond de aan de plaatse gebouwde kerk.³⁰² Aanwijzingen voor een dergelijke ontwikkeling bestaan ook in Nijhoven bij Baarle. Noch de naam noch de oudste vermelding (1430) wijst hier op een hoge ouderdom. Toch stond in de omgeving al in de achtste eeuw een kapel.³⁰³ De driehoekige plaatse van Nijhoven was in 1789 rondom bebouwd. In 1836 was de bebouwing aan de west- en zuidzijde weer verdwenen.³⁰⁴

Overigens bestaat nog veel onduidelijkheid over oorsprong en ontwikkeling van plaatse-nederzettingen. Recent onderzoek in andere streken wees uit dat veel plaatsen oorspronkelijk aan de rand van de nederzetting lagen en pas later, door uitbreiding of verplaatsing van de bewoning, rondom bebouwd werden.³⁰⁵

In de omgeving van Baarle ligt nog een tweede plaatse in Loveren. In 1836 was die aan alle zijden ombouwd, behalve aan de zuidzijde. Hier lag enigszins achterwaarts het huis Bruheze, opvolger van de oude hof van de abdij Thorn.³⁰⁶

De meest opvallende Westbrabantse plaatse is de Houtse heuvel in Den Hout. Het is een ongewoon grote driehoekige ruimte, begroeid met gras en bomen en omzoomd door bebouwing. Centraal ligt een drinkwaterkuil. Karakteristiek is de langgerekte vorm van de driehoek; de scherpe punt wijst naar de graslanden ten noorden van Den Hout. Den Hout ligt exact op de rand van de lage graslanden en de hogere akkers.

Het gehucht Den Hout bestond lange tijd uitsluitend uit de plaatse en de bebouwing daaraan. Door de omvang van de ruimte was aan de rand voldoende ruimte om ook niet-agrarische bebouwing, waaronder de kerk, kwijt te kunnen. De plaatse is nog steeds eigendom van de omwonenden.³⁰⁷

Ook Oosterhout heeft een Heuvel, nu een rechthoekig plein met een stedelijk aanzien. Behalve de naam wijst niets hier meer op een agrarische oorsprong.

Ten westen van de lijn Den Hout-Nijhoven vinden we voornamelijk in de grotere nederzettingen, met name in de kerkdorpen, centraal gelegen pleinen. Veel van de pleintjes in de grotere dorpen heten Markt. In een aantal gevallen is een oorspronkelijke functie als "plaatse" waarschijnlijk. De Markten van Breda, Princenhage en Etten hebben vroeger "Plaatse" geheten. De Markt van Etten heeft een langgerekte vorm, waarvan de smalle punt uitloopt op de Haansberg, die weer overgaat in de Hooidijk (een veedrift).

Hierboven bleek dat bij de driehoekige pleinen de agrarische functie ouder kan zijn dan de woonfunctie. Op een zeker moment werd de plaatse aantrekkelijk als woonplaats.

Latere pleinen kunnen samen met de eromheen liggende bebouwing gepland zijn in een periode dat het wonen om een open ruimte in trek was. Deze jongere pleinen mogen strikt genomen geen "plaatse" worden genoemd. Ze kunnen ook andere dan driehoekige vormen hebben.³⁰⁸

2.7.5.2 Einzelhöfe en hoeve-akkergehuchten

Een middeleeuwse alleenstaande boerderij met een verkaveling in grote blokken wordt internationaal aangeduid met de term Einzelhof.

Einzelhöfe komen voort uit individuele ontginningsactiviteiten. Het is in West-Brabant de oudste nederzettingvorm, die nog lange tijd overheersend is gebleven. Zelfs aan een deel van de altijd voor erg oud gehouden plaatse-nederzettingen kan een fase van verspreide bewoning voorafgaan (zie hierboven). Daarmee wil niet gezegd zijn dat alle Einzelhöfe ook erg oud zijn. Verspreide bebouwing is in iedere periode ontstaan. Een voorbeeld van een oude kamponginning is Strumpt bij Baarle, een voorbeeld van een jonge Marienville aan de huidige Belgische grens ten westen van Zundert.

Behalve door nieuwe vestiging breidde het aantal Einzelhöfe uit als bedrijven werden gesplitst door vererving. Op enige afstand van de oude boerderij kon dan een nieuwe boerderij worden gesticht. Dergelijke afsplitsingen zijn soms nog te herkennen aan de naam, bijv. Nieuwe Strumpt naast Oude Strumpt.

De nieuwe boerderij kon ook direct naast de oude worden gebouwd. Na nog meer splitsingen en de bouw van arbeiderswoningen kon het geheel uitgroeien tot een gehucht. In navolging van Kakebeke³⁰⁹ kan men in zo'n geval spreken van een hoeve-akkergehucht. Veel gehuchten zijn op deze wijze ontstaan (Lies, Lindonk, Grazen, Bedaf, enz.).

2.7.5.3 Kransakkergehuchten

Soms ziet men de boerderijen of gehuchten in een krans om een akkercomplex liggen. Deze configuratie kan op verschillende manieren zijn ontstaan. Men spreekt in dit verband van een primaire kransakker-nederzetting wanneer de bebouwingskrans en het akkercomplex tegelijkertijd tot ontwikkeling kwamen.³¹⁰ Bij een secundaire kransakker-nederzetting heeft de bewoning aanvankelijk niet het gehele akkercomplex omsloten en is de ring van boerderijen pas later gesloten. Hier vond de oudste ontginning plaats aan één van de zijden van het akkercomplex, bijvoorbeeld aan de kant van een beekdal.

Sprundel was in eerste aanleg een voorbeeld van een primaire kransakker-nederzetting, evenals Baarle.³¹¹ Voorbeelden van secundaire kransakker-nederzettingen zijn Etten en Castelré.³¹²

2.7.5.4 Geplande agrarische nederzettingen

Strikt genomen kan de bouw van iedere boerderij en het graven van iedere sloot als een geplande activiteit worden beschouwd. Daar-

naast kwamen we al bewoningskernen en grotere ontginningen tegen die in één keer waren opgezet.

In deze paragraaf gaat het over nederzettingen die in hun geheel, zowel qua bewoningsvorm als qua inrichting van het cultuurland, volgens een tevoren vastgesteld stramien zijn opgezet.

Vaak hadden de kavels een vaste oppervlakte van één "hoeve" (ca. 15,5 ha). Men spreekt daarom wel van "hoevennederzettingen".³¹³

Zowel voor de ontstaansgeschiedenis als voor de structuur is een onderscheid naar ligging zinvol. Wij onderscheiden hier veenhoeven, boshoeven en randhoeven-nederzettingen naar de ligging in resp. een nat gebied, een droog gebied en op de rand van nat en droog. Hierbij gaat het om de situatie op het moment van ontginning (zie bijl. 1). Veenhoeven (internationaal aangeduid als Moorfufen) hebben de meest systematische opzet. Veengebieden werden meestal voor ontginning uitgegeven in één rechthoekig blok, dat vervolgens in één keer werd uitgemeten. De kavelsloten waren niet alleen van belang als kavelscheiding, maar meer nog voor ontwatering. Een groot deel van het Utrechts-Hollandse veengebied is op deze wijze ingericht. In het in dit hoofdstuk behandelde gebied valt te wijzen op een groot blok in de Ettense beemden (bijl. 13) en op Horst bij Oosterhout. Boshoeven (internationale term: Waldhufen) zijn ontgonnen in een droog gebied, waar oorspronkelijk bos heeft gegroeid. Of dat bos op het moment van de ontginning nog bestond of door activiteiten vanuit omliggende dorpen al was gedegenereerd tot struikgewas of heide, is meestal niet uit te maken.

Tussen bos- en veenhoeven bestaan morfologische verschillen. In boshoeven worden de kavels gescheiden door droge sloten en houtwallen. De verkaveling hangt hier minder dan bij de veenhoeven samen met een noodzakelijk ontwateringssysteem. Daardoor is de verkaveling in boshoeven minder resistent tegen veranderingen. Toch blijft het basispatroon van de strookvormige verkaveling normaal gesproken herkenbaar.³¹⁴

Vaak zijn boshoeven vanaf het begin wat onregelmatiger doordat ze zijn aangelegd in een gebied met meestal meer reliëf dan een veengebied. Zo is in Westelaar duidelijk rekening gebouwd met een ven.

Binnen de categorie boshoeven bestaan verschillen in omvang. Enerzijds zijn er boshoevennederzettingen waarbij in een keer het hele gebied is verkaveld. De boerderijstroken hadden hier vaak een oppervlakte van ca. 15 ha. Voorbeelden hiervan zijn Oostlaar, Westelaar (fig. 34), Overa, Vorenseinde en Putte³¹⁵ (fig. 35).

Anderzijds bestaan nederzetting waarin alleen de eerste fase op de beschreven systematische wijze is opgezet. Die eerste fase bestaat uit de bebouwing en bouwlandkavels van 2 tot 6 ha. Daarbuiten werden de weidegronden (waaronder bos en heide) aanvankelijk gemeenschappelijk gebruikt en later op een andere wijze verkaveld. Dergelijke boshoeven ("Kurzwaldhufen") zijn vaak wat ouder dan de grotere. Voorbeelden zijn de dorpskernen van Sprundel³¹⁶ (fig. 36), Groot-Zundert en Heerle (fig. 34).



(Topografie: Topografische Kaart, 1894)

- natuurlijke waterloop
- - - hoofdstructuurlijnen perceling
- grenzen ontginningseenheden

Fig. 34 Boshoevennederzettingen rondom Wouw



(Bron: Topografische Kaart, schaal 1:25 000, 1895)

Fig. 35 Putte in 1895



- kavelscheiding
- grens Sprundel-Hertog
- oorspronkelijke achtergrens van de ontginning
- rasters: geven het grondbezit van verschillende eigenaren

0 75 150 m

Fig. 36 Sprundel in 1832 (Bron: Kadaster)

Als derde type systematische nederzetting noemen we de "randhoeven". Deze liggen op een hellend terrein of op een rug. Een deel van de nederzetting, waaronder de bebouwing, ligt droog maar de stroken reiken tot in het veen. Voorbeelden hiervan zijn Attelaken, Bremberg, Tiggelt (bij Rijsbergen) en Teteringen.

Vaak mogen veen-, bos- en randhoevennederzettingen beschouwd worden als uitbreidingen van oudere nederzettingen.

Zo liggen Oostlaar en Westelaar aan de rand van het agrarische kerngebied van Wouw, Attelaken en Bremberg bij het oudere Etten³¹⁷ en Korteven en Nederheide bij Woensdrecht.

2.7.5.5 De jongere ontginningen

In de voorgaande paragrafen werden de belangrijkste middeleeuwse nederzettingvormen besproken. Vanuit de oudste nederzettingen, over het algemeen verspreide bebouwing en gehuchten (par. 2.7.5.2), werd het bewoonde gebied uitgebreid.

De jonge ontginningen kunnen worden verdeeld in enkele typen.

In de eerste plaats werden soms dochternederzettingen gesticht vanuit oudere woongebieden. Tot deze categorie behoren de hierboven al beschreven systematische nederzettingen.

Daarnaast vond een meer individuele ontginning plaats aan de rand van het cultuurland van bestaande nederzettingen. Waar dit gepaard ging met het stichten van nieuwe boerderijen ontstonden soms gehuchten, die door hun naam de relatie met het moederdorp verraden (Oost-eind, Heikant, Klein Oosterhout). Meestal is de bewoning verspreid. De verkaveling werd in de loop van de tijd regelmatig.

Midden op de heide ontstonden soms z.g. heidegehuchten. De bewoners hiervan leidden meestal een armoedig bestaan, waarbij het inkomen uit de zeer kleine agrarische bedrijfjes werd aangevuld met bijverdiensten (bezembinden, klompen maken, seizoenarbeid). Voorbeelden van dergelijke nederzettingen zijn St. Willebrord, Schijf en Bosschenhoofd. Morfologisch vormen ze geen duidelijk te onderscheiden type.

Aan het andere eind van de schaal liggen de grootschalige heide-ontginningen. Veel ervan ontwikkelden zich tot landgoed. Kenmerkend zijn de regelmatige en grootschalige parcellering en het voorkomen van bos. De bewoning is over het algemeen verspreid. Voorbeelden zijn De Moeren (dat teruggaat op een vervening), Pannenhoef (bij Rijsbergen), De Kievit (bij Baarle) en Bosdal (bij Prinsenbeek).³¹⁸

2.7.5.6 Het tiendakkerdorp en verwante vormen

Kakebeeke³¹⁹ beschreef het model van wat hij het tiendakkerdorp noemde: een kerk wordt door de bewoners van een gebied (wonend in gehuchten en losse boerderijen) gesticht op een centraal punt, vaak een eenzame plek midden op de akkers³²⁰ of op de heide. Rondom die kerk groeide dan later een kern, die de naam aan kon nemen van het hele gebied. Soms heeft die kern een gepland karakter (Chaam).

Dergelijke dorpen zijn vaak nog te herkennen doordat boerderijen er veelal in de dorpskern ontbreken. Een duidelijke aanwijzing in

Baarle vormt het verloop van de tiendgrenzen, terwijl in Roosendaal de ontwikkeling uit schriftelijke bronnen bekend is.

Bij deze tiendakkerdorpen betreft de oudste vermelding van de naam vaak niet de huidige kern, maar een veel groter gebied (bijvoorbeeld een parochie of een fysisch-geografische eenheid). Dit is waarschijnlijk het geval met namen als Wouw³²¹, Baarle, Zundert, Etten, Breda, Gastel, Oudenbosch en Chaam.

In andere gevallen is de kerk gebouwd in één van de al bestaande gehuchten. In dat geval vindt men in het kerkdorp ook boerderijen en hoort bij het kerkdorp een eigen agrarisch areaal (bijv. Rijsbergen).

Overigens bleef de omvang van het kerkdorp nog lange tijd beperkt. Pas vanaf de 17e eeuw ontstond een kloof in inwonertal tussen het kerkdorp en de gehuchten. Zo steeg in de gemeente Princenhage het aandeel van het belangrijkste dorp (Princenhage zelf) in de totale bevolking van de gemeente tussen 1620 en 1750 van 9% tot bijna een kwart.³²²

Hieronder volgt een korte bespreking van een aantal voorbeelden. Deze reeks zou nog gemakkelijk met andere (Chaam, Ginneken, Rijsbergen) kunnen worden uitgebreid.

- Baarle. De situatie is hier gecompliceerd door het bestaan van twee oude bedehuizen: de St. Remigiuskkerk van Baarle en de St. Salvatorkapel bij het gehucht Nijhoven. Oorspronkelijk zullen beide de status van kapel³²³ hebben gehad. De St. Remigius werd later als parochiekerk de belangrijkste van de twee. Om beide bedehuizen ontwikkelde zich een kern.³²⁴ Later ging de kern Baarle (rondom de parochiekerk) steeds meer overheersen en werd het gehucht rondom de St. Salvatorkapel leeggezogen. Dit is in de 18e/19e eeuw geheel verdwenen, gevolgd door de kapel zelf³²⁵.
- Roosendaal. In 1266 vroegen de bewoners van Kalsdonk, Hulsdonk en Langdonk toestemming voor de bouw van een kapel. Twee jaar later blijkt deze kapel inderdaad tot stand gekomen te zijn.³²⁶ De kapel hoorde onder de parochie Nispen en werd pas in 1510 zelfstandig.³²⁷ De kapel werd centraal ten opzichte van de genoemde drie donken geplaatst, misschien op een kleine hoogte met de naam Haviksdonk. Dit was aanvankelijk de meest gebruikte naam voor de parochie. Later kreeg de naam Roosendaal de overhand.³²⁸ De nederzetting Roosendaal ontwikkelde zich rond de kapel.
- Terheijden. In 1400 vroegen de bewoners van Hartel, Schimmer, Terheijden en Wagenberg toestemming voor het stichten van een kapel in Terheijden, omdat ze vanwege veel voorkomende wateroverlast lastig naar de kerk van Breda konden.³²⁹ Het kerkdorp Terheijden overvleugelde op den duur de oudere gehuchten Hartel en Schimmer.
- Ook veel later nog ontstonden bewoningsconcentraties rondom een kerk. Het Heike, op de grens van de gemeenten Rucphen, Etten en Leur en Hoeven ontstond uit heide-ontginningen door boeren uit de omgeving. Na de stichting van een kerk in 1841 werd de naam van het dorp veranderd in St. Willebrord. Rond de kerk ontstond een verdichting van de verder sterk verspreide bebouwing. De dorpsaanleg met een soort kerkring rond kerk en processiepark gaat terug op de werkzaamheden van pastoor Bastiaansen in de eerste helft van de 20e eeuw.³³⁰
- In Woensdrecht ging de oude kerk in de zeventiende eeuw over naar

- de hervormden. De RK-parochie had een schuurkerk, later een kerk in Hoogerheide, welk dorp daarna Woensdrecht ging overvleugelen.
- Ook in Klein-Zundert ligt de huidige kern niet in de omgeving van de oude kerk. Deze stond op de Raamberg en is in 1648 overgegaan naar de hervormden. Nadien is de kerk niet meer voor de eredienst gebruikt en steeds verder vervallen tot in 1823 afbraak volgde. Een RK-schuurkerk stond in de omgeving van de huidige kerk (en kern) van Klein-Zundert.³³¹

2.7.6 Sporen in het landschap

2.7.6.1 Sporen van de vervening

Tot de belangrijkste relictten van de vervening behoren de turfvaarten. Hiervan zijn nog grote stukken over (zie bijl. 3). Enkele trajecten zijn gaver dan andere. Bij het landgoed De Pannenhoef is de Bredase Turfvaart gerestaureerd.

Het best bewaard bleven de vaarten die na afloop van de vervening een functie behielden voor de ontwatering van het gebied. De Zoom is in tweede instantie ingeschakeld voor de inundatie van de omgeving van de vesting Bergen op Zoom. Ook zijn ingegraven vaarten beter bewaard gebleven dan de meer onderhoud vergende verhoogd aangelegde.

De zijvaarten zijn soms nog terug te vinden in de verkaveling (Bremberg, Zegge, zie ook bijl. 13).

De wegen zijn soms resistenter dan de vaarten. Ten zuiden van Etten is de Schuitvaart niet meer in het veld te herkennen. In het Schuitvaart Jaagpad, dat na verbreding deels op de voormalige vaart ligt, is het tracé echter nog terug te vinden.

In de Ettense Beemden ligt het Monniksriool nog tussen twee wegen in. Hetzelfde is het geval met de Vaartkantse vliet bij Terheijden en met de Natte of Elderse Vaart bij Nispense Achterhoek.

Van de kunstwerken is in het veld nog maar weinig zichtbaar.

Het laatste aquaduct werd in 1944 opgeblazen. Van een ander (bij Nispen) is nog een wal over ten westen van de nieuwe weg.³³²

Van de turfhoofden is een deel van het Bossche Hoofd wel het best bewaard. Er is een weg dwars overheen gelegd en het gebied ten zuiden van de weg is nogal afgevlakt, maar ten noorden ervan is het terrein bobbelig en bevat waarschijnlijk veel sporen van de vroegere nijverheid. Andere turfhoofden zijn in de verkaveling te herkennen (de kern van Leur; het turfhoofd aan het noordeinde van het Monniksriool, bijl. 13). Van weer andere opslag en overlaadplaatsen is de ligging bekend. Elk van deze gebieden verdient bescherming, of anders tenminste een archeologisch onderzoek.

Een paar gebieden zijn extra van belang, omdat er nog een groot aantal aspecten van de turfwinning te zien is.

Bremberg vormt een gaaf geheel met de vaart (deels naast de oorspronkelijke natuurlijke waterloop gelegen in een duidelijk herkenbare laagte) en de zijvaarten, die de grondslag vormden voor de latere agrarische verkaveling. Aansluitend op de strokenverkaveling staat de bebouwing aan de Brembergseweg.

Ook in de Monnikenmoeren en de Ettense Beemden (bijl. 13) zijn alle aspecten van de middeleeuwse vervening nog in het veld zichtbaar. De omgeving van de Moeren en de Pannenhoef wordt gedomineerd door deze landgoederen, die rechtstreeks teruggaan op de vervening. De Turfvaart is hier voor een deel gerestaureerd.

2.7.6.2 Overige sporen

Veel van de dichtbij de nederzettingen gelegen akkercomplexen zijn onder bebouwing verdwenen. Dat maakt de overgeblevene des te belangrijker. Voorbeelden liggen bij Baarle, gemeente Zundert en op de Zoom. Bij Rijsbergen is de kouter, een kleine dorpsakker, nog aanwezig.

Ook de beekdalen (beemden) en de weinige overgebleven heidevelden zijn van belang als relict van het landbouwsysteem dat tot in de 19e eeuw gebruikelijk was op de zandgronden. Enkele houtwallen, hakhoutranden en boomsingels vormen de laatste overblijfselen van een voorheen uitzonderlijk besloten landschap.

In West-Brabant liggen de oudst bekende aangeplante produktiebossen van Nederland (Wouwse Plantage, Mastbos enz.).

Een aantal dorpspleinen gaat terug op een "plaatse".

